

■ ■ ■ *Első rész* ■

■■■ SZOMORÚ LEVÉL ÉS BIZONYSÁG A SZÜLŐFÖLDKÉPZET METAMORFÓZISÁRÓL ■

Kedves Barátom! Vallomást kérsz egy hozzám legközelebb álló tájról vagy helyről, amelyből kibontakozhat „a valóságos és szellemi haza képe”. Megtisztelő a kérés, s ha írnék, úgy csakis szülőhelyemről, Zentáról szólna az írás. Csakhogy életem e mélypontján, ahova jutottam, aligha lennék képes ily magas igényű szellemi teljesítményre. Október végén, házasságunk ötvenedik esztendejében temettem el feleségemet ott, Zentán, az alsóvárosi temetőben, mivelhogy halálában oda akart meg-
térni. Mert az volt szülővárosunk, mindkettőnknek s minden időben az élet alfája és ómegája. Számos eddigi írásom tanúsítja, hogy emögött a felfogás mögött nem egy újabban ismét divatba jött regionalizmus, a tájkultúra iránti affektált vagy éppen valós ragaszkodás áll, aminek az okán egyébként oly gyakran volt részünk feddő-korholó szavakban, mert hát – így szólt a verdikt – veszélyeztettük vele a „nemzeti irodalom és műveltség egységét”. Valójában azonban nem is „felfogásról” kellene szólnom, mint fentebb, hanem egyszerűen csak egyféle – öntudatlan s akaratlan – „életérzésről”. Olyasmiről, amiről Kosztolányi négysoros remeke, szülővárosáról szóló lírai reminiscenciája:

*Gyermekkorom, mindig téged kereslek,
ha járom a poros-boros Szabadkát.
Mióta labdám elgurult itt,
nem ér az élet egy fabatkát.*

Mégis, a felkérés értelmében, megpróbáltam, hogy vallomásomat, szülőföldélményemet lehetőleg visszafogottan, mértéktartó-elemző hangnemben fogalmazzam meg, de nekem is meg kellett bizonyosodnom róla, hogy a „romba dőlt oltár” nem alkalmas színhely vallomástételre. „Belőlem a jobb rész kihalt”: Zenta október óta számomra többé nem ifjúkorom tündérkertje, hanem kegyhely, ahova el-elzarándokol az összeroppant vezeklő lélek. És a sírkert hovatovább számomra is az egyetlen reális „otthon”, ahová majd magam is „hazaérkezem”. Mondom: megbénuult bennem a lélek, s vele a toll is a kezemben. Csak most értem meg igazán Arany János mozdulatát, amint félretolja maga elől a papírt, s a *Juliska emlékezete* félbehagyott versének kéziratára ráírja: „Nagyon fáj! Nem megy!”

Pedig hát magam is érzem, hogy alighanem Herceg Jánosnak volt igaza, amikor nem sokkal halála előtt azt mondta egy beszélgetésünk során: „Benned is az ér valamit, amit még onnan hoztál magaddal.”

Igen, ezt kellene még önmagamnak megmagyaráznom, kifejtenem, tudatosítanom. Két éve lehet, hogy Bárcki Géza zombori ifjúságának, élete első két évtizedének a nyomában járva a leendő nyelvtudós tudományos világképeinek kibontakozásához, szellemi érlelődéséhez kerestem az építőelemeket, a motívumokat, az impulzusokat, hogy híven ábrázolhassam ezt a lélektani folyamatot. Mi sem természetesebb, hogy elsősorban az őszomboriaktól, Hercegtől és Beljanskitől tudakozódtam ezek iránt, mivel egyedül tán csak ők hordták oly mélyen génjeikbe építve a várost, mint esszém hőse. Hát ilyesmire célzott Herceg: „...amit még onnan hoztál magaddal.” Onnan, Zentáról. Nem azért – gondolom –, mert itt, Újvidéken csak harmincöt, amott meg bő negyven esztendő suhant át a fejem fölött, hanem azért, mert az ottani négy évtized élményanyaga, annak minősége, atmoszférája, emberformáló erői voltak mások. Nem azt mondom, hogy szellemiekben magasabb rendűek, erkölcsiekben emelkedettebbek, lelkiekben szubtilisabbak, de mindenképpen az élet gazdagabb, színesebb, intenzívebben és bensőségebben megélt ajándékaival teljesebbek. Emaz a harmincöt meg legfeljebb ha intellektuális szolgálataimat vette bérbe, ha éppen szüksége volt és igényt formált rájuk. Ezért szörnyed el az ember, amikor látja amannak az elsvatagosodását is. Nemcsak azt, hogy rendre dőlnek, vesznek, pusztulnak az utcák, terek, sétányok és ligetek százados platánjai, tölgyfái, gesztenyesora és akácosa, hanem azt is, hogy az elhagyott, de kegyelettel őrzött világ is ma már csak az emlékezetben él, azonban már sem fizikai, sem szellemi habitusában nem azonos önmagával. Még csak a lélekben óvott lenyomatával sem. A hajdanvolt emberek, lelkek, eszmék, illúziók, a közgondolkodás és közerkölcs lepusztulásának a látványa döbönti meg az embert, aki már csak öt-tíz évenként jár haza, akkor is leginkább csak temetésre (ami mindenkor temetkezés is lesz a számára). A megbizonyosodás, hogy minden létező megállíthatatlanul siklik át egy ismeretlen dimenzióba – a temetők terminológiájával –, az öröklétbe. Meg aztán az a nem kevésbé ijesztő felismerés, hogy ettől a hajdanvolt világtól már elidegenítette az idő, az a másik: a valóságos, a reális, mai környezete pedig sohasem fogadta magába (amit persze bizonyára saját maga sem óhajtott igazán), mivelhogy mindvégig gyökértelen, „behozatali értelmiséginek” számított, a házatlan és hazátlan, a szállodában lakó idegen átutazó státusa volt a sorsa ebben a kevert lelkű, nyelvű, szellemű emberi sokaságban. Ami megint Herdert juttatja eszünkbe: „...minden emberi mű esendő, s alig néhány nemzedéknyi idő múltán a legjobb berendezkedés is terhessé válik. A növény virágzik és elvirágzik: jósdai sátrád, törvényábránd nincs többé.” Mégis: ennek a pusztuló otthoni ősiségnek még van valami meg-

tartó ereje, ha más nem, hát a nyelven kívül a temetőjének a humusza. Jóllehet az többé már nem a mitológiai Földanyáé, a görög Gaia hatalma, akinek az érintése is elég, hogy gyermeke, a hitregék Antaeusa új erőre kapjon tőle, legfeljebb ha – átmenetileg – rég elszállt illúzióit idézi elárvult emlékezetébe.

Bizonyos, hogy ez a nosztalgikus révedezés aligha tehet eleget annak az elvárásnak, hogy belőle „a valóságos és a szellemi haza képe” kibontakozzék. De vallomásnak igaz, valóságos és őszinte. Hogy azonban annak az elsőként említett óhajnak is többé-kevésbé megfelelhessen, csatolom e levélhez egy kerek negyed százada kelt, s az Újvidéki Rádióban elhangzott előadásomat, amely a maga idején „szabályos” elemző-teoretikus eszközökkel igyekezett a tisztelt szerkesztőség által is megjelölt célt, a „szellemi hazakeresést” szolgálni. Ma is tartom magam a benne kifejtettekhez, meg azután azért vélem akár ma is közölhetőnek, mert kulturális kapcsolatainkra jellemzően az a könyv, amelyben később megjelent (*Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*. Újvidék, 1974) raritásnak számított a magyar könyvpiacra (ma már itthon is az). A kijelölt rész (e levéllel bevezetve) talán kellő betekintést nyújthat szülőföldélményem jelen pillanatába, s annak a másik feladatnak is megfelel.

Barátsággal, nagyrabecsüléssel:

Sz. I.

Ui.: Mellékelten küldöm a szövegben említett, Bárcziról szóló füzetet is, hátha érdekel Benneteket.

Újvidék, 1997. február 25.

■ SZEMPONT ÉS ADALÉK ■■■ A „REGIONÁLIS IRODALOM” VIZSGÁLATÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Irodalmi önarcképünk jobbára deduktíven bontakozik ki: előbb születnek meg a nagy lélegzetű összefoglalások, a szintézis igényű irodalomtörténetek, s csak ezek után a mikroszkopikus jelenségekkel, a „peremirodalmakkal”, a részletekkel is törődő tanulmányok, az irodalmi kiegészítenciákat számba vevő részstúdiumok. A jugoszláviai („vajdasági”, „délvidéki”, „bácskai”, „utódállambeli”) magyar irodalom fogalmának és fejlődési feltételeinek viszonylag kései megszületése áll e jelenség háttérében: itt sokáig csak írók voltak, esetleg vidéki redakciók vonzaskörében élő kisebb csoportok, amelyeket a „helikonok”, az egységesítésre irányuló törekvések, a szervezettebb fellépést támogató mecénások nem tudtak irodalomná (szellemi organizmussá) felnevelni. Voltaképpen csak a két legjelentősebb folyóirat, a *Kalangya* és a *Híd* (valamint közvetlen elődeik) megindulása nyomán kezdtek kirajzolódni a fővonulatok. Ezekről az évektől kezdve beszélhetünk irodalmi életről is, amely már minőségileg más fogalom, mint magános alkotók irodalmi passziója vagy elszigetelt körök literáris kísérletei.

Ez a helyzet az irodalomtörténet-írást kettős feladat elé állította: egyfelől egyének, kisebb csoportok, táborok, hullámok, eszmei tájékozódás és osztályképviselet szerint kellett szemlélnie anyagát, másfelől meg kellett mutatnia az alkotóelemek egységét, struktúráját, az irodalomná szerveződés folyamatát. Így aztán a régebbi korszakokra nézve – éppen azért, mert azokon kevésbé láthatók a szerves és folyamatos fejlődés vonalai – inkább csak individuális alkotók és művek képét rajzolhatjuk fel, viszont a korban hozzánk közelebb álló jelenségeket az irodalomtörténet-írás már organikus formaként foghatja fel és tárgyalhatja.

A két világháború közti irodalom e szintetikus bemutatását Bori Imre impozáns munkája (*A jugoszláviai magyar irodalom története. Újvidék, 1968*) vállalta magára, láttatva azokat a tényezőket is, amelyek e minőségi változást eredményezték. Irodalmunk régebbi anyagát azonban – legalábbis ez idő szerint – még nem lehet messzi századok távolából érkező oldalak és mellékfolyók vízgyűjtőjének felfognunk. Noha voltak helyi kezdeményezések, útkereső vállalkozások, sőt egyedül itt lehetséges írói szemlélet- és magatartásformák vagy témakörök, irodalmunk múlt század végi vagy világháború előtti korszakát mégiscsak afféleképpen lehet jellemezni, ahogy Kazinczy a magáét: „...valamint gyermeknek és ifjúnak nincs kifejlett arca, ’s az csak a férfi kor’ éveiben jó meg: úgy arca nyelvünknek ’s literatúránknak sincs, míg nevedésben vagyon.” Ha ezúttal mégis e korszak íróiról és műveiről beszélünk, azért tesszük,

mert – Kazinczy ellenében – a „nevededés” korszakának eredményeit sem tartjuk elhanyagolhatónak önarcképünk megrajzolására tett kísérletünkben, irodalmunk színeképelemzésében. Egy készülő, önmaga megteremtésére vállalkozó kultúra nem mondhat le egyetlen összetevőjéről sem. A látszat ellenére ugyanis mindez bizonyos formában mégiscsak beleépült hagyományvilágunkba, hisz már a századforduló idején is feltűnnek a népiesség, a „modernség”, az „européerség”, a hagyományosság, az urbanusság, a regionalizmus stb. fogalmai, ízlésformái, amelyek a későbbi évtizedekben fokozottan visszhangoznak a már konszolidált „vajdasági” magyar irodalomban. S e tünetek persze észlelhetők, kitapinthatók nemcsak a központnak számító Szabadka, Újvidék, Zombor irodalmi életjelenségeiben, hanem a „mélyprovinciában”: a kis mezővároskák kéreksz életű irodalmi lapjai körében is. Anélkül, hogy e helyi (vagy éppen: helységi) színek a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk, ezeket is regisztrálni szeretnénk, mert hozzásegíthetnek bennünket a táj önmagát megőrkítő törekvéseihez.

A kérdések, a kételyek (a mérték és érték szempontjai) szinte természetesen vetődnek fel egy olyan vállalkozás esetében, amely egy vajdasági keretekben is jelentéktelennek tudott városka irodalmi próbálkozásait helyezi a vizsgálódás előterébe.

Magunk is majdnem a merészséggel határos vállalkozásának látjuk e regionálisnak mondott vajdasági irodalom külön régiójáról írni, amikor tudvalevő, hogy sem azt a tágabb, sem ezt a szűkebb határú műveltséget nem lehet az ismert kultúrtájak olyan félreérthetetlen és nyilvánvaló jegyeivel definiálni, mint például a szegedi tájirodalmat vagy akár a „zombori fordítói kör” néven emlegetett csoportosulást. Mert hogy a „zentaiakról” külön is szólhassunk, előbb azt kell eldöntenünk, hogy vannak-e ennek a mindig perifériának számító mezővároskának a világában olyan művelődési törekvések, amelyek, mint Hlebina, Hódmezővásárhely vagy éppen Szeged esetében, külön akcentussal vennének részt egy közösség művészeti-irodalmi életének kialakításában? Lehet-e, érdemes-e tehát végső soron művelődési térképünkön a zentaiakat külön is jegyeznünk? Nem afféle hétszilvafát, kutyabórt, pedigrét kutató divat-e az ősök keresése irodalmunk újabb történetében, mint mondjuk az újjagdagok gyűjtőszennvedélye, amely az igazi műértékek mellett egyforma buzgalommal raktározza a „neobarokk” bútordarabokat, a repedt szénvasalót, a kovás puskát vagy a csempe rézmozsarat?

Az utóbbi néhány esztendőben folyton igazolnunk kell eljárásainkat és „felfedezéseinket”, „kisajátító” törekvéseinket, azt például, hogy elegendő alap-e ehhez az itt születés, az itt leélt néhány esztendő vagy a

rólunk is szólás az olyanok esetében, akik immár nem lokálisan, helyi érdekekkel írták be nevüket a magyar művelődés könyvébe. S igazolni kell azt is, miért tartjuk nyilván az olyanokat, akiknek a neve legfeljebb valamely helyi lap olvasókörének rádiuszával mérhető. Olyan kérdések ezek, amelyek körül esztétikai rendszerek és irodalomtörténeti koncepciók mérköztek és mérköznek egymással máig sem eldöntött heves harcokban. Nem szónoki kérdésként vetjük fel ezt magunk sem, hanem azért, mert az a feladatunk, hogy szemlét tartsunk az írásnak nevesebb vagy szerényebb zentai mívesei fölött, akik köztünk éltek, vagy innen indultak el boldogabb, derűsebb szellemi égtájak felé.

Nagyon jól tudjuk, hogy Zenta nem Kiskőröse, nem Stradfordja vagy Jasznaja Poljanája az irodalomtörténetnek. Tudjuk, hogy itt nem született olyan nagyságrendű író, akiért, mint Homéroszért, hét város versengett volna, mégis sokaknak a nevét jegyzi az irodalomtörténet. Vagy úgy és azért, mert sorsa itt „veté őt ez munkás világba”, vagy azért, hogy hányattatásai során itt talált tartós vagy átmeneti hajlékot magának, s épített bele valamit életművébe abból, amit itt látott, érzett vagy átélt. Sokat persze még a világra oly érzékenyen reagáló lírikusnak sem nyújthatott ez a város, de egy-egy vonás, szín vagy hangulat, egy-egy különleges emberi figura mégis megkaphatta a képzeletét, vagy háttérül szolgálhatott kisebb vagy nagyobb kompozíciójához, amiben aztán az utókor a felismerés jóleső érzésével vehette észre a környezet sugalmazó erejét. A modern alkotáslélektan nemhiába hivatkozik Móricz *Életem regénye* című művére, amelyben az író voltaképpen csak élete első tíz esztendejének történetét írta meg, tiszacsécsi élményvilágáról, a szülőföld inspirációjáról téve benne vallomást:

„Ma három hónapja egyetlen pihenő napom, sem éjszakám nem volt. Egyetlen izzásban égett az agyam: talán soha ennyire nem fűtött át a tűz.

Újraéltem egész életemet.

Nem is kívánok többé magammal foglalkozni.

Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt.

Írhatnám meg a világ végéig, az életem végéig. Minek. Ennél többet nem mondhatok magamról.”

Így ejti rabul Zenta „fogadott gyermekét”, Stevan Raičkovićot is a gyermekkori otthon végtelenbe futó udvara, mindenekelőtt pedig a magáévá váltott Tisza, az örök motívum, amely mintegy a Radnóti-vers tételét igazolja a repülősről és a tájról: akinek csak „térkép e táj”, s csak

látcsőn tárulkozik fel előtte, az nem tudhatja meg soha, mit sugallnak a terek, az utcák, a folyó, de akinek a lábához „térdepel a bokor”, azt megajándékozta magával és titkaival, mint őt, Raičkovićot is.

„A Tiszát először távolról, a házunk kis padlásablakából láttam, a városnak egész a túlsó széléről. Akkor fehérnek és keskenynek tetszett, mint piszkos házfalon az a bádogcsatorna, mely ezüstösen villog a napsütésben, fémszerű csillogást sugározva keskeny felületéről. Ezúttal azonban egészen más helyzet adódott.

Új lakásunk ott volt közvetlenül a parton. Csak 10-12 lépést kellett az embernek megtennie a meredeken levezető betonlépcsőkön, aztán lehajolt, leengedte a kezét, s elernyesztett tenyerét körülnyaldosta az ismeretlenségbe iramló víz szelíd áramlása. Ez volt az igazi Tisza, amely lábamnál sietett tova messzi végcélja felé, az első kanyarban eltűnt a szemem elől, nyoma veszett a mozdulatlan, fekete uszályok mögött. Milyen mélységesen tévedtem, amikor ugyanezt a Tiszát a kis padlásablakból néztem! Egyáltalán nem volt olyan fehér, amilyennek korábban mutatkozott. Keskeny sem volt. Legfeljebb egy-egy nyújtózkodó kis hullám villant meg olykor vakitón a napfényben, de csakhamar ellobbant. Amint ez a pillanatnyi fényjáték megszűnt, a széles, zavaros vizű Tisza újra elem tárult, a közepe táján nagy sárga örvények kavarogtak, fűzfagallyat, korhadt fadarabot, szalmaszálat, perzselt fűcsomót forgattak.

Előfordult, hogy egész alkonyatig ott maradtam a folyóparton. Ilyenkor valami hideg lehelet áradt felém a széles, sötétbe vesző vízhátról, s figyelmeztetett, hogy jó lesz hazaindulnom. Lassan ballagtam föl a lépcsőkön. Körös-körül csak a csend, a friss levegő és a félhomály. Lépteim hallatszottak csupán a betonkövezeten. Bár ezt sosem tudtam pontosan meghatározni, csakugyan hallatszik-e a folyó, mögöttem mégis éreztem a fázós Tisza titkos neszezését, amint beleveszett az éjszakába, az uszályok mögötti messzeségbe.”

Sok-sok évvel ezelőtt írtam le az alábbi sorokat, amelyek miatt annak idején majdnem megköveztek a Heimatkunst-féle irodalmi elvek feltámasztásának vádjával:

„Valóban nagy itt a mozdulatlanság... agyig ér a sár, és sok a nádtető. De az is igaz, hogy ez jó kötőanyag, sokszor jobb a

behozatalinál. Európa minden népe, faja, vidéke a maga anyagából építette fel irodalmát és művészetét. Akit a tág Európa pöffeszt, gondolja meg, hogy Thomas Mann világtávlatainak fókusza egy Lübeck. És a csodálat Bretagne-ban még nemrég is voltak veremlakások és földkunyhók. És lett belőlük sarjadt szellem, hamisítatlan európai. Ezt ébresztgetni itthon is, felnevelni magunknak, Európához emelni: felelősebb feladat, mint a készet adaptálni. Persze, sokkal küzdelmesebb is... Móricz mondta ki azt az igazságot, hogy csak a kis közösségek vezetnek el a humanisták álma, a nagy közösségek felé..."

Olcsó dolog lenne most azt mondani, hogy az idő engem igazolt. Nem igazolt. Ma is azt vallom, hogy nem a táj teszi az író, hanem az író a tájat. S egyáltalán: már rég túlléptünk a taine-i környezetszemléleten. De ha mégis arra kell vállalkoznunk, hogy így, összegezõn egy tájegység lelkét tapogassuk ki, akkor nem mondhatunk le semmirõl, annak egyetlen összetevõjérõl sem, még ha csak egészen periferikusan tartoznak is irodalmi kultúránkhoz. Merthogy egy szûkebb közösség kulturális képe megalkotott legyen, a kimagasló csúcson kívül a szelídebb lankákat is bele kell illeszteni a képbe. Az emberi mûveltség igazi hordozóit ugyanis nem mindig és nem kizárólagosan az ízlést és irányt diktáló, modort és iskolát teremtõ nagy alkotók között kell keresnünk. Az ormok és csúcsok között völgyek és dombok húzódnak, amelyek a teret kitöltve közvetítik a nagyok üzenetét korokon, népeken és nemzedékeken át. Nélkülük nincs folytonosság, nincsen kultúra, nélkülük idegen, messze fény a csillagoké. A sok esztétikai tévhit közül talán Benedetto Croceé a legnagyobb, aki a Poesia és a Letteratura fogalmát és jelenségeit oly mereven elkülöníti egymástól, az elsõbe sorolván a kiugró nagy alkotókat és alkotásokat, a másodikba az irodalmi élet szekunder jelenségeit, de ez utóbbiaktól még a létezés jogát is megtagadja.

Mi nem járhatunk el a crocei recept szerint. Nem vagyunk olyan gazdagok, hogy eleve lemondjunk azokról, akik sohasem eveztek az irodalom mély vizeire, megmaradtak a betûvetés és rímfaragás „passzionátus” fokán, s legfeljebb ha egy vékonyka versfüzet maradt utánuk a szerzõ magánkiadásában, vagy egy-két pedánsan megírt tanulmányféle a gimnázium évkönyvében olyanféle címmel, hogy *Horác és a magyar költészet vagy A családi érzés Petõfi lírájában*.

De úgy hisszük, máris igazságtalanok vagyunk magunk is, hisz vannak köztük akadémikusok, nagynevû lapvezérek, sikeres színpadi szerzõk, akiknek százas szériában játszották darabját fõvárosi és külföldi

színpadok, elhíresedett művészek vagy irodalmi társaságok korifeusai, akik utcát, teret, szobrot, emléktáblát kaptak városunktól, s akikről itthon vagy külföldön doktori értekezés készült. Vannak aztán – persze nagy többségben – olyanok, akikről a mindentudó Szinnyei vagy a „nagy-pintér” is csak néhány sornyi adatot takaríthatott be. Vannak, akik itt élték le egész küzdelmes életüket, s csak meghalni mentek idegenbe, s vannak, akiknek Zenta csak egy anyakönyvi bejegyzést, hotelcímet vagy hónapos szobát jelentett. Vannak hívek és hűtlenek, szülővárosukkal büszkélkedők és miatta szégyenkezők, törzsökösök és befogadottak, eljegyzettek és megtagadók: vagy száz ismerősen csengő név, de olyan is, amelynek hallatán még a szakember is meglepetve kapja fel a fejét: Vajh ki ő, és merre van hazája?

Az igazán jelentősekről már megírták a monográfiákat, kiadták összes vagy válogatott műveiket, beszerkesztették őket az antológiákba, kijelölték a helyüket hagyományaink között. A „derékhad” azonban (az állandóság és a folyamatosság letéteményese) mindeddig csak kevés figyelmet érdemelt tőlünk. Pedig milyen furcsa is, hogy mondjuk Ady Endre, a fiatal újságíró, akkora teret szentel egyikük-másikuknak, a mi tudatunkból pedig mily végérvényesen kilúgozódtak. Igen, az idő! – mondhatja a mai olvasó. De nem mondhatja ugyanezt az irodalomtörténész, akinek az a tiszte és hivatala, hogy betakarítsa a múltat, ezenfelül pedig, hogy megcáfolja azt a mélyen gyökerező balhiedelmet, hogy elvesztem, örökség nélkül hanyódnunk a világban, hogy nincs folytatásra érdemes tradíciónk, múltunk és örökünk, s hogy a miénk eleve parlagra ítélt szikes föld: a „hasznot ígérő kukoricás” és a terméketlenség tragikus kettősségének színtere, ahogy azt negyven vagy még több esztendeje Szenteleky látta.

„Poetae minores” – törpe írók, mondja ki a verdiktet az irodalomtörténet azokról, akiket ma megidézünk. „Vicinális irodalom” – mondja róluk Havas Emil, akire magára illik leginkább ez a dísztelen jelző. Mégis egy hevenyészett összegezés mintegy ötven névről tud, akik belekerültek az irodalmi lexikonokba, kézikönyvekbe és irodalomtörténeti összefoglalókba. S legalább még ennyien vannak, akiknek novellás- vagy verseskönyvük, regényük, drámájuk vagy tanulmánykötetük jelent meg, nem szólva azokról, akik lapokba, folyóiratokba szórták szét kisebb-nagyobb tehetségüket. Az irodalomtörténeti súlyúak művét az arra hivatott tollak már régen felmérték. Sremac, Muškatirović, Đorđević, Dudás Gyula, Thurzó Lajos, Móra István, Novoszel Andor s mások helye már régen ki van jelölve a különféle rendű és rangú Parnasszusokon. Ezúttal csak azokról (itt születettekről vagy itt is éltekről) beszélünk, akik alig kaptak

tőlünk méltató szót, noha ők is segítettek megalkotni önmagunk képét, akár azzal, hogy bennünket örökítettek meg, akár azzal, hogy önmagukat gazdagították velünk.

Azt kérdeztük az imént magunktól, hogy van-e sajátos szellemi arculata ennek a városnak és népének.

Voltaképpen minden arculat sajátos: nincs ember, nincs egyed és közösség, amelynek nem volna arca. Csakhogy az egyiket megörökítették, a másikat nem. Rácegrespusztának, Ozorának azóta van, hogy Illyés megalkotta, Szegednek is Tömörkény és Móra Ferenc óta van irodalmi arca. Zentának nincs, mert még senki sem alkotott róla egész portrét. Egy-egy részletvonását képpen vagy szóban igen szerencsés kézzel ragadták meg Vitkovics Mihály, Móra István, Tóth József, Novoszel Andor, Thurzó Lajos, Majtényi Mihály, Stevan Raičković és mások, jobbadán a tájélmény felől, az embert azonban közülük is csak kevesen látták meg. Pedig a zentaiak fején is „másképp tapad a haj”. Talán úgy, ahogy Tőke István gyűjtéséből kitetszik; ezekből a félig városi, félig tanyai adoma-, anekdotafélékből, amelyek a zentai észjárásnak egyféle különösségét rögzítik. Nem állóképszerűen, hanem mozgásban, történésben, frappáns és kihagyozott dialógusban: a nagygazdát, a halászbembert, az üdőiparost, a kistisztviselőt, a feles bérlőt és lókupecet állítja elénk, amilyenre csak ez a város formálhatta őket a maga képére és hasonlatosságára.

Vagy talán az az arc a hiteles, amit vagy húsz esztendeje rajzoltak meg a gimnázium akkori érettségizői egy néprajzi belső pályázaton:

„...nem nagyon mesélős ez a nép, inkább csak élményeit mondja el. Élményekből azonban kifogyhatatlan. Ezek a sok rosszban nyútt életek több rossz emléket őriznek, mint mesét, s nekik a víz csobogása nem költészet, nekik ez valóság... ahogy letelepültek, a vízzel és a szegénységgel vívott keserves harcban elvesztek a magukkal hozott emlékeik is.”

Vagy olyan-e ez a város és belső habitusa még mindig, amilyenek Vitkovics rajzolja, igaz, Tiszaszentmiklós képét festegetve, de a háttérbe Zentát is belefoglalva: „Csendesség és tél uralkodik itten”, az ember legfeljebb ha Horáccal és Gessnerrel társaloghat, míg odakint „szüntelen ordít, havaz az észak”, s a Tisza kiöntései, úgymond, magányba vonulóvá teszik az itt lakót.

E kérdésekre keresünk most választ, s ez a szempont multhatatlanul szükségessé teszi, hogy módszeres eljárásunkat alátámasszuk néhány elvi állásfoglalással.

Noha ezúttal lemondunk a katedra komolykodó, tanáros hangjáról, a „taláros tudományról”, mégis emlékeztetnünk kell a regionális irodalom kutatásának olyan értelmére és szükségességére, amelyre egy legkevésbé regionális és a magyar írók közül a leeurópaibb szellem, Babits Mihály hívta fel a figyelmet, mondván, hogy „jelentős lehet a nemzeti irodalomban a legjelentéktelenebb környéknek, a legapróbb nemzetiség erkölcsi és érzésvilágának visszatükrözése is, ha kívülről, objektíve, mint a nemzet egy típusa jelenik meg.” Engedjük meg magunknak azt a nagyhangúnak látszó kijelentést, hogy az „erkölcsi és érzésvilágnak” e vidéken is vannak olyan kritériumai, amelyek legalábbis érdeklődésre tarthatnak számot egy kis közösség arcélének megvésésében, talán szélesebb, Babits által nemzetinek mondott határok között is.

Nemcsak a népi hagyományemlékek jól megőrzött vonásai tűnnek fel e portrén, hanem a helyi írók és az irodalmi emlékek is. Mondanunk sem kell: nem oly tiszta képletként s nem oly mélybe nyúló gyökérral, mint Várad, Debrecen vagy Kassa esetében, amelyeknek olyan szerencsésük van, hogy Janus Pannoniust, Csokonait vagy Kazinczyt tarthatják hagyományuknak, de bizonyos, hogy élő, régi életformákat, tájélményt és tájélményt Zenta is nyújtott az irodalomnak, ezenfelül pedig a kultúra országújtjától messze eső falu-városi ember olyan típusát és egyben olyan egyedi változatát alakította ki, amely úgyszintén egyedi vonásokkal kér helyet az irodalomban. Újabban Majtényi Mihály Zenta „erős helyi színet” a városi sajtó impozáns fejlettségében látta meg (a helytörténészek több mint negyven napi- és hetilapról tudnak eddig), míg Bori Imre „az anekdotával és a szóbeliséggel oly szoros rokonságot tartó irodalmat” említi Novoszel Andorról szólva. A város, a vidék őriz tehát valamit, amire – különösen egy kisközösségi kultúra kutatójának – érdemes felfigyelni, még ha nem is azonosítjuk magunkat a Nadler-féle tájélmélet túlzásaival, aki a városok és tájak részeseződését firtatta a nemzeti irodalmak színpéjében, a „völkisch” ideológiának vetve meg az ágyát. Másfelől azonban el kell fogadnunk az „obszúr” vagy a „homályban maradott” írók szerepéről vallott felfogását és annak létjogosultságát, amikor nem annyira az esztétikai, hanem az irodalomtörténeti értékeket hangsúlyozza, rámutatva a tájak tényleges történeti jelentőségére a szellemi életformák kialakulásában.

Egyébiránt nem ő az első, aki a régiók irodalmiságának a kérdéskörére irányítja a figyelmet. Berzsenyi Dániel már jó másfél évszázaddal ezelőtt, a Horváth János által „nyelvi érdekűnek” nevezett irodalmiság korában írja egy Kazinczyhoz küldött levelében a „Tiszaiság, Dunaiság, Provincializmus” kérdéséről a következőket:

„Én úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függeszse, és nem a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekesse ki, mindeniktől tanuljon, és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyébiránt igen egyoldalú léssen ismerete. Aki pedig azt nemcsak ismerni, hanem mívelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább felkeresse, összeszedje és elrendelje.”

Berzsenyi, helyes érzéssel, az akkor jobbadán csak a provincián virágzó magyar irodalmi élet korában, felhívja a figyelmet a provincializmus veszélyeire is, noha a vidékiesség akkor még nem a Budapesthez való viszonyításban jelenik meg, hanem egy-egy kultúrtáj abbéli mohóságában, hogy másokat maga alá rendeljen. S ő, a törzsökös dunántúli, mindannak ellenére, hogy felül próbál emelkedni a provinciák nyelvi-irodalmi-művelődési életét szétszabdáló perpatvarokon („Én sem dunai, sem tiszai nem vagyok, hanem csak magyar, mind ettől, mind attól örömmel tanulok, s mind ezt, mind am azt tanítani akarom”), mégis megható emberi esendőséggel úgy véli, hogy: „A tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél.”

Ez a korszak, ez a probléma, Berzsenyié, ahogyan az azóta eltelt évszázadok alatt sok más is, ma már régen csak az irodalomtörténészek szakmai vitatkozásának a tárgya, s problémái bennünket sem foglalkoztatnának, ha történelmi recidívaként fel nem bukkannánk még napjainkban is. Akár úgy, hogy Szenteleky itt rekedt polgári szemléletével vagyunk kénytelenek ismét hadba szállni, s bizonygatni kényszerülünk irodalmi kultúránk folyamatosságát, akár pedig úgy, hogy vétót vagyunk kénytelenek emelni a centralisztikus, a „vidéket” a maga szemléletéből kirekesztő nézet, a crocei arisztokratizmus ellen, amely csak a csúcsokat fogadja be látóhatárába.

Az elméleti tisztázás helyett ezúttal elégedjünk meg azzal, hogy rámutatunk, miért is kell a Berzsenyi által emlegetett „elszórt tagok” felkeresésére indulnunk, s azokat valahova „elrendelnünk”.

Az idő erőziója szüntelenül pusztítja és szüntelenül építi a kultúrtájakat; a történelem széljáratai vagy elhordják, vagy sokasodó hordalékanyagukkal betemetéssel fenyegetik a sokszor alig évtizedes emlékeket. Akár fél emberöltő elég ahhoz, hogy az ember megdőbvenve lássa, mekkorát sülyedtek gyermekkora utcái, házai, városnegyedei. A felgyorsult idő szinte a mértani haladvány tempójában emészt fel mindent körülöttünk,

ami nemrég még élet, elven emlék, kultúra volt. Napilapunk tárcájában közöltük ezt a tragikomikus történetet, amiből világosan kitetszik, miért annyira fontos, miért elodázhatatlan ez az éppen Zentán megindult gyűjtő-betakarító-feltáró munka.

„...kedvem támadt néha irodalomtörténészkedni is, már amennyire annak nevezhető a pusztulásra ítélt és feledésre szánt helyi érdekű emlékek összeszedetegetése és konzerválása, ha másnak nem, hát az asztalfiók számára. Ebbeli szorgoskodásom vitt át Csókára, ahol egykor, vagy hatvan esztendeje, a boldog emlékezetű Móra Ferenc rakosgatta össze értelmes egészé az ántivilág romjait, a hunok, gepidák és jazigok földi maradványait, hogy feltárhassa a »csókai kultúrát«, ahogy azt már az ő nyomán a világ régészeti irodalma elnevezte. Róla akartam írni hát, az ásató Móráról, aki persze nemcsak a holt világ tudósa volt, hanem az elevené is, s akit nemcsak a hunok és az avarok érdekeltek Csókán, hanem az élők is. A novellákba és regényekbe mentett csókai figurák érdekeltek, a *Négy apának egy leánya* Szilárd papja és a *Csókai csata* Krsztpogocsin Vládója, a *Kisforró Zsuzsanna* alakja, az a táj, amit *A csókai őstelepről* írt tanulmánya őrzött meg az utókorok. Nekünk, zentaiaknak egyébként is sok vezetelni valónk van az írónál, s egy kicsit utólagos kiengesztelés akart lenni ez a vállalkozás azokért a sérelmekért és bosszantásokért, amiket tőlünk szenvedett el. Mert bizony mi, pontosabban szólva apáink, bolondériának tartottuk, hogy komoly ember holmi csontgyöngyökért, törött fazekakért úgy lelkesedjen, hogy csorba kovapengéért térdig másszon a sárba. S amilyenek mi vagyunk, tudtára is adtuk neki, hogy ez csak afféle együgyűség, a nem egészen tiszta elme passziója, nem méltó magyar emberhez, pláne íróhoz. Mivel pedig az író a bosszúját is írásban tölti ki, ki tudja, hányadszor, ismét úgy kerültünk bele az irodalomba, mint akinek a kultúrán, csiszolt kőkorszakbelin és main egyaránt csak nevetnékje támad, ami persze nem a teljes igazság, de jellemzésnek mégiscsak el kell fogadni.

Őseink baklövését helyrehozandó és az író haló poraiban kiengesztelendő karikáztam át Csókára, hogy kivallassam azokat, akik még élnek és még személy szerint is ismerték, mit tudnak az író itt viselt dolgairól, meg – ha ugyan él – megkérdezzem azt a szerb nemzetbéli célszörű szegény embert,

Krsztpogocsin Vládót, az ásató Móra valamikori famulusát, mi igaz abból, hogy ő volt a nagy elbeszélőnek ásatósegédi minőségén kívül egyik inspirátora, kútfője és modellje.

Egyedül Mórának lehetett akkora az öröme, amikor egy zöld penészes fibulát fordított ki a homokból az ásó, mint az enyém volt akkor, amikor nyugalmazott iskolaszolgai státusában rátaláltam a friss emlékezetű mesefára, meg a csókai patikusra, akinél ferbliparti és patikaszer dolgában oly sokszor megfordult kutatásom tárgya. Szaladtam haza magnetofonért, fényképezőgépert, jegyzeteimért, hogy hiteles legyen a vallomás, hogy akinek majd írom, el is higgye. A sors azonban, amely ezúttal szeminárium képébe öltözött, csúful belerontott terveimbe. Nem mehettem mindjárt, sőt azután sem. Sőt: soha aztán, mert küldte az avizót Bori Imre barátom – ott tanárkodott akkor-tájt –, hogy meghalt Krsztpogocsin Vládó, aki megítheteli Móra szavait. Meg a patikus is. Meg a többi, mind. Levonultak a zajigok meg a gepidák közé, oda a csókai kultúra legmélyebb rétegeiben, ahonnan nincs mód kivallatni őket.”

A mai nyolcvanévesek emlékeznek még Zágon Istvánra, a mai hatvanasok Fáth Imrére, nagyszüleink még tudták, ki volt Szávay Gyula, s talán Scossa Dezsőt sem feledték még el. Ma is élők tudnak Csányi Endréről, a Baudelaire-fordítóról; valaki majd beviszi a zentai múzeum vagy könyvtár tájgyűjteményébe Móra István vagy László műveit, Novoszel Andor kiadatlan írásait, Boschan Sándor soha meg nem jelent Byron-pótlásait és sok mást, aminek a felsorolását itt meg sem kísérelhetjük.

De kik ezek, és miféle szellemiséget képviselnek, most már közelebbről is, akikről szó van?

Egyfelől – a régiek – lokális és természetesen népies ízeket kínálnak, mint például Móra István és Novoszel Andor. Másfelől ott vannak a városi polgár érzésvilágát megszólaltatók, mai terminussal: urbánusok, mint Boschan Sándor, Csányi Endre, Zágon István, akiknek műveiben a város és népe csak kikövetkeztethetően van jelen; s végül, nagy tarkaságban, az elszármazottak és adaptáltak, a „hospesek”, akiknek ez a táj, a város és az ember csak futó hangulat, motívum, építőköve, lírai visszarévedés, de nem meghatározó élménye és rendező elve írásaiknak, mint Scossa Dezső, Szávay Gyula, Fáth Imre és mások, legfeljebb olyanféle lírai reminiscenciák ihletésével, mint a szülővárosára emlékező Kosztolányié:

*Gyermekkorom, mindig téged kereslek,
ha járom a poros-boros Szabadkát.
Mióta labdám elgurult itt,
nem ér az élet egy fabatkát.*

Szeretnénk azonban egy kitérőben megemlíteni, hogy itt magától értetődően csak bizonyos fenntartásokkal és korrekciókkal lehetnek érvényesek a népies vagy az urbánus jelzők. A polgár, a polgári életérzés, magatartás és állásfoglalás nem a maga klasszikus és vegytiszta, fogalmilag kikristályosodott formája szerint kap képviselést a magyar irodalomban, még kevésbé a zentaiaknál, hisz itt még szűkebbre méretezett, még keskenyebbre szabott világról van szó. Egyébként is – alföldi örökségként – itt a *rus* és az *urbs* sokkal összefonódottabb, átmenetibb kategória, mint más táján a világnak, s ennél fogva az urbánusságról és a népiességről is inkább mint egymást kiegészítő, egymásba áthajló, komplementáris jelenségről beszélhetünk. A képletté szűrt urbánusság legfeltűnőbb esztétikai-irodalmi jegyei közé tartozik, hogy a környezetrajz topográfiailag alig azonosítható benne, hogy a cselekedetek indítékai társadalmilag csak ritkán motiváltak, az íróat a különleges sorsok és különönc emberek érdeklik, akiknek tetteiben nem annyira a szociális tényezők, hanem jobbára a lélektani determinánsok játszanak fontos szerepet. Ezzel szemben a népiesnek mondott irodalomban legtöbbször jól kivethető a helyrajzilag meghatározott környezet, a regionális-táji sajátosságok sora; egyféle konkrétság figyelhető meg benne: a tárgyi, az emberi és a társadalmi világ kézzelfoghatósága, valamint az epikai elem előtérbe jutása. A századforduló körül kibontakozó új magyar próza még sokat megőrzött ez utóbbiból: a vidékélmény nem elhanyagolható eleme Lovik Károly, Kaffka Margit, Ambrus Zoltán, Török Gyula, a Cholnokyak, Herczeg Ferenc s mások írásművészetének. Ez a mediális állapot, a városi–falusi közbülső íróság egyik típusváltozata a zentai Novoszel Andor munkásságában vizsgálható a legtöbb tanulsággal. Az ő városi „értelmisége” még jellegzetesen a falu embere: a plébános, a patikus, a jegyző, a tanító, a „praxi”, a kántor, ezenkívül maga a miliő is afféle félparaszti-félvárosi. Az író azonban a civis nem kis adag önérzetével és öntudatával alkot véleményt a vármegye urairól, a latifundiumról, a magyar feudalizmus itt rekedt kísérteteiről, de ugyanígy érezteti polgárfölényét a búcsújáró falusi, a tanyai-széki népséggel szemben is. Ez a legfeljebb civis fokig feljutott polgári szemlélet a harmincas években majd átadja a helyét az értelmiségi polgár intellektuális szemlélődésének, de tagadhatatlan, hogy a hazai magyar próza, amely már nem elégszik meg a tájszínek felraká-

sával, még sokáig magán viseli – jóllehet humanizálva, általánosítva és emberileg átlényegítve – a tájélményt, a lokális vonásokat. Gondoljunk csak az induló Szirmai Károly és a fiatal Herceg János műveire.

*

Elsőnek – a legöregebb jogán – Scossa Dezsőről beszéljünk, akiről ma úgy szokás megemlékezni, hogy „pedagógiai szaktanulmányain kívül az irodalomtörténetet és a szépirodalmat is művelte”. Ennek ellenére – ha egyáltalán emlegetik – szépirodalmi munkássága tartotta fenn a nevét, szakíróként már rég elfeledte az irodalmi világ. 1860-ban született Zentán, jogi, bölcséleti és pedagógiai tanulmányokat végzett, Csongrád megyei (bácskai, bánsági) tanfelügyelő volt, novellákat, regényeket, tárcákat, vígjátékokat, tanulmányokat írt.

Egy író súlyát, jelentőségét, sorsát és utóéletét talán semmi sem ilusztrálhatja kézzelfoghatóbban, mint az, hogy mekkora teret szenteltek neki a korabeliek, s mekkorát az utókor. Nos hát Scossa Dezső irodalomtörténeti és kritikai megítélésének a tere – legyünk tárgyilagosak – a haladó idővel együtt folyton zsugorodik, mind kisebb határra szűkül. Szinnyei sokkötetes lexikona 1908-ban még másfél hasábot szentel neki, többet, mint például Papp Dánielnek, Tolnai Lajosnak vagy Schöpflin Aladárnak; Pintér Jenő a két háború között a „századvégiek” sorában már csak néhány művét említi, a *Magyar Irodalmi Lexikon* 1965-ben alig tizenöt sorban foglalkozik vele, hogy aztán a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet már csak egy lábjegyzetben említse, a magyar népszínmű kérdéseivel foglalkozó irodalomtörténészként. Nem szorul bizonyításra, hogy Scossa Dezső Tömörkény dicsérére ellenére is kiszorult az irodalmi köztudatból, s a helyi kegyeleten, az irodalmi műveltség folyamatosságának fenntartásán kívül alig van okunk és ürügyünk, hogy nevét említsük. „Délvidéki” történeteivel, szülővárosára emlékező hangulatos írásaival, a nemzeti békét szorgalmazó karcolataival mégis érdemes arra, hogy leporoljuk könyveinek sárguló lapjait.

Scossa voltaképpen nem is novellákat írt a szó mai értelmében, hanem inkább életképeket rajzolt, a bánáti magyar–szerb falvak köznapi világát festegeti bőbeszédűen, a részletekre is ráfeledkezően, gondtalan optimizmussal, a millenniumi idők szellemében, olyan modorban tehát, amelynek eleven cáfolata volt a századvégen kibontakozó magyar novella-irodalom: Thury Zoltán, Justh Zsigmond, Petelei István, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor és mások felszín alá hatoló, oroszosnak mondott, sötétbe forduló prózája. Scossa teljes életrajzát ma sem ismerjük, századunkba is

áthajló tevékenységéről alig van adatunk. Egy azonban biztos: a huszadik század Ady nevével fémjelzett irodalmi mozgalmaiban alig vehetett részt, hisz egész opusa a kiegyensúlyozottság, a kiegyezés korabeli bizakodás atmoszférájában fogant, legfeljebb ha a régi események, az egykor volt, letűnt, gyermekkori zentai világ siratásának a hangulatai felhőzik a hangját, de még messziről sem jelezvén a tragikus elveszethez, a háború felé haladó világ tektonikus mozgásainak a megérzését, melyet a századvég pesszimizmussal, nyomorral, szenvedéssel, büntudattal terhes prózája már félreérthetetlenül kifejez. Mindent a középosztálybeli ember magabiztosságával, egzisztenciális fölényével szemlél, s bíráló, felülvizsgáló kedve inkább csak osztálya hanyatlásának látványán támad fel.

A *Fakapitány* című életképében (a maiglan is emlegetett Kapitánydűlő őrizheti még az emlékét a benne elmondottaknak) a modernizálódó, mai terminussal: elidegenülő közigazgatás kapja meg a kritikáját. A liberális polgár berzenkedése ez az elhatalmasodó államapparátus fonákágai ellen, néhány fordulatával pedig már a vidéki magyar élet problémáinak Tömörkény István-i, sőt Móricz Zsigmond-i észlelését előlegezi:

„Senki sem mondhatja, hogy Magyarország nem a legjobban felügyelt ország. Annyi itt a felügyelő, hogy fele se kék!

Ha megszületik a honpolgár, beállamianyakönyvezik s az anyakönyvi felügyelő teszi rá a kezét. Ezt az alföldön pogány püspöknek nevezik. Meg is jelenik hébe-hóba a községben, s vadászat után feketekává mellett tart is egy kis anyakönyvi felügyeletet. Alig hároméves a honpolgár, már gondjaiba veszi a tanfelügyelő, s el nem ereszti, amíg az iskolából ki nem kerül.

A kataszteri felügyelő vigyáz, hogy a földje, telke igazándi módon kerüljön a telekkönyvbe, az adófelügyelő pedig dehogy engedné, hogy elkerülje az adót: az egyenest, a keresetit, a fegyver-, ház-, osztály- és Isten tudja, miféle adót, amire aztán rájön az iskolai, óvodai, vármegyei, községi pótdadó, útdadó, betegápolási stb., stb. adó.

A gazdasági felügyelőnek gondja van rá, hogy a magyar ne csak gazdálkodjék, de jól is gazdálkodjék, a nyakába küldi a méhészeti felügyelőt, a selyemtenyésztési, szőlészeti, gyümölcsészeti, tejgazdasági, állattenyésztési felügyelőt, hogy guszttust csináljon méhesek létesítésére, selyemhernyó- és eperfatenyésztésre, szőlőültetésre, gyümölcsfák ültetésére, minél szebb lovak, tehének tartására, mert mindezek jövedelmet hoznak, az pedig kell, hogy kifussa a vérben dolgozó adófelügyelő követeléseit.

Egy lélegzetre tehát máris szép summa felügyelőről számoltunk be, de ez még mind semmi.

Hogy a magyar békében éljen, ott van a rendőrfelügyelő és hogy a község minden ügyes-bajos dolga rendben folyjon, ott van a közigazgatási felügyelő (főszolgabíró), s hogy a szeke-re el ne akadjon, arról gondoskodik az útfelügyelő, és hogy békében halhasson meg, ott van a lelki felügyelő (esperes), de mielőtt odáig jutna, elég alkalma van megismerkedni a posta-és távirat-felügyelővel, a vasúti és gőzhajózási felügyelővel, akiknek közlekedési eszközei sok veszedelmet rejtve, természetesen el nem maradhat a biztosítási felügyelő sem, és hogy ne mondhassa, hogy csupán az ő élete becses a jól felügyelt államnak, kellő ellenőrzést gyakorol barmára az állategészségi felügyelő, aki mindenestre gyakoribb vendég a faluban, mint a közegészségügyi felügyelő, akinek ruhájából már csak akkor árad imitt-amott a parfüm illata, mikor a vörösség vagy más járvány tizedeli a gyerekeket vagy embereket egyaránt.

Ámde még mindezekkel sincs ki a felügyelők hosszú sorozata. Néha, hogyha vonat vagy kocsni érkezik, s három-négy úr halad be a falu csendes utcáján, kisebb-nagyobb felügyelők gombolkoznak ki a prémes bekecsekből, úgyhogy a nótárius »Jézus Mária!« kiáltása nem ritkán indokolt. Néha, mondom, mert nem mind egyformán félelmetes. Már például az adófelügyelő megjelenése mindig összefüggésben van egy kis parázs fegyelmi vizsgálattal, a tanfelügyelőké pedig újabb és újabb iskolák felállításával, ami sok fejkavarást okoz a költségek miatt, meg hogy maholnap nem lesz, aki a libákat őrizze...”

*

A régiek között van még egy korabeli, elhíresedett költőfia a városnak, Szávay Gyula, akinek egy preszimbolista költeményét még a magyar verselés oly kiváló ismerője, mint Horváth János is érdemesnek tartotta arra, hogy elragadja a halandóságtól. Szávay az ifjú Ady Endre közelije, még debreceni éveik alatt kerültek közel egymáshoz. Benne az ifjú Ady talán nem is a költőt, hanem a tizenöt évvel idősebb pályatársat tisztelte, meg persze a *Debreceni Nagy Újság* szerkesztőjét, a Kisfaludy Társaság tagját, a Petőfi Társaság nagy hatalmú főtítkárát, a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetségének alelnökét és mindazokat a funkciókat, amelyek iránt az érett Ady már kevésbé toleráns. Az Ady-életmű vizsgálata

és értelmezése, ezen belül pedig az Ady-filológia számára még mindig nem eldöntött kérdés: mi indította az egyebekben kifinomult esztétikai szimatú s a világnézet dolgaiban majdhogynem csalhatatlan ítéletű Adyt Szávay elismerésére, akiről a mai irodalomtörténet-írás mint a „falusi idill nótás költészetének” művelőjéről emlékszik meg (Komlós Aladár). Bóka László szerint nem is igaz, hogy Ady ízlése ennyire eltévelyedett volna: ő egyszerűen nem hiszi, hogy a Földessytől közzétett dicsérő méltatást Ady írta, s ítélete Szávay költői tevékenységéről olyan sommázásba toroklik, hogy „kedves, számár versek – még csak nem is elég rosszak”. Egy azonban bizonyosnak látszik: Ady még a *Nyugat* indulása után is levelez vele, mint a debreceni Csokonai Kör vezető személyiségével, előadások, kéziratok, irodalmi rendezvények ügyében, s Szávay konzervativizmusa ellenére is becsülettel áll ki Ady költői igazáért:

*Fenn, fenn, a reszkető magasban,
Hol jóformán a gondolat se jár,
Piros tollal, más sípra metszett csőrrel
Feltűnt valami fényes új madár,
Valami sas, vagy tűzmadár.
Nem úgy szállt, mint a sas: ívelve, lengve,
Hanem ahogy csillag hull éjjelente:
A dala nem volt ama csalogányé,
Se másé nem volt az, csak a magáé;
S tetszett, nem tetszett: vágta egyre hűen,
Szabálytalanul s – gyönyörűen...*

Ezt a pozitív ítéletet nyilván a vidéki költő szolidaritása támasztja alá (ne feledjük, 1902-ben még Ady is „vidékieknek” számít), aztán meg – Sík Sándor jelzője szerint – az a „jó magyar és vidéki életfelfogás” is színezi, amit például Gárdonyi oly sokra tart benne, amikor beajánlja a Petőfi Társaságba, amelynek később főtitkára lett. Pesttel meg-megújuló konfliktusai voltak, mint úgyszólván az egész Arany-iskolának, s tudatos, sőt öntudatos „vidékisége” afféle ars poeticájává vált, de – tegyük hozzá – a városiasodó magyar költészet korában ez már nem számít föltétlen erénynek, sőt bizonyos mértékben a modern szellemű magyar poézis kibontakozásának kerékkötője volt. Ez az oka, hogy a nyugatos Tóth Árpád bökverseiben annyiszor felbukkan a neve: költői hitvallása szerint Szávay ekkor már egy letűnőben levő nemzedéket és meghaladott esztétikát képvisel. A magyar irodalom régi, s a Szávayék után majd a harmincas években újra fellángoló ellentétei: a „pesti” és a „vidéki”,

pontosabban az urbánus és provinciális ízlésforma csap össze e két „ellenversben”, Tóthéban és Szávayéban. Különös helyzet ez, amire e két verses tűszúrás utal: Ady és Tóth Árpád éppen a *Nyugat* indulása körüli időkből hirdetik meg a Csokonai-revizió szükségességét, még hozzá annak a debreceni Csokonai Körnek a hagyományai ellenében, amelynek főtitkári székében Szávay igyekezett Csokonait szelíd vidéki verselőként konzerválni az irodalmi köztudatban, a Szabolcska-féle problémátlan-ságot és naiv szemléletet állítva követendő eszményül a *Vidéki poéták* (*Panasz a „Központ” ellen*) című tréfás, Pesttel opponáló versében:

*A kőfalak nagy városába fenn,
Hol oly kedélyes párosan a séta,
Népszámlálásunk tanúságaként
Él sok jeles poéta.*

*Én a vidéknek vagyok hű fia,
S a központ ellen lelkendezve védem,
Ideirányul most is, uraim,
E perbeli beszédem.*

*Meghiszem azt, hogy más az ő daluk,
Vígabb a víga és búsabb a búsá,
Szó, ami szó: köztük fesztelenebb
S csókolózóbb a Múzsá.*

*Hozzánk csak vendégszerepelni jár,
S bár polgármesterünk fogadja hintón;
Ha bevonul is, nem bánná sehogy,
Hogyha már újra kint vón.*

*Mi mélabúsan kezdünk versbe itt,
Fájó szívvel leltározván a tájat;
Ott? – kéjgázzal húzzák a fogat is,
Ott a vers-szülés se fájhat.*

*S milyen egyhangú a mi életünk!
Zefirt például mi sohasem látunk,
Ha jön is egy-egy: itt a neve: „czúg”,
És óvjuk tőle hátunk.*

*Oly lila földet és okker eget
Sincsen rá eset, hogy valaki lásson,
Mit ők láthatnak csekély díjaként
A képkiállításon.*

*Nálunk az ég már évek óta kék,
S a föld – attól függ, hogy mi hull reája.
Piktorunk előbb lesöpörgeti,
Ha ugyan lepingálja.*

*Hát miről írjunk? a népről talán?
Hisz rongyos szűrben jár nálunk a jámbor,
Míg ő eléjük gyoicsban s baritonnal
Göndörödik a Sándor.*

*Nem mondom: birka és más akad itt,
De oly kócos, hogy szégyenünkre válik;
Bezzeg, más az, mit nekik festeget
Sáfrány-mezőkre Pállik.*

*Hát lássa be a tisztelt vádhatóság,
Hogy védencem, a vidék, nem hibás,
Hogy túlnyomó az enyhítő körülmény,
S nehéz a versírás...*

Tóth Árpád „ellenverse”, a *Gyávay Szula füle*, viszont arról szól, hogy a hírlapírók és a merészebb hangú új költők hiába döngetik „új dalaikkal” a Csokonai Kör kapuját: a „birtokon belüliek”, a maradiak Szávayval élükön konok makacssággal verik vissza megismétlődő rohamaikat, holott éppen a „vidéki poéta”, Csokonai ad példát egy másféle magatartásra.

Az ellentétes vélemények keresztútjében mutattuk be városunk szülőföldjéről. De Szávaytól, a Györbe, Debrecenbe korán elszármazott költőtől ne várjunk zentai színeket. Legfeljebb vidéki származástudatával kapcsolódik Zentához, anélkül azonban, hogy ennek kitapintható nyomait látnánk. Igazi eleme azonban nem is a nosztalgia, hanem a szatirikus önszemlélet és a humor, mint ahogyan Fáthnak, Zágonnak, Novoszelnek és az egész régebbi írói gárdának. S ez a vonás is polgár voltából ered: Szávay, a polgári státusa szerint kereskedelmi és iparkamarai titkár, nap nap után kénytelen megütközni Szávayval, a költővel; a szárnyalni kívánó,

„festett egekbe” röpülni vágyó poéta a filiszterrel, olyan tragikomikus emberi és költői szituációkba keveredve, amit csak a humor, másképpen az olyan szemlélet képes feloldani, aminek a meghatározása az akadémiai szótár szerint: „Olyan derűs, vagy vidámnak látszó kedélyállapot, amely szellemes tréfálkozásban nyilvánkozik meg, de valójában bizonyos fokú komolyságot leplez.” Ilyen megecetesedett, kesernyés versezet kerül ki Szávay tolla alól is, amikor saját személyi helyzetére és költői távlataira gondol *Könyvajánlásában*:

*Apolló s Merkúr – tudja kicsi nagysád,
Édes testvérek voltak egykoron.
Innen vagyon, hogy mind e mai napság
Az egyszeregy s a versezet – rokon.*

*Adok tápláló egyszeregyes ételt
Pegazusomnak abrakul tehát,
S írok most hexa-, majd meg centimétert,
Egyszer stilizs-, máskor statisztikát.*

*Vegye azért a bokor művirágot
Kereskedelmi értéke szerint,
Kis ember ebben nagy tuskóba vágott,
És tele írt-sírt egy kiló velint.*

Csányi Endréről szóljunk alább, aki nagyon messziről Csáth Géza, Kosztolányi Dezső és Friedrich Nietzsche szellemi rokona, legalábbis, ami zenei, filozófiai és költészeti eszményeit illeti. Életfelfogás, világtérzés, de egy kissé életstílus tekintetében is hozzájuk igyekezett idomulni, a „dekadensekhez”. A Magister által szerkesztett *Hétről Hétre* című irodalmi hetilap számára írt lírai önéletrajzában olvassuk: „Most, hogy meg kell írni az életrajzomat – érzem, hogy valójában nem is éltem. Álmodtam. És mert oly mélyen álmodtam, hogy még az óbuszok fűttyei sem bírtak fölébreszteni, vagyok most ily szerencsétlen ebben a szörnyűségesen megváltozott életben. – Harmincegy év előtt születtem Zentán. Csak most tudom, hogy gyermekkorom eseménytelensége, álmélete mily boldog volt! Az első nagy lelki megrázkódtatás akkor ért, amidőn hetedikes koromban Pestre költöztünk – a nosztalgia. Akkoriban olvastam Rákosi Jenő novelláját egy görög rabszolgáról, aki Rómába kerülve belehal honvágyába. Ebből a novellából ismertem fel betegséget s veszélyét. A háború kitörésekor azonban visszatértünk Zentára, ahol az utolsó középiskolai év munkás, de

korhelykedésektől tarka ideje következett. Érettségi után mindjárt be kellett rukkolnom. A fronton csak rövid ideig voltam. Fejlövés ért, és a háború utolsó évét mint rokkant tiszt húztam ki egy vörösköröszts kórházban, amelynek a parancsnoka voltam. Sérülésem következményei csak később, látszólagos gyógyulásom után mutatkoztak. Epileptikus rohamok léptek fel és elvesztettem memóriámat. Filológiai és zenetudományi tanulmányaimat csak megszakításokkal végezhettem Bécsben, Leipzigben, Párizsban. 1923-ban megjelent az első nagyobb cikkem a *Bácsmezei Naplóban* *A szláv zene térhódítása Németországban* címmel, 1928-ban pedig az első könyvem, *Baudelaire élete és költészete.*” Tegyük hozzá tájékoztatásul: ez volt utolsó könyve is. Sok verse, sok esztétikai elmefuttása, kritikája és elbeszélése látott még napvilágot szerzte a hazai sajtóban, kötetre azonban már nem futotta erejéből. 1944-ben vészett el, elhurcolták, kivégezték, mintegy igazolva a verseiben megírt „elátkozottságát” és halálsejtelméit.

Csányi Endre nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy e nehéz, földszagú agrárkörnyezetben olyan irodalmi orgánomot indítson meg, amely valamilyen érthetetlen és csodálatos félrehallással, de igen jellemzően a polgári magyar értelmiség izlésére – a párizsi gaminek, cafék, bulvárok és szalonok levegőjét árasztja; egy túlfinomult baudelaire-i szépségeszményre esküszik; a formák, színek, illatok pompáját keresi a por és a sár világában. S ami még csodálatosabb: e két pólus költőileg mégis kapcsolhatóan látszik lírájában: a vágy világ, az álomkép, az elérhetetlen messzeség, a távoli fények összebékülnek a provincia mélysötétjével. A Tisza és Párizs közé ver hidat a *Souvenir d’été* (Nyári emlék) című versében, a költői képzelet korlátlanságát példázva:

*Egy vasárnap este – nyáron,
Lélekfeltámadást várón,
Mikor a tömeg már a városban széledt,
És lenn csak a magány feketéllett,
A levelek bíborát kioltva,
S a virágok illatukat ontva
Megkezdhették néma áriájukat,
E dalt, amelyre titok titokkal suhant –
A láblégióktól felkavart homokban
Mellre hullott fejjel egyre bandukoltam.
Elöttem egy vörös szegfű a mély porban
Fulladozott zöld szárától megfosztottan,
Segítséget kérőn, mint kezetlen ember,
Kit az árból kimenteni senki sem mer.*

Mint szeszélyes triton hajoltam le érte,
 Mikor fülem távoli dohogás érte:
 A párizsi express fáradt dobogása.
 És én nem gondolva a virágra szegény,
 Elrohantam s a töltés előtt megálltam,
 A párizsi expresssel valakit vártam, ki a kupé zugába
 Húzódva mohón les ki az esti tájra,
 Hogy kisírt szemét szemembe süllyessze,
 S aztán elrobogjon innen messze.
 Végignézttem a vonat minden ablakát:
 Csupa lélektelen arc és csupa hát.
 A szegfűmet meg felvette egy kis cseléd,
 Maga is mindenkitől tiport csenevész.

Ma este láttam őt mezítláb, átázva,
 S mint én, a nyarat nehezen várja.

Kosztolányi, Heltai s persze a csodált franciák adnak találkoztót ebben a versben, akik arra tanítják, hogy az életet csak elemeiben és futó jelenségeiben lehet tetten érni, jelképi jelentésében és impresszíve. Talán a *Gyermekkori álmok* című verse bizonyítja a legárukodóbban *A szegény kisgyermek panaszainak* hangulati és érzésbeli ihletését, amelyben úgyszólván mozzanatról mozzanatra, szókapcsolatról szókapcsolatra követhetjük a szabadkai költő ujjmutatását.

Egykor nagy toaletthiba volt,
 ha nem járult az anyai csók
 matrózruhámmhoz és lakkövemhez.

A dunai matróz a tengerre
 nem vágyott oly mélán és epedve,
 mint én abba a mese-messzeségbe,
 a virágos, vízbesüllyedt rétre,
 hol mezítláb, csapzott hajjal
 siklót vonszoltunk diadalmi zajjal.
 Most kedvemre járhatnék a réten,
 szelíd kígyót gyötörni vadképpen,
 nem fogják már féltve a kezem,
 de én csak bolyongok és keresem
 keresem a gyermekkori álmot,

*a folyót, amelyben rózsavíz folyt,
hol a kanyarulatokhoz érve
tündérek zenéje maradt félbe,
hol az égen a nap aranyarcát
megsimogathattam, mint ágyam hálóját.*

Mivel kötelez el bennünket Csányi, hogy megemlékezzünk róla annyi évtized távolából? Mit tudott ez a költőiség, Csányié, szembehelyezni a rá leselkedő nagy veszedelmekkel, milyen fegyver van a kezében ennek és a hozzá hasonló költőknek, hogy „elrettentse” magától a rosszat, hogy eltávoztassa magától a gonoszt? Legfeljebb ha egy vértelen humanista nyilatkozatot, ártatlan esztétikai hitvallást a lapok karácsonyi irodalmi mellékleteiben, a békéről, a szépségről, a menekülésről a szebb világok felé:

„A békét az író nemcsak szolgálhatja, hanem szolgálnia kötelessége. Béke – előfeltétele a kultúrának, és kultúra nélkül nincs irodalom. A béke tehát az író saját ügye is.”

Ez az írói program azonban a történelem tanúsága szerint nemhogy világnézetnek bizonyult elégtelennek, de még magánegzisztenciák megmentésére sem volt elegendő. Ha más nem, hát Csányi élete és halála lehet rá a példa.

*

Ha a polgári-városias írómodorra jellemző vonásként jelöltük meg a kevésbé pontos és hangsúlyozott topográfiát, akkor Boschan Sándort nem is urbánusnak, hanem – jobb jelző híján – afféle város feletti írónak kellene neveznünk, mert helyi szint alig kevert ki palettáján, élményvilága erősen intellektuális, alakjai pedig inkább egy-egy gondolati tételének illusztrációi. Ennek az intellektuális élménynek az alaprétégében persze erős érzelmi töltések épültek bele: vágyak, álmodozások, sőt itt-ott az adott „világállapottal” szembehelyezkedő indulatok színezik a novelláit, de előadásának fegyelme és bölcs fölényű magatartása, valamint enyhe ironiája nyugalmas menetűvé csendesíti közlésmodorát. Intenzív békevágya, fejlett szociális érzéséből fakadó érzékenysége, morális felháborodása, amely az emberi nyomor, bűn és szerencsétlenség közvetlen látványából fakad – mindez értelmi reakcióba fordul, s reflexívvé teszi verses és prózai írásait egyaránt.

1891-ben született Adán, joghallgató volt Budapesten, bíró Szabadkán, ügyvéd Zentán és Csúrogon. Itt lett áldozata az 1942-i razzianak.

Talán jogi műveltsége, bírói gyakorlata is hozzájárult a már vázolt szemléletmódnak és magatartásnak a kialakításához: az a napról napra megisméltendő életszituáció, amelytől teljesen idegen a világ dolgai felett elharmarkodottan kimondott ítélet, s amely a tények, okok és cselekvésmotívumok okos mérlegelésének követelményével ellensúlyozza a hangulat, a kedv, a lelkesedés vagy az ellenszenv feltöréseit. Nem tévedünk, ha írói alkatát is ezzel hozzuk összefüggésbe: a vajdasági magyar irodalom talán első műveként az 1919-ben írt *Cigányasszony* című poémájától kezdve három prózai kötetén át egészen drámaiig egy nem empirikus és nem közvetlen ihletésű írói alkat bontakozik ki előttünk, akiben – mondjuk ki – az ember sokszor nagyobb az írónál.

A *Phaeton három napja*, az *Árnyak* és az *Örök álmok* című novellásköteteiben csak egyetlen olyan írás van, amely magán viseli a környezet letörülhetetlen bélyegét. Ez a *Kuli* című elbeszélés groteszk kisvárosi alakjaival, távlattalanságával és levegőtlenységével, amit Majtényi is oly remek helyrajzi keretbe foglal a *Garabonciásban*:

„Hajnaltájt, mikor már ketten voltak, ő meg az alkohol, mikor már indíttatva érezte magát, hogy újból bemutatkozzék a társaságnak, amellyel együtt ivott este óta, így mutatkozott be: Kuli. Már ekkor senki sem hallgatott rá, de rajta maradt a Kuli név.

Azért nevezte magát Kulinak, mert a kisvárosi lapnál, melynek fő- és segédszerkesztője volt, valamint kiadóhivatali főnöke, annyi volt a fizetése, mint egy kezdő boltiszolgnak. Ezzel szemben szabad lakása a lap tulajdonosnál, helybeli polgármesternél, egy nagy szobában a félemeleten. Hálószobája egyben a szerkesztőség is volt, valamint minden egyéb, csak épp a nyomda volt másutt... A lap kétszer egy héten jelent meg, négy oldal terjedelemben, beleszámítva 1-2 oldal hirdetést is. Ő tehát szabad napjain híreket gyűjtött, és ha nem volt elég, istenem, ott volt egy kiselejtezt kézimunkaoló, azzal kivágta a fővárosi nagy lapok cserepéldányaiból a híreket...”

Ebből az állóvízből az egyedüli kiút, a menekülés egyetlen lehetősége a képzelet. S a konfliktust – mint a Boschan-novellákban általában – az álomlátás oldja fel: a többre hivatott, írói ambíciókat melengető, de kistisztviselővé „süllyedt” hőst a kényszerházasságtól egy látomás menti meg, volt menyasszonya megjelenése:

„Ám egyszerre megtelt fénnel a szoba. Csodás derű szállta meg a fiút, valami édes várakozás, és tényleg bejött a szobába Cuki.

– Nos, barátom, hát ocsúdjunk fel, mit csodálkozik? Hisz magáért jöttem! Visszajön hozzánk. Apa megválasztatja magát árvaszéki ülnöknek, nagyon rendes fizetése lesz, és munkáját el bírja végezni délelőtt. De mit csodálkozik, hát a többi hivatalnokot nem apu válogatja össze? És ez igen kedves foglalkozás, az árvák ügyét intézni. Aztán ott vannak a hosszú délutánok. Ebéd után nagyot pihen, sétál, aztán bezárkózik világrengető terveivel és ír meg csak ír. Nagy ember lesz magából...”

Tézisnovella ez is, mint a legtöbb Boschan-írás, de híján Angouleme jelképes jelentésének és Lucien Rubempré szimbolikus sorsának. Az elbeszélés pedig enélkül egyszerű társadalmi faktográfia, inkább szociográfia, mint művészet, inkább „valódi”, mint „igaz” rajza a világnak.

*

Zágon István az egyetlen élő a régiek közül, a humor „nagy öregje”, noha ő szívesebben „kisöregnek” titulálja magát. Zenta és Csóka, gyermekkori élményeinek színtere ma is tartós és kiapadhatatlan kútfője novelláinak és regényeinek.

Budapesttől Rómáig, Amszterdamiig, Varsóig és Londonig sok színdarabját látta Európa színházlátogató közönsége, *Hyppolit a lakáj* című filmjére ma is sokan emlékeznek. Ingotus, Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél méltatták, ez utóbbi pedig éppen úgy véli, hogy Zágon oly sokat tud a színpadról, miből egy egész drámaíró nemzedék élélhetne. Ő mégsem az európai színházak zajos sikereire emlékszik a legszívesebben, hanem arra, amit vallomásszerű levele mond, ifjúsága intimebb világára, amely emberré és íróvá formálta:

„Gazdálkodócsaládból születtem, de kis földünket, falusi házunkat már hatéves koromban dobra ütötték, és semmink se maradt. Apám csak közel fél esztendeig, pesti »hónapos szobában« átvészelt tartózkodásunk után jutott álláshoz. Gazdasági ispánnak szerződtették Rácalmásra. Itt kemény munka árán nagyon sokat tanult, elannyira, hogy néhány év múlva már mint jó hírű szakember kapott szerződést Léderer Artúr csókai birtokára. Intéző lett a macahalmi tanyán.

Itt édesanyám tanított betűvetésre, számolásra, és elemi iskolai magánvizsgáim után Pesten végeztem a gimnázium első két osztályát, nem éppen könnyű körülmények között...

Annál kedvesebb, szinte ragyogó emlékeimet őrzöm még ma is a zentai gimnázium felső osztályáról, ahol Orbán Károly volt az osztályfőnököm, Veress Árpád, doktor Fülöp Adorján és doktor Teleky István a legkedvesebb tanárim. [...]

Aztán jött a műegyetem, az első világháború négy esztendeje, és már azt se tudom, hogyan váltogattam a mérnöki pályát az írogatással. Elég az hozzá, hogy ma nyugdíjas mérnök vagyok, de az Irodalmi Alap és a PEN Klub tagja is, és – ha ez nem szerénytelenség – elmondanám még, hogy a lexikonban olvasható darabjaim és filmjeim jó része bejárta fél Európát, és még ma sem öregedtek el annyira, mint jómagam, aki úgyszólván pillanatokon belül 80 éves leszek, és ma már el se merem hinni, hogy a néhai Európa legelőkelőbb színházának, a bécsi Burgtheaternek művészei szerepelnek azon az egyetlen színházi plakáton, amelyet a sok közül eltettem mint büszke, de egy kissé sóhajtós emléket.

És el szeretnék még mondani valamit, ami talán a legdöntőbb hatást gyakorolta egész életemre. Az út mellett, amelyen nap mint nap bevitt bennünket, uradalmi gyerekeket egy sárga homokfutó Csókáról Zentára, terült el egy legelő. Akkoriban úgy hívták, hogy: »a Bara-alja«. Ősrégi, népvándorlási átvonuló- és temetkezéshely volt ez, ahol a Szegedi Múzeum megbízásából Móra Ferenc vezette a régészeti ásatásokat. Itt ismerkedtem meg vele mint kis gimnazista, és később, katonakoromban a *Szegedi Napló* szerkesztőségében élvezhettem végig a közte és Juhász Gyula közötti vitákat és tréfalkozásokat.

Nem tudom, hogy a zentai gimnázium humánus légköre és a *Szegedi Napló* füstös levegője nélkül vállalkozni mertem volna-e a mérnöki körző mellett még az írói toll forgatására is. De most, amikor megindultan mosolygok arra a csoportképre, amelyet Sztudényi kántor úr kertjében készítettek a zentai gimnázium néhai hatodik osztályáról, és amelyen még él Bóbán Jóska, Vartus Feri, Burány Náci, Gere Kelemen meg a többi mind, akiket annyira szerettem – ugyanakkor mélységes, hálás tisztelettel gondolok azokra, akik írói pályámon elindítottak: Móra Ferencre és Juhász Gyulára.”

Zágon István humora (s merjük állítani, hogy ez nem tautológia) a legderűsebb humor az újabb magyar irodalomban. Nem komikum ez, amely büntet, lemeztelenít és értékektől foszt meg. Nem szatíra, amely bánt, megdöbbsent és rombol, nem ironia, amely fölényesen megveti a tárgyat, amiről szól. Zágon humora biztató, felszabadító, megértő, éppen ezért bölcs és humánus. Pedig legtöbbször éppen a legkiélezettebb élethelyzetek, a legféltenivalóbb emberi értékek kerülnek veszélybe írásában: élet, szerelem, egzisztencia, jövő, mint például annak a zentai gimnazistának a története is tanúsítja, akiről az *Öngyilkos* című karcolat szól: az érettségin bukott fiút egy véletlen flört tántorítja el szándékától, hogy a Tiszába ölje magát: egy lélektani pillanat, egy apró kaland, amit százzszámra kínál az élet, de ami az adott szituációban százszorosan visszhangzik, életet képes eldönteni, sorsot megmászítani:

„Valami nagy, boldog melegség futott végig a mellén, a hátán, sőt egy kicsit, egész kicsit a gyomrában is érezte. És ment. Fel-
emelt fővel, kemény léptekkel, hadonászott a bottal, új cigaret-
tát sodort magába és rágyújtott. Úgy érezte, hogy most nyílik
meg előtte az élet és hogy megmenekült valami nagy, szörnyű,
sötét veszélytől, valami egész visszavonhatatlan szerencsétlen-
ségtől. Esze ágában sem volt már az öngyilkosság. Pedig most,
ebben a pillanatban lett öngyilkos. Megölte magában a fiút és
felébresztette a férfit.”

*

Szemlénk nem teljes. A polgári kor a jellemzetteken kívül még nem egy méltán elismert vagy méltatlanul felkapott nevet bocsátott az irodalmi halhatatlanság hosszabb-rövidebb útjára, akiknek a lajstroma csak gondos sajtóvizsgálat, alapos hagyatéki feltárás után készülhet el... S nemcsak a századforduló körülieké, hanem például a jakobinus időkben élteké is, akikről a zentai Dudás Gyula még annyit tudott és cikkezett. Arról ugyan mi is tudunk, hogy a párizsi *Moniteur*nek szabadkai, zentai olvasói is voltak, hogy olvasókörök, klubok, kaszinók működtek ezen a tájon már a francia forradalom idején, s termett író is ez a vidék, csak éppen fel kell kutatni, be kell illeszteni őket a fejlődés vonalába és menetébe.

Hogy egy táj kulturális képe megalkotott legyen, ahhoz nemcsak emlékekre, hanem emlékezőkre is szükség van.

1973

■ ELMÉLKEDÉS A TISZÁRÓL, EGY RÉGES-RÉGI VERSRŐL ÉS A TÁJKÖLTÉSZET METAMORFÓZISÁRÓL

■■■

A Tiszán nevelkedtem, s jó negyvenéves koromig csak egy világháború tudott megakadályozni (akkor is csak egyetlen esztendőben), hogy ne vele töltssem a nyaramat. Ez alighanem már önmagában is kellőképpen magyarázza, hogy számomra egyedül a Tisza a *follyó* egyedüli mértéke, fogalmi megfelelője, szótári alapjelentése. A magamfajta tiszai embernek a Don meg a Volga, az Amazonas meg a Nílus már nem is emberszabású víz, hanem a természetet ijesztő monstruma, torz kinövése. Hiába kínálgatja őket oly csábos színekkel a nagyvilág irodalma, hiába tárja fel magát oly bujálkodón és céda szemérmelenséggel a Rajna megannyi nimfája, sellője, najádjja: úgy vagyok velük, mint az anekdotabeli hitsorsos, aki miután váratlanul megörökölte a százsobás, bécsi Rotschild-palotát, rögtön ott is hagyta, mondván, hogy honnan vesz ő, szegény bóher, annyi mezűzét az ajtófélfákra, hogy hite szerint lakhassa ezt a roppant építményt. A Tisza azonban más: az mindig lakható, mindenki számára birtokba vehető, még ha nem is nyújtja a nagyvizek bőségét meg halait, de, s ezt hangsúlyozni szeretnénk, ragadozói sem a piranhák fajtájából kerülnek ki: a nagy étvágyú csuka vagy harcsa is csak önmaga halnemszűzére nézve veszedelmes.

Nem néztem hamarjában utána, de feltételezem, hogy lehetnek, hogy vannak, léteznek esszék, tanulmányok, talán még doktori értekezések is, amelyek olyanféle föltételezett címen, hogy *A Tisza költészete* vagy *A költészet Tiszája* számba veszik, legalább Bessenyeitől kezdve, irodalmunk minden versét vagy költői szövegét, amely ebben az ihletkörben fogant. Ennek az elképzelt disszertációnak a valóságos eredménye azonban nem a Tiszával mint költői tárggyal foglalkozó versek hiánytalan összegyűjtése lenne, hanem az, hogy bemutatná az úgynevezett tájkköltészet metamorfózisát. Mert kezdetben volt a „leírás” mint olyan, ami inkább még csak „adott téma” volt a poétai classis tanuló számára. Mesterség, de nem esztétikai öröme sem a költőnek, sem az olvasónak. Tartott ez a klasszicizáló versek divatjának a múltáig, majdnem a XVIII–XIX. század fordulójáig. Bessenyei törte meg azt a szívós életű elvet, miszerint a poézis olyan, mint a festészet, ut *pictura poesis*, s költői gyakorlatával igazolta Lessing, s előlegezte Hegel esztétikai nézeteinek a helyességét. Azt, hogy a poézis pedig nem *pictura*, hogy annak önálló formanyelve van, s nem élhet a festészet eszközeivel, amivel e nagy nevek megindították a máig is tartó harcot az irodalom, a költészet autonómiájáért.

Fény derülhet(ne) ebből a fiktív értekezésből arra is, hogy a költői megközelítésnek számlálhatatlan változata lehetséges. A Tisza felől nézve

■■■

például, az ún. objektív lírában bizonyára a folyó fizikai földrajzra tartozó tudnivalói dominálnak: a partalakzat, a meanderek, a vízbőség, az árterek, aztán a flóra és fauna, de a folyó akár egész élettana is.

Ott vannak aztán az irodalomtörténet és a poétika felől felvetett („formainak” tartott, s éppen ezért tévedésektől sem mentes) kérdések: hogyan változnak az azonos tárgy háttérében az uralkodó irodalmi irányzatok, az ízlésformák és stíleszközök, a mindenkori kifejezőmódok, a verselési gyakorlat és hagyomány.

A költő felől is izgalmas a kérdés: Tisza-élményének jellege, intenzitása, a költő lelki működésének minősége, a tárgy iránti értelmi vagy érzelmi viszonya, a költői megszólalás apropója s még száz vagy ezer más.

Mégis mindegyikben van egy azonos elem, ami ha igazi költészetről van szó, közös nevezője mindenféle ábrázolásnak: a Tisza sohasem önmagáért fontos a költészetben, hanem mindenekelőtt a költő miatt. Hogy így mondjuk: a téma csak a költői önmegvalósítás alkalma, egyféle önbeporzás. Legalábbis jó kétszáz esztendeje. Nem egyszerű *tükröztetése* a látott képnek, hanem *közvetítése*, aminek folytán az ábrázolás már nem pusztán érzéki jelenség, nem szín, hang, illategyüttes, hanem emberi bensőséggel dúsított, megnemesített poézis. Nem tévednek, akik Bessenyei *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című versében Petőfi Tiszájának az előzményét vélik látni. Jóllehet csak abban, hogy egyikük sem a természet valóságdarabjaiból építi a verset, hanem önmagából, saját belső világából.

De miről is ismerünk rá – no nem a Tiszára, hanem – Bessenyeire? Meg az ő Tiszájára. A verscímből még aligha sejthető a költő egyéni szemléletének a jelenléte, inkább a korszak szellemével és gondolatvilágával való azonosulásra utal. A felvilágosodás költészetének ugyanis gyakori motívuma a hajnal, a napkelte, a homályt oszlató virradat, amely elűzi az éjszaka félelmeit és babonás rémeit. Csokonainál például:

*E kézzel fogható setétség eltűnik,
Az éjnek madara húholni megszűnik.
Egy jóltévő világ a mennyből kiderül,
S a sok kigondolt menny mind homályba merül.*

(Konstantinápoly)

Vagy:

*Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
Lehasadoztak már a fekete vásznak,
Mellyeket a fényes világosság előtt
A hajdani idők mostohás keze szőtt.*

(Magyar! hajnal hasad!)

Bessenyeinél is – mint egy szimfónia vissza-visszatérő tétele – átszővi az egész verset a sötétséggel viaskodó fény képzete: „Mosolyogni kezd a hajnal világunkra, / Világosságot gyújt zsibbasztó álmunkra”, vagy: „Lesüllyed az éjjel már ólom botjával, / A nap kezd ragyogni fényes világával. / Földünknek szélirül felszökött égére, / Űzi a sötétet komor tengerére.” A fogalmak e keretébe állítja bele a folyón zajló élet gondosan megfigyelt mozzanatait, szín- és fényjelenségeit, a partokat őrző s gyökereiket vízbe eresztő „szörnyű jegenyéket”, a „harsogó” halászhajókat, a bőgő marhacsordát, a kopók csaholását, a darvak kiáltozását. Mindez azonban csak olvashatatlan leltára volna a szokványos tájvers kellékeinek, s Goethe ismert ötletének parafrázisával élve nem a költői művek számát gyarapítaná, hanem csak a tiszai fűzfákét. De a vers nem marad meg az érzékszervi észlelés szintjén, hanem panteisztikusan kitágul, a látás látomássá növekszik, magába foglalva a tárgyi világon túl magát a költőt, s rajta keresztül az emberiséget:

*Ilyen dolgok között szemlélvén a Tiszát,
Gyakran jártam által örvényes folyását.
Füzesei mellett sétáltam magamba
Fövenyes lapályán és gondolatomba
Szüntelen neveltem gyönyörűségemet,
Részegítvén vele érzékenységetem.
A tavaszi szagok orromba ütköztek,
Melyeket magokkal hordoztak a szelek.
Ilyen az hely, ahol életre születtem
S e nagy természetnek férfi tagja lettem.*

Bessenyei verse, mintegy humanizálva a természet képét, annak az esztétikai princípiumnak szerez érvényt, amelyet a fiatalabb nagy kortárs, Hegel *Esztétikájának* úgyszólván bevezető mondataiban így fogalmaz meg: „A köznapi életben ugyan beszélünk szép színről, szép égboltról, szép folyóról, szép virágokról, szép állatokról, s még inkább szép emberekről, mégis [. . .] már most kijelenthetjük, hogy a művészeti

szép *magasabb rendű*, mint a természet. A művészeti szépség ugyanis a *szellemből született s újjászületett* szépség, s amennyivel a szellem és termékei magasabb rendűek, mint a természet s jelenségei, annyival magasabb rendű a művészeti szép is, mint a természet szépsége.” Mi e 215 éve papírra vetett Tisza-versnek köszönhetjük, hogy a rigmusokba szedett leírás elindult a költészethez vezető úton.

A Tiszáról és a tájvers alakváltozásairól szólva láttuk, hogy a klaszszicizmus tárgyszerű természetábrázolása után Bessenyeivel kezdődik a táj humanizálása, emberre vonatkoztatása. A preromantika, amelyet sokan a szentimentalizmussal azonosítanak, megint újdonságot hoz a tájköltészetbe: a vers már nem a festőiséget szolgálja a szentimentális költőnél, nem az élet valamiféle keretéül szolgál, de nem is díszítmény, mint a barokkban, hanem része a lélek történéseinek. Ha „kint” esik az eső, „bent”, a lélekben is borult az ég, ha kint virágozik a tavasz, a lélek is ébred, pezsdül, újul. Kármán *Fanni...*-jában olvassuk: „Szép volt a reggel. A hajnal könnyező szemekkel költ fel. Frissítő szellők lehellestek. Az illatok fellegei széjjelhaboztak a nedvesített mezőkön. A megvidított egész teremtés mosolygott. Víg volt az én szívem is.” Olykor kontrasztként is felhasználható a természet képe: „Derül a kikelet. Elevenség és élet gerjed mindenfelé tőle. Énbennem az éltető erő napról napra fogy. Elestek tetemeim, szegény szívemet durva héj borította be” – olvassuk ugyanitt. S így a költőknél is: Ányosnál vagy Daykánál. A táj ennek ellenére nem más, mint önmaga, látható, érzékelhető valóságában, legfeljebb ha emberi relációi változnak: intenzívebb a kapcsolata az emberrel, mint addig.

A romantika az igazi áttörés: az ember és a természeti világ szinte azonosul, majdnem szerepet cserél egymással. Petőfire gondolunk, akiről ugyan akként szokás beszélni, hogy „meghaladta” a romantikát, s a lírai realizmust képviseli a költészetben, mégis a romantika természetképének (a táj, a lélek, az ember azonosulása) világirodalmi szinten is legmagasabb rendű példáját szolgáltatja *A Tiszában*. Mi ebben a versben a nagy, a rendkívüli? Nem a „megfigyelés” apróságokkal is törődő gondossága, műszerekkel ellenőrizhető pontossága, a tárgyi elemek azonosíthatósága, s az is bizonyos, hogy nem a képzelet korlátlan szárnyalása, még csak nem is az ezmeiség, ami legfeljebb csak egyik dimenziója a versnek.

A Tiszában tehát a „romantikán túli” költőiséget szokás nagyra tartani, a részletek mikumunkáltságát, az ún. „lírai realizmust” szemben a romantika képzelt, valótlan világával, képalkotásának irreális voltával. A „levágott sarjürendek” sorjázását, a „sárga fővényszőnyeget”, a lombok közt megvillanó képét a „kis falucska tornyának”, a „néma méltóságú”, magas erdő látványát – egyszerűen a konkrétumok érzékletességét, va-

lódíságát. Tehát a „látványverset”. Horváth János, mint ahogyan sokan az elődei közül, éppen azért tartja a magyar tájköltészet magaslati pontjának, mert „igazi leírás”. „Egy szempontból készült tájképet, veszteglő szemléletet csak *A Tiszában* ad, de abban sem önmagáért. Szemlélete hovatovább lírailag lenyűgözi s megérzi a táj szimbólumértelmét. Az oly finom ecsettel festett, szelíd Tisza menti táj a szelíd, merengő, rejtett értelmű, méltóságos, végtelen természet szimbólumává válik szemében, s elragadtatva magasztalja a természetet. Kiváló zártságú kép: a szemlélő mintegy visszanezeti magára a tájat, annak legtávolabbi részletével, a mármarosai bércekkel, s magára nézeti a tájon futólag feltűnő, egyetlen élő lelket is (a pór menyecskét). Kár, hogy e szimbolikussá avatott tájképet megtoldja egy ellendarabbal, a kiáradt, szilaj Tisza képével: ezzel az első tájkép elveszti önállóságát, s természetmagasztaló líraisága fölöslegessé válik.” A versnek ez a felfogása, vagyis hogy abban a „veszteglő szemlélet” jut kifejezésre, mindmáig kísért. Hubay Miklós így beszél e versről: „Imádom a festői – vagy s inkább: rézlemezmetezői – és akusztikai pontos megfigyeléseit, ahogy az alig észrevehető részleteket kiemeli. A túlparti mogyoró- s rekettyebokrok nyílásán át a távoli kis falucska tornyát. És a szűnyogdongásszerű malomzúgást. Így leltárba szedni, amit csak megfigyel, ezen a nyári alkonyulaton!” Pedig Hubay nagyon jól tudja, hogy a vers februárban készült, s nem lehet a „megfigyelés” költői eredménye, legfeljebb csak egy elraktározott, korábbi élményé, már régen lélekbe égetett látványé. Sőtér István más mozzanatokra is felhívja a figyelmet, elemzésében mégis inkább a „csendéletre” jellemző vonások kerülnek előtérbe. „Nem találjuk meg benne a tájszintézisnek azt a szélességét, amelyet *Az alföldben* megtaláltunk, hanem helyette egy olyan pontos, precíz leírást, mely talán leginkább egy utazó embernek az úti jegyzetere emlékeztet.” Az egyre táguló látókörökben a horizont szinte a végtelenbe nyújtózik, s miután a lélek már megpihenni s elmerülni látszik e tékozló szépségben, következik a fordulat: a látás, a szemlélődés szerepét átveszi a történet, a természet idilljét pedig az ósrobbanás erejét idéző árvíz képe váltja föl, amely – a záradék szerint – a „nép majdani forradalmának” figyelmeztető jele. Az értelmezések két szélső kilengési pontja tehát egyfelől az, amely egyedül a tájfestő elemek precizitásában értékeli a verset, másfelől az, amely az „eszmei kicsengésben” véli megtalálni a vers értékét. Pedig itt éppen arra kell rámutatnunk, hogy ismét egy minőségi átalakulásról van szó: arról, hogy a tájvers mindinkább eltávolodik az illusztrálás funkciójától, s autonóm esztétikai jelenséggé alakul át. Persze nem függetlenül a költőtől, sőt attól a tárgyi világtól sem, amelyet a vers képanyagában találunk.

A tájvers metamorfózisának további folyamatát – bizonyára Petőfi egyre növekvő tekintélye miatt – a múlt században óvatos lassúság jellemzi, s egészen a századforduló körüli évekig nem történik jelentősebb változás a Tiszát ábrázoló versekben sem. Csak a *Nyugat* indulásának a korszakában (de akkor sem minden költőnél) szűnik meg a képi elemek korábbi (festői) rendeltetése. Tanulságos erre nézve két „nyugatosunk”, Juhász Gyula és Ady Endre versét egymás mellé állítani. Juhásznál a „táj és a lélek korrespondenciájáról” van szó, ahogy Komlós Aladár oly találóan mondja. Két szubsztancia dualizmusáról, amelyben mégis a képi elem a fontosabb.

Magyar táj, magyar ecsettel

*Kis sömlyék szélin tehenek legelnek,
Fakó sárgák a lompos alkonyatban,
A szürke fűzfák egyre komorabban
Guggolnak a bús víz holt ága mellett.*

*Távolba néznek, és a puszta távol
Egy gramofon zenéjét hozza nékik,
Rikácsolón, rekedten iderémlik,
A pocsótában egy vén kácsa gázol.*

*Az alkonyat, a merengő festő fest:
Violára a lemenő felhőket,
S a szürke fákra vérző aranyat ken,*

*Majd minden színét a Tiszának adja,
Ragyog, ragyog a búbánat iszapja.
(Magyar táj: így lát mélán egy magyar szem.)*

Ez éppúgy nem közvetlen látvány költői megformálása, mint ahogy Petőfi Tisza-verse sem (láttuk: februárban kelt), Juhászé meg távol az ábrázolt folyótól, Szokolcán. Persze ez egyik költőt sem akadályozza abban, hogy gondos „megfigyeléssel” tegye hitelessé a tiszai hangulatot. „Az egész vers nem más, mint egy álló kép, melyre mozdulatlan tespedtség telepedett, az elmaradt, kultúrátlan magyar vidék csöndje” – írja róla Kispéter András, Juhász monográfusa. A város, a kultúra, Európa után vágyakozó költő mélységes kiábrándultsága az alapélmény, mint Ady *A Tisza-parton* című kétszakaszos verséé is. De ezúttal tekintsünk el a „tartalmi” mozzanatoktól,

mert csak arra akarjuk a figyelmet felhívni, hogy Juhász Tisza-verseinek eszköztárában mindig nagy bőséggel fordulnak elő a folyóra jellemző kellékek, képelemek, konkrétumok (itt: iszap, sömlyék, szürke fűzfák, pocsa, holt virág, vén kácsa, a negatív hangulat hatóeszközeinek sokasága), amelyek még felismerhetők, valóságosak, s a környezet ábrázolását éppúgy szolgálják, mint a költő belső tájainak az érzékeltetését.

Ady verse egészen más. A Tisza nem festői-dekorációs szándékokat szolgál, inkább fogalmilag fontos eleme a versnek. A tájversi konkrétumok általánosak, kevésbé kötődnek a folyóhoz, a vers topográfiája sem állapítható meg az előbbi egyértelműségével. Itt is megtaláljuk az említett dualizmust, de a költő már – hogy ismét Komlós szavával éljünk – nem korreszpondál a tájjal, s nem annak elemeiből építi a verset:

*Jöttem a Gangesz partjairól,
Hol álmodoztam déli verőn,
A szívem egy nagy harangvirág
S finom remegések: az erőm.*

*Gémes kút, malom alja, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók,
A Tisza-parton mit keresek?*

Ezt a fázist majd a tájköltészet további átalakulásának az a szakasza követi, amikor a kép már szinte egészen felszívódik, s már csak egy-egy jelzés utal az élmény genezisére. Korunk hazai Tisza-verseiben erre próbálunk rámutatni.

A tájköltészet dematerializálódásának a folyamata, amire már Ady Tisza-versével is utaltunk, mai hazai líránkban még kifejezettebb formát ölt.

Mielőtt azonban ezt a jelenséget példákon is vizsgálánánk, tisztázni kell, hogy alkalmi szóhasználatunkban mit is értünk a „dematerializálódás”-ra. Ez a nem kimondottan a poétika és az esztétika fogalmkörébe tartozó szó itt abban az értelemben és jelentéstartalommal fordul elő, hogy a költészet mind kevesebb külső, materiális elemet fogad magába, fokozatosan megszabadul a tárgyi világ ballasztjaitól, így a képszerűségtől is, az ábrázolással nem szorosan és szükségszerűen együvé tartozó mozzanatoktól. Sőt magától az *ábrázolástól* is, mert a mai tájvers mindinkább visszatérni látszik a költészet ősi funkciójához: a *kifejezéshez*, s az ábrázolást is ennek rendeli alá. A Tisza-élmény költői kivetítéséhez

ugyanis nem okvetlenül szükséges, hogy a köztudat szerint a folyóhoz tartozó jelenségek, tárgyak, térszíni formák és elemek, a természet sztereotípiái anyagi mivoltukban is jelen legyenek a versben. A költő nemegyszer meg is vallja, hogy azok csak akadályozzák az önkifejezésben, hisz a látható-hallható világ felé terelik a figyelmet, lényeges költői tartalmak közlését akadályozva. El tudunk képzelni olyan Tisza-verset, sőt tételünk bizonyításához versek garmadáját idézhetjük, amelyben egyetlen szó (tárgy vagy fogalom) sem nyújt támaszt a folyó identifikálásához, de a költői ihlet genezise felől mégsem merülnek fel kételyek.

Öt évvel ezelőtt örvendezettett meg bennünket a Forum egy könyvvel, a Tisza-tematikájú, tájábrázoló, modern költészet válogatott darabjainak a bemutatásával. A *csönd városa* afféle gyűjteménye a Tisza-versek ars poeticáinak, amely kiváló eligazítást ad a tájvers mai értelmezéséhez, irányainak, formai és tartalmi problematikájának a vizsgálatához. Domonkos István *Tisza* című verse például a címen kívül csak néhány, távoli asszociációival, messziről társított képzetrel utal a folyóra mint költői tárgyra:

Tisza

*A lányok, a lányok kifésülték a haját,
aztán fodrosra tornyozták, keblére rózsát
helyeztek, s így, mint égő fűzfát,
mint balzsamos réteget egy mosolynak,
kebleikre fonták: születtek a vénák,
kapuikon, a szemeken betörhetett már
a világ forogni, mint duzzadt csárdás.
Ha hajba kapnak érted a partok, testeikre
dölsz-e szőke lányaidnak akkor,
mert a tengert álmodod, mint kék halált.
S ha az esővel megindul feléd tántorogva a táj,
mivel magyarázod sörtés arcodon a tócsák
könnycseppjeit te, kinek vesszorod a halál?
Egy világ él szemeidben, mint a tenger,
jó szagú világ az időnek tárt kapuival,
ó, de megszokjuk partjaink zsiros hónalj-illatát!
Araszló sebek testeden a tájak, terek,
s az őszi esők hullás hullát fürösztének.
Fájdalmaid ősztövér védszent: magadnak őriz,
életed rokonnak üzenet, ima a tengerhez.*

A Tiszáról kialakult, rég beidegzett és megszokott képzetkörben maradvá aligha kapnánk választ kérdéseinkre, hogy pl. mi indokolja, mi támasztja alá logikai érvekkel a „kék halál”, a tenger bevitelét a vers képanyagába, miért látja „tántorogni” a tájat az esők megeredtén, miért kapnak hajba érte a partok, s még annyi más kérdésre. Nem arról van szó, hogy koronként (s persze költőnként is) változik a költői képalkotás anyaga, technikája, a festőiség eszközei, ismérvei, s hogy a költőnek mindig megvolt az a kiváltsága, hogy a maga lelkének a szőtteséből varrt köntösbe öltöztesse a tájat, hogy több (vagy éppen kevesebb) színt rakjon a vászonra saját palettájáról, mint amennyit a való világ kínál a számára. A választ az említett kérdésekre nem is az irodalomelmélettől várjuk, hanem magától a költőtől, a költészettől, esetünkben pl. Mihai Duga versétől:

Ám mégis ereinkben ömlik

*Minden folyó valahol a mélyében
rejtegeti
ügyesen álcázott titkát*

meg kell találni

*egész életünkben keressük az iszapban
vagy a varázskő alatt
arcunkat*

*és akkor
egy borongós napon
amikor oly váratlanul merülünk alá
a dermesztő vízbe
és forró homlokunkkal megérintjük
a folyó fenekét
szákszám bukkanunk
baráti kezekre*

*ilyen a Tisza
távoli
ám mégis ereinkben ömlik.*

Úgy véljük, ez a két vers nem véletlenül került egymás mellé a válogatás során: mindkettőt ismernünk kell ahhoz, hogy a titkok birtokába

jussunk, hisz a költő tanulsága szerint a Tisza nem fizikai valóságában él bennünk, nem érzékszerveinkben létezik, hanem „ereinkben ömlik”. Stevan Raičković a maga költői tapasztalatait szintén abban összegezi a Tiszáról, hogy „ott folyik mélyen életemben. A gyermekkor Tiszája! (Nem bűvópatak, De legalább e percben senki se fogja látni.)” Ezek előrebocsátásával bizonyára közelebb kerülünk Koncz István versének értéséhez, könnyebben magunkhoz válthatjuk verses üzenetét:

A szép Tisza és más

A part ellenségem!

*Medrének mélyén,
ott a lusta örvény alatt,
a Tisza lelke bújik:
gyöngykagylók rejtik,
aranyhalak őrzik,
a Tiszát.*

*Hulláma árján
zöldes az árnyék, –
meglesem a Tiszát,
a tolvaj bárkát,
olvastam álmát:
tényleg szép.*

A part ellenségem!

Koncz versvilágáról e sorok írója jó másfél évtizeddel ezelőtt jegyezte le, hogy költészetében a nyelvi jel, ahogy Barta János mondja, „áttetszővé” válik, mögötte földereeng egy „belső táj”, viszont visszavonulnak az ábrázoló, szemléleti elemek. Költészete akár jelképe is lehetne ennek a törekvésnek, „de természetesen korántsem regionális vagy valamilyen »helyi szint« reveláló voltával, mert a témán (tehát a lírában leginkább elhanyagolható elemen) kívül semmi más nem beszél konkrét életviszonyaink ihletéséről és művészetének helyhez kötöttségéről. Sőt éppen a leginkább »táji« vagy annak vélt motívumai is mintegy önmaguk tagadásaként vannak jelen versében: a Tiszából csak a víz, csak az örökké változó elem lelke és szubsztanciája érdekli, csak az ragadja meg képzeletét, de a konkrétum, a bizonyosság, az állandó jelenvalóság és mozdulatlanág,

a part, az ellensége. Ez a költészet »feláldozza a határokat« nemcsak az emberek szemében és tenyerében, hanem a tér és a táj vonatkozásaiban is, s mindazt, ami személy vagy tárgy szerint kerül a költői imaginációba. Ő annak a kimondására törekszik, ami túl van e képhatáron, túl az esetlegességeken, a fizikai valóságában adott empirikus világon...”

Úgy véljük, hogy Koncz István költészetének alapvetően meghatározó jellegzetességei azóta sem változtak, legfeljebb kiérleltebb, markánsabb vonásaikkal mutatkoznak meg. Ezért ma sem tartjuk fölöslegesnek idézni egykori megállapításunkat.

1987

A mi vidékünk a múltban szinte már közmondásosan ismert volt szellemi klímájának mostohaságáról. A közelebbi és a távolabbi múlt irodalmába is így vonult be: poros falu-városaival, duhaj és léha „nábobjaival”, legendás eszem- iszomjaival s ugyancsak legendásan mozdulatlan szellemiségével. Az olvasó ember tudatában a bácskaiság a bőségszarut és az éhezõ lelket asszociálta, ahonnan futva menekült a magasabb szellemi igényvel megáldott vagy megvert ember. Ilyenféle kép dereng fel Szarvas Gábor önéletrajzi jegyzeteibõl vagy Kosztolányi otthoni tájainak, a „Sárszegnek” a rajzaiból, s ezt a képet merevíti klisévé Herczeg Ferenc olcsó romantikája, de a szûkebb pátriáját oly nagyon szeretõ Papp Dániel is csak a szatíra színeit tudja kikeverni palettáján, amikor a bácskai városok kisszerûségét és torzult lelkét ábrázolja. Ennek a szellemi nehézségnek az okait kutatva Szenteleky Kornél mintegy negyven esztendeje arra a megállapításra jutott, hogy itt „a tradíció hiányzik, a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni. Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak õsi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdõk, ezen a józan, disznóólszagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták... Ezen a lomha, lapos, tespedt tájon még kunyhója sincs a szépségnek. ízléstelen, álmos kisvárosok önzõ, mogorva falvak, hasznot ígérõ kukoricások és – nincs tovább.” S mintha a kitûnõ szerzõt igazolná az is, hogy a többre hivatott tehetségek a magasabb kultúrák vonzási körébe kerülve derûsebb szellemi égtájakra repültek el, még mielőtt maradandót alkothattak volna a hazai tájakon, ránk hagyva örökül, hogy eltöprengjünk: vajon a szellemi éghajlat zordsága űzte-e el õket, vagy éppen azért ilyen szürke kultúránk égboltja, mert itthagyták azt?

De mint minden igazság, Szentelekyé is relatív. Mert míg az itteni magyar irodalomra szinte teljes mértékben illik ez a rajz, a szerb irodalomra egyáltalán nem: az újabb szerb irodalmi műveltség éppen ezen a mostohának minõsített tájon született meg. Újvidék a „szerb Athénne” nõvi ki magát, s egy kissé ilyen szerepet tölt be Zombor is, s kiváló írók hosszú sora beszél arról, hogy a szellem élni tudásának és akarásának nem a földabrosz vonalai szabnak határokat: Lukijan Mušicki, Jovan Muškatirović, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić, Stevan Sremac, Jovan Ðorđević, Miloš Crnjanski, Veljko Petrović, Todor Manojlović neve kívánczik ide és sok másé, akik ebbõl a világból nõttek ki, ezt hordták és hordják magukban.

Kicsiben és szerényebb keretek között Zenta kulturális múltja is ezt példázza: ez a város, amely a szerb irodalomnak Muškatirovićot, Sremacot és Đorđevićot adta csak a legújabb időkben és csak a szocializmus korában volt képes felnevelni egy vajdasági szintű magyar költőt, Thurzó Lajost.

Róluk fogunk szólni a következőkben, a szülővárosukhoz hűtlenségükben is hű zentaiakról, akik innen indulva nem egy városnak, hanem egy népnek és egy országnak ajándékozták tehetségük és termő életük eredményeit. Nem hiszünk a romantika tájelméletében: tudjuk, hogy őket nem zentai voltak tette jelentős emberekké, még kevésbé a város révén lettek íróvá, mert Zenta nem lehetett tehetségük jó médiuma. Mégis, nemcsak azért, mert itt születtek s az irodalomtörténet kegyelete mint városunk szülőttét tartja nyilván őket, hanem inkább azért, mert talán innen is vittek magukkal néhány színt a lelkükben, idézni kívánjuk emléküket a város háromnegyed évezredes múltjának összegezésekor. Hisszük, hogy azok, akik majdan az ezredik évfordulót ünneplik, bizonyára azokról is megemlékezhetnek, akik itt, ebben a városban találják meg a szellemük kibontakozásához a múltban annyira nélkülözött szellemi közeget.

Az alábbi portrévázlatok az eredetiség igénye nélkül, az irodalomtörténet eddigi elért eredményeire támaszkodva készültek, s csak a zentai vonatkozásokat kívánták egy kissé részletezőbben megrajzolni. Ez alól csak a Thurzó Lajosról szóló fejezet a kivétel, akiről e cikkek írója saját korábbi kutatásai alapján ír.

JOVAN MUŠKATIROVIĆ (1743–1809)

Muškatirović nevét Zentán ma már csak egy utcanév őrzi és egy-egy évfordulón megjelenő emlékfűzet. Az irodalomban is csak inkább történeti jelentősége van, műveit ma már nem olvassák, legfeljebb vizsgára készülő filozopterek forgatják, vagy a felvilágosodás eszmetörténetével foglalkozó kultúrtörténészek. Élete és tevékenysége egybeforr azokkal a nagy, erősen sodró áramlatokkal, amelyek Mária Terézia, de még inkább II. József uralkodása alatt átjárják az egész birodalmat, s mindenütt a szellemi megújodáshoz, a világi gondolkodás felvirágzásához vezettek. Muškatirović a szerb irodalom történetében nem játszott olyan nagy szerepet, mint a lengyel felvilágosodásban Ignacy Krasicky, vagy a magyarban Bessenyei György, de ő nem is pályázott irodalmi babérokra: kora racionalisztikus gondolkodásának megfelelően nem annyira a szépirodalmi termékekben, mint inkább a röpiratszerű népművelő cikkekben

látta a leghatásosabb fegyvert, amellyel az évszázados elmaradottság ellen sikeresen vehette fel a harcot.

A kor, amelyben élt, a nagy szellemi vállalkozások kora volt, a Siècle de la Lumière, az Aufklärung kora, amely a világi szellem XV. század óta nem látott hatalmas előretörését hozza magával. A deisták, illuminátusok, szabadkőművesek, újplatonikusok és a kor valamennyi racionalista gondolkodója és csoportosulása mélyen meg van győződve, hogy elérkezett a fény, az ész, a Józanság győzelmének napja a sötétség, babona és tudatlanság felett, s öntudatosan hirdették, hogy a művelődés előmozdításával, a tudományok terjesztésével megváltható az emberiség jövője. A felvilágosítók e nagy nemzedékéhez tartozott Jovan Muškatirović is, s ennek a törekvésnek jegyében áll egész élete.

1743-ban született Zentán, apja Lazar Muškatirović volt. A családnak nincsenek leszármazottai a városban, mert az utódok a kiegyezés idején, a múlt század hatvanas éveiben Belgrádba költöztek. Muškatirović életéről és gyermekkoráról nagyon keveset tudunk, s hiába is kutatunk biográfiai dokumentumok után, mert a régi zentai pravoszláv egyházi iratok az 1848-i forradalmi események során megsemmisültek. Az író életrajzának legmegbízhatóbb és legalaposabb feldolgozása még ma is a Jovan Skerlićé. E szerint Muškatirović 1773-ban jogi oklevelet szerzett Pesten, s letette az ügyvédi vizsgát. Ő volt az első szerb ügyvéd az akkori Magyarország területén („zakleti advokat”). Öt év múlva szenátor lett Pesten, az ottani szerb iskolák felügyelője és a Fruška gora-i görögkeleti monostorok, valamint a szerb privilégiumok jogi képviselője volt a bécsi hatóságok előtt. Dositej Obradović több levelében is megemlíti Muškatirovićot mint közeli barátját, akivel azonosak az elvei. Azt is tudjuk róla, hogy a bécsi udvari cenzorral, Atanasije Sekerešsel is jó viszonyban volt. Ez a körülmény sokat elárul Muškatirović szellemi és világnézeti tájékozódásáról. Dositej ugyanis a szerb felvilágosodás úttörője, a „szerb Szókratész”, ahogy kortársai nevezték, Sekerešről pedig tudjuk Martinovics Ignác jelentéseiből, hogy a bécsi illuminátusok és szabadkőművesek körében forgott, akik közül többen később a bécsi jakobinus szervezkedésben jelentős szerepet vittek.

Muškatirovićot gyermekkorán kívül nem sok szál kötötte szülővárosához. Élete végéig Pesten élt, 1809-ben halt meg. A pesti görögkeleti templom temetőjében helyezték örök nyugalomra.

Jovan Muškatirović mögött nem áll nagy írói opus, főleg nem szépirodalmi. Ő is, mint kora felvilágosult polgári értelmiségének nem egy tagja a század eszméinek sodrában lett íróvá, vagy inkább csak visszhangjává azoknak a gondolatoknak, amelyeknek Dositej oly nagy hatással adott ki-

fejezést. Erre mutat az a tény is, hogy az első műve, a *Kratkoe razmišljenije o prazdnici* 1786-ban jelenik meg rövidebb Dositej *Život i priključenija* és a *Sovjeti zdravoga razuma* című művei után. Ez a könyv – igen jellemzően a felvilágosult abszolutizmus elveire és az egyházi ünnepekkel kapcsolatos álláspontjára – arról kívánja meggyőzni olvasóit, hogy az ünnepek nagy számából mind az államnak, mind a polgárnak csak hátránya származik. Muškatirović e műve nem mondható antiklerikális irányúnak, inkább gazdasági megfontolások vezetnek, amikor felrója az ünnepek nagy számát, de kétségtelenül kicseng belőle a kor uralkodó felfogása, amely az állam jogainak primátusát hangoztatja az egyházi felett. Az államhatalomnak az a törekvése, hogy korlátozza az egyházi ünnepeket, két okra vezethető vissza: Mária Terézia alatt unionista célok álltak mögötte, II. József uralkodása idején inkább nemzetgazdasági okai voltak, ugyanis a nyolcvanas években a pravoszláv egyház a vásárnapokon kívül híveinek még 170 ünnepet rendelt. 1786-tól kezdve azonban, amikor a „forradalmár császár” teljesen átalakítja a közigazgatást, az ünnepek száma 170-ről 25-re csökken. Az államvezetés e racionalista intézkedéseit magyarázza és támogatja Muškatirović könyve is, amelynek érvei és indoklása mindenképpen megérdemlik, hogy néhány szóban ismertessük őket.

Muškatirović Dositejnak abból a gondolatából indul ki, hogy a munkátlanság az emberhez méltó élet legnagyobb ellensége: „Lenost i neradnja nije 11. smrti greh, štetan i naguban telu i duši? Zašto da ne poznadu da u svetkovanju toliki svetaca nijedna dlaka pravoslavlja ne stoji? Zašto da im se ne kaže da su ove stvari izmišljene na šest i sedam stotina godine posle spasitelja i Hrista i apostola?” Muškatirović nemcsak tovább fejti ezt a gondolatot, hanem történelmi argumentumokat is felsorakoztat a maga igazságának bizonyítására: Nagy Péterre hivatkozik, aki azáltal lett népe jótévőjévé, hogy dolgozó nemzedéket nevelt fel, majd Szent Ágoston példáját hozza fel, aki maga is kifogásolta, hogy a keresztények a pogány kori ünnepekkel tovább tartják... Fejtegetése aztán oda torkollik, hogy „dužan si radom svojim zaslužiti, i u carsku kasu, za sodržanie voinstva i mirni život svoi platiti.” Az ünnepeknek – zárja gondolatainak sorát – csak egyetlen célja lehet: hogy a munka után az emberek kipihenjék fáradalmaikat.

Ugyancsak ez a racionalista világnézet hatja át másik könyvét, az 1794-ben megjelent *Rasuždenie o postah* című művét is. Ez a szerző neve nélkül jelent meg, mert első műve miatt összeütközésbe került az egyházi hatóságokkal: a mitropolita pert indított a nyomdász ellen istengyalázás címén. A tizennyolcadik század frói divatja szerint Muškatirović is levél

formájában fejt ki gondolatait a szükségtelen és káros böjtölésről. Itt is felvonultatja a *Szentírástól* kezdve az egyházi kánonokon át a böjtölés elleni összes érveit, s rámutat, hogy az a kalugyerok kitalálása, amelyet a babonás és hiszékeny emberek átvettek tőlük, úgyhogy ma már kétszáznál több böjti napot tartanak. A böjt – olvassuk érvelését – olyan országok népének való, ahol sok a gyümölcs, az olaj és a hal, nálunk azonban az egészség rovására megy. Nem a böjt tehát, hanem a jócselekedetek viszik előre az emberiség ügyét...

Az itt említett két könyvben kifejtett aufklerista nézetei legfontosabb munkájában is tükröződnek, amelyben a szerb közmondásokat gyűjtötte össze. A *Prište pliti po prostomu poslovice, temže sentencije iliti rečenija* című 1787-ben Bécsben megjelent munkájában (második kiadás: Buda, 1807) bizonyos értelemben Vuk elődjének bizonyul, egyrészt azért, mert korában szokatlanul jó népnyelven ír, másrészt pedig, mert maga Vuk is felhasználja Muškatirović gyűjtését. Ez a gyűjtemény nem csupán szerb népi eredetű közmondásokat tartalmaz, hanem jeles mondásokat is, idegen nyelvekből (latin, szlovák, román, angol, francia, arab, német és magyar) fordított közmondásokat, valamint Homérosz, Katona István, Horatius stb. munkáiból származó idézeteket is. Érdekes, hogy a szerző a közmondások használatának helyét is közli: likai, bácskai, Tisza menti, dalmát stb. forrásokat jelöl meg. Mint mondtuk: Muškatirovićnak ezzel a munkájával is nevelői szándékai vannak: könyvét gyermekeinek ajánlva rámutat, hogy ezekbe annyi élettapasztalatot sűrítettek össze a századok, hogy azok gazdag útravalóul szolgálhatnak, s a közmondásokkal igen sok jeles ember élt, mint pl. Erasmus Rotterdamus is.

Itt kell megemlítenünk, hogy Muškatirović nyomába csakhamar egy másik érdemes zentai gyűjtő lépett, Sevastian Ilić, aki karlócai tanító, majd gomiri igumen korában gyűjtötte a szerb közmondásokat, s 1820-ban a bécsi szerb újság függelékeként – Muškatirovićéra mint elődjére hivatkozva – adta ki gyűjtését.

Muškatirović nemcsak említett munkáival érdemelte ki helyét a tizenharmadik század szerb kultúrájában, hanem történelmi tevékenységével is. Még Jovan Rajić előtt, 1790-ben Muškatirović egy értekezést tett közzé a magyarországi szerbség történetéről, de ennek csak egy töredékét ismerjük. Szinnyei arról is tud, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban Muškatirovićnak még egy kéziratot történelmi munkáját őrzik. Ez a 63 ívnyi terjedelmű munka a szerb nép követeléseiről szól, s az előbbivel bizonyára szorosan összefügg. Muškatirović alaposan ismerte a magyar történelmet is, hisz gyakran hivatkozik Bonfinira, Istvánffyra, Szentivánira stb.

Meg kell említenünk, hogy Muškatirović egy magyar nyelvű könyvet is írt, amelyben kora eszmekörének megfelelően a népelemezés kérdéseivel foglalkozik, olyan problémával tehát, amely már a francia enciklopedisták figyelmét is felkeltette. A munka 1802-ben jelent meg magyar nyelven Budán, barokkosan hosszú címe így hangzik:

„Rövid gondolatok azon módok iránt, melyek szerént kedves magyar hazánkat jóféle hússal és hallal állandóan lehetne segíteni s a húsnek fogyatkozását, következendőképen a becsúszott drágaságot eltávoztatni.”

Muškatirović egész életművét, munkásságának egész értelmét talán azzal a mondattal lehetne legtalálóbban jellemezni, amit maga írt le fent említett könyvében: „Poneže svakago dobroga graždanine dužnost je, da onoliko, koliko obščemu dobru služiti može, ne propusti.”

Úgy érezzük, hogy Jovan Skerlić jellemzése és értékelése még ma is időszerű.

„On svojim životom i književnim radom vrlo dobro i vrlo potpuno predstavlja srpskoga intelektualca i prosvetčenoga svetovnjaka na kraju XVIII veka. On oličava ceo jedan niz prosvetčenih i školovanih Srba koji su prekinuli sa idejama i verovanjima prošlosti, prilagodili se vremenu i sredini u kojoj su živeli, i oslobodivši svoj duh, među Srbima radili na širenju onih istih osloboditeljskih ideja zdravoga razuma i kritične filozofije, koje su obnavljale duhovni život stare Evrope...”

JOVAN ĐORĐEVIĆ (1826–1900)

Jovan Đorđević és Stevan Sremac, a szerb vígjáték-irodalom talán legeredetibb egyéniségei rokoni kapcsolatban állottak egymással: Đorđević nagybátyja volt Sremacnak. Ez a kapcsolat a fiatal vígjátékíró számára azonban még többet jelentett: Đorđević volt útjának egyengetője, s emellett szinte egész irodalmi pályáján végigkísérte és támogatta. Đorđević nevét azonban nem ez tette maradandóvá az irodalomban: őt mint a szerb nemzeti színház megteremtőjét tartjuk számon, akinek a szerb színpadi kultúra talán a legtöbbet köszönheti.

A színház és a színművészet iránti érdeklődése még kisgyermek korában ébredt fel szülővárosában, Zentán, ahol apja, Filip Đorđević

jómódú kereskedő volt, a város egyik legnagyobb üzletének a tulajdonosa, de kitűnő üzleti érzékén felül a művelődés barátja is, aki annak ellenére, hogy nem volt iskolázott ember, könyvekre fizetett elő, tagja volt a Szerb Maticának, sőt szerzője egy méhészettel foglalkozó könyvnek. Így érthető, hogy fiát gondos nevelésben részesítette. Három szerb és egy magyar nyelvű elemi osztály elvégzése után az ifjú Đorđević Szegeden, Újvidéken, Temesváron, majd Pesten folytatta tanulmányait, ahol orvosnak készült. Pesti évei nem kis mértékben formálják az ifjú egész eszmevilágát. A Tekelijánumnak, a szerb diákok híres kollégiumának tagjaként jelentős szerephez jut a pesti diákok kulturális és politikai mozgalmaiban, különösen 1848 forradalmi napjaiban. Naplója és egyéb feljegyzései, amelyek ezekről a forradalmi időkről szólnak, nemcsak tükörképét nyújtják az eseményeknek, hanem kiválóan mutatják be a fiatal Đorđević humanizmusát és politikai érettségét is. Ez a naplószerű beszámoló Zenta város e korszakának egyetlen részletes és elfogulatlanul írt forrása.

A forradalmi évek az ő sorsát is más irányba terelik: apja a háborús események következtében elveszti vagyonát, maga Jovan pedig családjával együtt gyakran menekülni kényszerül. Đorđević kitűnő életrajzírója, Božidar Kovaček részletes rajzot ad az ifjú viszontagságairól a forradalom alatt: hol a Đorđević család rejtegeti magyar ismerőseit a bevonuló szerb csapatok elől, hol őket mentik a helybeli magyarok a honvédség 1849-i bevonulásakor. A harci zaj elültével Jovan Đorđević közhivatalt vállal: előbb a zombori és temesvári, majd 1852-ben az újvidéki szerb gimnázium tanárává választják, ahol öt évig tanítja a latin nyelvet. A közéleti pálya csak ezután kezdődik igazán: 1857-ben Pestre megy, s az akkor még ott székelő Szerb Matica titkára lesz. Innen ismét Újvidékre jön az ott megjelenő *Srpski dnevnik* szerkesztőjének, majd olyan munkához fog, ami a múlt század kultúrtörténetének egyik legjelentősebb alakjává teszi. Ez az állandó szerb színház megszervezése.

Mint mondtuk, s színház iránti érdeklődése először Zentán csillan fel benne. Rendkívüli érdekes az a mozzanat életében, amelyről életrajzírója így emlékezik meg.

„Godine 1857. mađarsko amatersko društvo, pod upravom učitelja devojačke škole Karačonjija, davalo je predstave u zgradi opštine. Malom Đorđeviću Bede je dao da piše pozivnice, a za nagradu imao je besplatnu ulaznicu. Ne malo su ga oduševile nespretne predstave diletanata. Toliko, da je sledeće godine i sam učestvovao u dvema predstavama. Novi imaginarni svet dramske književnosti opčinio ga je sasvim.

Napola u igri, a napola izivljavajući svoje tako rano usmerene prirođene težnje, Đorđević pravi svoje pozorište... »Komade sam pisao ja sam – veli Đorđević – i bio sam i dramaturg i direktor i reditelj i dekorater i garderober i glumac...« Ovo dečje pozorište kao da je anticipacija njegove potonje uloge u istoriji srpskog pozorišta.»

A hatvanas évek elején érnek valósággá ezek a gyermeki álmok, Đorđević hatalmas erővel veti bele magát a szervezés nehéz munkájába: cikkezik, gyűjtést indít, agítál a színház létrehozása érdekében, amely ennek a fáradságos szervezőmunkának eredményeképpen 1861. július 23-án meg is tartja első előadását. De a küzdelem a színház anyagi megerősítéséért, repertoárjának feljavításáért, színészgárdájának neveléséért, főleg pedig a visszahúzó klerikális és reakciós erők ellen csak most kezdődik. A színház nincs kellően felszerelve, anyagi nehézségek is jelentkeznek, s kellő számú szakember híján Đorđević, mint gyermekkorában egykor, Zentán, kénytelen egyidejűleg sokféle funkciót vállalni.

Đorđević igyekszik a magyar színházak felé is kiépíteni kapcsolatait: Szigeti Józseffel, Szigligeti Edével, Vahot Imrével lép összeköttetésbe a színház műsorának felfrissítése érdekében, de a belgrádi és zágrábi szerzőkkel és színházakkal is kapcsolatban áll. Hétéves megfeszített munkájának eredményeképpen a Szerb Nemzeti Színház száz bemutatót tart, ami az akkori viszonyok között szinte elképzelhetetlenül nagy teljesítmény.

A következő állomás Đorđević életében Belgrád. 1868-ban költözik Belgrádba Mihajlo Obrenović knéz meghívására, hogy megszervezze az ottani állandó színházat. Új környezetében, annak ellenére, hogy a színház munkája sikeresen indul, Đorđević nem érzi jól magát. Önéletrajzi feljegyzéseiben írja: »Mesto da upravljam s pozorištem po mom najboljem uverenju i mogućstvu, morao sam gledati, kako se baš oni utiskuju, da mi položaj oteščaju i ogorče, od kojih je trebalo da imam pomoći a ne smetnje.»

Ilyen körülmények készítetik arra, hogy visszavonuljon a színháztól, s visszatér a pedagógiához: előbb a šabaci, aztán a belgrádi gimnázium, majd a belgrádi tanítóképző igazgatója lesz. A közoktatás ügyét éppoly lendülettel és szorgalommal szolgálja, mint korábban a színházat: szótárat ír, történelmi tanulmányokat végez, tanügyi reform érdekében tevékenykedik. Iskolaszervezői és tudományos fázadozásainak elismeréseképpen felső iskolai tanárrá (Velika škola), majd tanügyi főtanácsossá nevezik ki („glavni prosvetni savetnik”), 1893-ban pedig – igaz, csak három hónapra – az oktatásügy minisztere lesz az akkori szerb kormány-

ban. Ezzel véget is ér nyilvános szereplése. Utolsó éveiben mindinkább visszahúzódva él, cikkeivel még néhányszor részt vesz az országos politika eseményeiben a kormányzattal szembefordulva. Barátai egymás után halnak meg, s ő egykori harcostársai halálára írt nekrológiáival már inkább önmagát temetgeti.

1900. április kilencedikén a múlt század egyik legnagyobb kultúrpolitikusként kísérték utolsó útjára Đorđević személyében: a színház és a közoktatás ügye őbenne vesztette el talán legérdemesebb munkását. S amiért e nagy érdemek mellett szülővárosa mindig kegyelettel fog rá gondolni: soha sem fakultak ki benne azok a benyomások és emlékek, amelyek gyermek és ifjúkorában itt ivódtak lelkébe, s amelyekről még késő öregkorában írt cikkeiben is oly melegen szól.

STEVAN SREMAC (1855–1906)

Sremacról, Sterija, Popović és Branislav Nušić mellett a legjelesebb szerb vígjátékíróról csak itt, Jovan Đorđević szomszédságában lehet beszélnünk. Nemcsak azért, mert Đorđević anyai nagybátyja volt neki, s a korán árvaságra maradt gyermek apai gondviselője, hanem azért, mert hatása szinte felmérhetetlen a fiatal Stevan gondolatvilágára, tehetségének kibontakozására, s végső fokon egész életpályájára.

Stevan Sremac a mai Sremac utcában született, Filip Đorđević házában, amelyet a város nagy fiára emlékező zentaiak emléktáblával jelöltek meg. Apjáról, Avram Sremacról csak fia feljegyzéseiből tudunk valamit: a beteges, korán elzüllött és sírba dőlt szabómesterről az író mint jóhumorú, társaságot kedvelő emberről emlékezik meg, akiről csak néhány halvány gyermekkori emléket vitt magával az életbe. Anyja is korán elhalt, s Stevan nevelését a nagybácsi vette át. És ha a két férfi életében és felfogásában, különösen Đorđević életének utolsó szakaszában, elő is fordult néha véleménykülönbség, Sremac mégis mindig úgy emlékezett meg nagybátyjáról, mint ideális emberről, mintaképről és szellemi atyjáról.

Sremac zentai gyermekeveiről és iskoláztatásáról keveset tudunk. Amit innen vitt magával útravalóul, az elsősorban a nagyapai ház patriarchális légköre, a forradalmi idők súlyos megpróbáltatásainak az emléke volt, amiről oly sokat hallott nagyapjától és nagybátyjától. A nagy önéletrajzírók vallomása szerint az ember tízéves koráig több élményt fogad magába, mint egész későbbi élete során: az indulás, az életút első lépései mindenképpen döntők az életpálya alakulására. Ha ez igaz, akkor csak sajnálhatjuk, hogy a gyermek Sremac élményeiről oly keveset

jegyezték fel a biográfusok. Amit az író felnőtt korában él meg, az mind benne van műveiben, de hogy mit őriz magában az író mint motívumot vagy életérzést kialakító impulzust, erre csak az ifjúkor tüzetes vizsgálata adhat feleletet. A bohém apa és a kisváros emléke, a kisebbségi élet a kiegyezés felé haladó monarchiában, Bácska és Bánát paraszti világa, a szülőföld közelmúltjának történelme, a rokonok és ismerősök, a vegyes nemzetiségű város közállapotai, a jómódú kereskedő nagypapa háza: mindennek a képe ott van, ha áttételesen és színváltozatokkal is, Sremac művészetében. Az irodalomtörténészek feladata, hogy ezeket a motívumokat identifikálják a gyermekélményekkel.

Zenta után a következő állomás Stevan életében, amely már nem annyira lelkének, mint inkább szellemének és tudatvilágának alakítására lesz nagy hatással: Belgrád. Gimnáziumi éveit alatt – saját feljegyzései szólnak erről – rengeteget olvasott és szívesen járt színházba. A színház és a színműirodalom iránti vonzalmaikat nagybátyja természetesen még inkább elmélyítette. De nemcsak ebben volt hatással rá, hanem történelmi érdeklődését is ő ébresztette fel: Sremac történelmi elbeszéléseinek közvetett inspirátora nyilván Đorđević lehetett, aki maga is, mint a történelem tanára és történelmi tárgyú színdarabok írója, nagy érdeklődéssel fordult népe múltja felé. Ezeket az eszményeket követi az induló Sremac is főiskolai (Velika škola) tanulmányai alatt: a *Društveno stanje Srba u srednjem veku – prema pisanim spomenicima i narodnim pesmama* című értekezésével elnyeri Milan kenéz húszaranyas pályadíját. Sremacot mindvégig igen erősen érdekli a történelmi múlt, s talán ez a fokozott érdeklődése tette kevésbé érzékennyé jelenének nagy, korszakos eseményei és eszméi iránt. Egyik életrajzírója, Mile Pavlović szerint Svetozar Marković szocialista eszméi, a szociáldemokrata törekvések és áramlatok kívül estek érdeklődése körén, s inkább a nemzeti gondolat foglalkoztatta. Ez a nacionalista meggyőződés vezette akkor is, amikor önkéntesnek jelentkezett a szerb–török háború idején, ami miatt ellentétbe került Đorđevićyal, de – mint egyik levelében írta – inkább a „belső parancsra hallgatott”, mint nagybátyja féltő szavaira.

Főiskolai tanulmányai befejeztével Sremac vidéken helyezkedett el. Belgrádban nem jól érezte magát: az új eszmék, amelyek a hetvenes években Szerbiában is javában terjedtek, hidegen hagyták, másrészt a vidéki élet és a vidéki ember mentalitása mindig jobban érdekelte. A nemrég felszabadult Nišben helyezkedett el, ahol történelmet és szerb nyelvet tanított a gimnáziumban. Ez a vidék új témát, új atmoszférát jelentett neki írói munkájában: mint egy felfedező, úgy itta a szeme az új tájakat, az új világ ezer színét, amelyek pazar koloritja ott tündöklük az *Ivkova*

slava és a *Zona Zamfirova* történeteiben. Amilyen sokszínű ez az élet, amilyen érdekes világ tárul fel benne e fogékony író számára, amennyire kedvez drámaírói látásának az új és régi világ küzdelme az akkor még orientális környezetben, éppoly kedvezőtlenül hat szemléletmódjának és világnézetének fejlődésére. Ezt kora kritikusan is észreveszik, s például a *Limunacija na selu* című elbeszéléséről úgy nyilatkoznak, hogy benne Sremac a maradiság mellett tör lándzsát, a haladás szekerét kívánja megkötni stb. Ma, kellő időbeli távlatból tekintve Sremac korára és műveire a kor pártpolitikai harcainak elfogultságaitól mentesen ítélve megállapíthatjuk, hogy bizonyos konzervativizmusa ellenére sem nevezhetjük Sremacot „maradi” vagy éppen „reakciós” gondolatvilágú embernek, mint néhány kortárs kritikusa. Ma szatirikus erejét, humorának arany derűjét, emberábrázolásának humanizmusát, esztétikai kvalitásait kétségkívül olyan értékeknek látjuk, amelyek mellett eltörpülnek világnézeti gyengeségei, vagy támadható oldalai.

1892-ben évtizedes vidéki szolgálat után Đorđević sürgetésére Sremac ismét Belgrádba költözik. Az itt írt művei most már meghozzák neki az általános sikert és elismerést: elbeszélései gyorsan meghódítják az olvasóközönséget, s szinte máról holnapra kora szerb irodalmának vezető egyénisége lesz. Életének utolsó másfél évtizede gazdagon kárpótolta minden addigi támadásért, a vidéki magányért és a mellőzésekért.

Sremac itt a fővárosban, megváltozott környezetében és az új munkatársak körében is megőrizte szellemének azt a báját, frissességét, emberi közvetlenségét, amely korábbi éveiben jellemezte egyéniségét. Mile Pavlović, a népszerű Krpa, egy évtizeden át Sremac lakótársa, igen sok feljegyzésében őrizte meg barátja emberi alakját. Az író zentai szobrának és emléktáblájának leleplezésekor az előrehaladott korú kitűnő publicista nagyon sok közvetlen élményt, tréfát és anekdotát adott elő az író életéből, amelyek a humorista Sremacot állítják éles megvilágításba. Ezek közül az íróat annyira jellemző mozzanatok közül idézünk Pavlović könyve alapján:

„Blagoje Nedić pita ga jednom: koliko ima godina. Sremac odgovara: »Ne znam ni sam, jer se to svake godine menja...«

Radulović, njegov partijski jednomišljenik, imao nekoliko kuća u Beogradu i sve stračio. On je prvi u Beograd doneo auto. Vozio dok vozio, pa jednog dana stane baš ispred Sremčeva stana i ni da makne. Morali su konjima odvući. Sremac gleda kroz prozor kako se njegov gazda uzalud muči da ga pokrene i dovikuje mu: »Vidi, komšija, onog mog jednomišljenika – ovo mu je jedino nepokretno imanje što mu je još ostalo.«

Poznata je kratkovidost akademika, profesora Belića. Jednom u Sokobanji naiđe Sremac u kavanu gde se Belić hranio. Taman seo i ruča. Nagao se nad sam tanjir. »Šta radiš?« – pita ga. »Ručam« – kaže mu Belić. »A ja mislim opravljáš sat« – odgovori Sremac.

Priča Milorad Gavrilović kod »Tri šešira« kako se u Skadarliji jednom novinaru rodilo nemo dete. »Šta ćeš, dodaje Sremac, vladin novinar.« Gavrilović ga ispravlja: »Dete je žensko.« Sremac odmah dobaci: »Kad je žensko, neka se roditelji ne brinu – mora progovoriti.«,

Ugyncsak testi-lelki jóbarátja, Krpa meséli el Sremac halálának körülményeit is: az iskolai szünetidőben az író gyakran kereste fel Sokobanját egy kis felüdülésre a terhes tanév után. Egy ilyen alkalommal fertőző betegséget kapott, amely gyorsan elterjedt egész szervezetében, s alig néhány nap alatt végzett vele.

Feladatunk nem az esztétikai értékelés volt, ha nem az emlékezés. Mégsem tehetjük meg, hogy egy-két mondatban rá ne világítsunk Sremac írói jelentőségére. A legnagyobb érdeme az irodalomtörténészek egybehangzó megállapítása szerint, hogy új fejezetet nyitott a realizmus fejlődésében: amikor a szerb irodalom szeme szinte kizárólag a falun és a falu népén függött, Sremac új témát hoz felszínre, a kisvárosi ember életkörülményeit és világát, s ezzel jelentősen kitágítja az elbeszélő irodalom életábrázolását. Mély humora, ellenállhatatlanul vonzó emberi alakjai, kitűnő megfigyelőképessége, nagy invenciója egészen kivételes helyet biztosít számára a realista elbeszélők között. Ezek az erények teljesen kárpótolnak bennünket az író nem mindenben fedhetetlen eszmeiségéért is.

DUDÁS GYULA (1861–1911)

Tizenöt könyv s több mint félezer történelmi értekezés, tanulmány, szépirodalmi kísérlet, polemikus cikk és kritika maradt utána, pedig aránylag fiatalon, alig ötvenéves korában hunyt el, egyik méltatója szerint a világháború előtti nemzedék talán utolsó polihisztoraként. Dudás valóban szinte egyforma bizottsággal mozgott mind a történelem és segédtudományai, mind a nevelésügy, a könyvtártudomány, a művészetek, a sport, a szépirodalom és irodalomtörténet, sőt a nyelvészet területén; hat nyelven beszélt, s a magyar és a szerb történettudományban egyaránt maradandóvá tette nevét. A milleniumi évek frázishazafiságának és nemzeti frazeológiától hemzsegő történetírásának korában a pozitívizmus

tudományosságának elvi alapjain állt, annak módszertani, szemléletbeli és elvi következményeit igyekezett érvényesíteni műveiben, és éppen ezért lehetett elfogulatlan tudósa a bácskai múltnak, szűkebb hazája viharos történelmi mozgalmainak. Mint látni fogjuk, ez igen sokszor csak szándék marad nála: rendkívül szerteágazó érdeklődése, gyors munkatempója, dús fantáziája és heves természete miatt önmaga történettudósi eszményeit nem mindig és nem mindenben közelíthette meg.

1861-ben született Zentán, abban a Dudás családban, amely a városnak több kiváló köztisztviselőt és tudományos munkást adott. Zentai, szabadkai és szegedi diákoskodása után a budapesti tudományegyetemen szerezte meg tanári és bölcsészeti doktori oklevelét, majd szülővárosában kezdte meg pedagógiai pályáját. Alig kétévi működés után a tehetséges ifjú tanárra a tankerület is felfigyelt, s Szegedre helyeztette át. A Szegeden, majd egy zombori középiskolában eltöltött néhány év után Dudás teljesen a tudományos és a közéleti munka felé fordult: a Zomborban megjelenő *Bácska* című politikai lap segédszerkesztője s ugyanakkor a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat titkára lesz, s nemsokára megbízzák a vármegye monográfiájának szerkesztésével is. A mű a millennium évében jelenik meg. Ez Dudás doktori értekezése után a második nagyobb szabású munkája (a monográfiának kb. egynegyedét ő maga írta), s a vármegyei monográfiák közül, amelyek ez idő tájt jelentek meg, tudós lelkiismeretességével, objektív, mértéktartó hangra való törekvésével tűnik ki. Pedagógus hivatástudata azonban csakhamar ismét felülkerekedik benne, s 1898-ban elfogadja a minisztérium kinevezését, amellyel a budapesti tankerületbe helyezik segéd-tanfelügyelőnek. Budapest, Zombor és Homonna életének további állomáshelyei; mindenütt mint kiváló pedagógus szakembert és termékeny történészt ismerik. Homonnán halt meg 1911-ben.

Dudás Gyula emberi alakját egy Zentán kiadott életrajza így jellemzi:

„...Ha hozzátesszük, hogy dolgozatai, megállapításai, állásfoglalása, különösen bírálati közül nem egy adott alkalmat élelőbb polémiákra, ismételt párbajokra és sajtópörrre, akkor tiszta képet kapunk nemcsak munkásságáról, hanem modoráról és fellépéséről is. Kétségkívül törekvő, szorgalmas és tehetséges ember volt, de lobbanékonyasága és kíméletlen szókimondása sok ellenfelet szerzett neki. Ellenfelei között a polémiákban nem kisebb írók, mint Kunfalvy Pál, Herman Ottó, Salamon Ferenc egyetemi tanár, Badics Ferenc akadémikus, Szulik a költő stb. is előfordulnak...”

Ez a tömör jellemzés irodalmi munkásságára is fényt vet. Elveihez és meggyőződéséhez mindenkéfelett ragaszkodott, olyannyira, hogy ez a következetesség főleg fiatalabb kori írásaiban már makacsságnak tűnik. Polémiáiban – legalábbis szűkebb hazája történetének kérdéseire vonatkozóan és érettebb kori írásaiban – mai ismereteink szerint legtöbbször neki volt igaza. Annyi bizonyos, hogy a századforduló évtizedeiben vidékünknek műveltségben és eleven szellemi érdeklődésben nem volt hozzá fogható történésze s a mai Vajdaság népeinek és történetének jobb ismerője. Ma különösen rokonszenvesnek látjuk, hogy kutatásai és érdeklődési területe egyaránt kiterjedt mind a magyar, mind a szerb nép múltjára, s ezért tekintjük ma összehasonlító történettudományunk előfutárának, a történelmi paralelizmus úttörőjének. Már első nagyobb munkája, a Szerémi Györgyről írt életrajzi monográfia is ennek a kettős irányú érdeklődésnek a gyümölcse. Szerémi György – Đorđe Sremac – , a tizenhatodik század pletykás, bőbeszédű paptörténésze, akire mind a magyar, mind a szerb történetírás mint a vidék történetének egyik fontos forrására hivatkozik, már emberi alakjánál fogva is vonzotta a fiatal Dudást, aki ebben az időben még inkább literátor, mint történettudós. Szerémi a *Magyarország romlásáról* szóló munkájában ugyanis nem az okleveleket bújó humanista szobatudós módszereihez folyamodott, hanem saját közvetlen tapasztalására és a nép életének megfigyelésére épített, azaz egy élethez közelebb álló, egyéni szemléletre alapozó történetírást műveit. Dudás Szerémiről szóló munkájában – historikus gyakorlatára jellemző módon – nem azt tűzi célul maga elé, hogy megfejtse: mennyi a történelmi igazság Szerémi művében és mennyi a szóbeszéd, a hallott és lejegyzett, de kritikailag meg nem rostált anyag, őt inkább kedvenc szerzőjének élete, viszontagságai és hányattatásai – tehát Szerémi emberi alakja érdekli. S ha kísérletet tesz is arra, hogy szerzője műveiből kiszűrje a tényeket, ezzel csak mellékfeladatként foglalkozik, s természetesen nem is dönti el a kérdést. Ekként járt el a XVI–XVII. század szabad hajdúiról írt értekezésében is: ebben is inkább a kor levegője, a történelmi atmoszféra érdekli, a tárgyi hitelesség kevésbé. Még a zentai csatáról írt értekezéséről is azt kell mondanunk, hogy ott is jobbra olvasmányélmények hatása alatt áll, inkább csak elbeszélést kompilál, de kevésbé érdekli az okiratok vallomása. Ebben az első korszakában arra is hajlamos – s ez ismét széprőri vénájának jelenlétéről tanúskodik írásaiban –, hogy alig egy-két adatból fejlett képzeleterejével egész korszakokat rekonstruáljon, vagy messzemenő következtetéseket vonjon le, mint például a „bácskai jakobinusokról” szóló kis tanulmányában is, amely különösen illusztrálhatja ezeket a literátori ambíciókat.

A Bács-Bodrog vármegye monográfiája azonban már azt a másik Dudást mutatja, aki okleveleket hasonlítgat, forrásokat kutat, ellenőriz és felülvizsgál mindent, mielőtt bármiről is nyilatkozik. Ez a munkája már az érett, a történettudomány teljes fegyverzetét magára öltő tudóst mutatja be, amilyenek most már élete végéig megmaradt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy teljesen háttal fordít szépírói hajlamainak, de azokat most már inkább polemikus cikkeiben, fordításaiban és tárcáiban éli ki. Továbbra is színes, eleven egyéniség maradt, meggyőződéséért és a maga igazáért hevesen csatázó ember.

Az utódok kegyelete úgy emlékezett meg Dudásról, hogy róla nevezte el szülővárosa levéltárának tudományos munkaközösségét, s születésének századik, halálának ötvenedik évfordulóján, 1961-ben életrajzi és bibliográfiai monográfiát jelentetett meg, amely gondos és igen alapos kutatások eredményeképpen jegyzékbe foglalja Dudás Gyula összes munkáit.

THURZÓ LAJOS (1915–1950)

„1915-ben születtem Zentán, munkásszülők gyermeke vagyok. Tizenhárom éves voltam, amikor apám meghalt, ettől kezdve magamnak kellett gondoskodnom megélhetésemről” – írta 1942-ben, amikor – mint életében annyiszor – állásért folyamodott. Apja, Thurzó Kálmán tüdőbajos szabómester, családjáról alig képes gondoskodni. „Bedolgozó” iparos volt, csak alig néhány évig tartott a viszonylagosan gondtalan élet, amikor önálló iparosként segédekkel dolgozhatott. De valahogy életerő és vállalkozó kedv is kevesebb volt benne, mint testvéreiben, az „amerikás” Thurzóknban, akik az Újvilágban keresték a menekülés útját a nyomor elől. A gyerekek korán megismerkedtek a nélkülözéssel, az életben maradtak között Lajos a legidősebb. Gyermekkorát alig lehet követni: az apa haláláig, 1928-ig hétszer változtatták lakóhelyüket, mert a házbér mindenütt nagy, a kereset mindig kevés. A kis Lajos a proletárgyerekek örömtelen életét éli, az iskolában sem találja meg élete célját és értelmét. Noha jó tanuló, tudja, hogy nemsokára ott kell hagynia az iskolapadot, ami 1928-ban el is következik. Az apa halála az első megrázó élmény életében: „Tragédiája az osztály, a kisiparos osztály tragédiája volt, amelyből rám, legöregebb fiára is hagyott keveset örökölni” – írja önéletrajzi emlékezéseiben. Az ötödik osztály után munka után kellett néznie. Nagybátyja vendéglőjébe kerül kifutónak. Két évig hajnalban kel, éjfélkor fekszik, szívja a borgőzzel, füsttel teli levegőt. Felvonul előtte az egész kisváros: „szürke hivatalnokemberek, részegeskedő tanítók, szimpla ügyvédek, hírlapírók, kártyaspílerék, a nagymalom munkásai,

utcaseprók, zsákolók”. Itt kap rá az olvasásra is: Ohnet-től Balzacig mindent olvas, ami keze ügyébe kerül. Nemsokára új munkaköre akad: egy közsörűshöz áll be inasnak, de betegsége miatt nem tanulhatja ki a mesterséget. Eztán kifutó, majd rőfös inas. Végül a szabóságnál köt ki, apja mesterségénél. De a betegség ismét közbeszól, abba kell hagynia ezt is. Ekkor azonban már megszületnek az első versek. Ezek természetesen még nem érhetnek fel a későbbi költemények szintjéig, de már határozott versérezékről és formakészségről beszélnek, s jobbára az egyéni élményvilág körében maradnak. Csak néhány év múlva kezdi foglalkoztatni a közösségi élmény és gondolat, a közéleti témakör.

1932-től a helyi lapok, a *Szentai Újság* és a *Szentai Friss Újság* is közlik írásait, egyelőre verseket, prózával csak később jelentkezik. A harmincas években két magyar nyelvű lap jelenik meg Zentán, a bevezetettebb, szélesebb körben olvasott lap a *Szentai Újság* volt 1500, vasárnaponként 2000 példányban heti háromszori megjelenéssel. A diktatúráig, 1929-ig a *Szentai Újság* pártlapnak számított, a pártok megszűnésével aztán már senkit sem képviselt. A másik, a *Szentai Friss Újság* ugyanazokon a napokon jelent meg. Ez a nagybirtokosság és a klérus szövetkezéséből született orgánium volt. Az egyik lap enyhe liberalizmusa szépen megfért a másik klerikalizmusa mellett, nem nagyon vetélkedtek egymással, hiszen nem képviseltek tömegeket, széles olvasótáborokat vagy politikai kiállást. A költő így mindkettőben meg is jelenik. De egyik lap sem fizet versért, ezt a költő ingyen nyújtja a szerkesztőségnek, a megjelenésért. Ezek a Thurzó-versek még kialakulatlan érzés- és gondolatvilágról beszélnek, a hangulatok szeszélyesen váltakoznak bennük, formai megmunkálatlanságuk az autodidaktára vallanak. Formaérzékük azonban már sejtetnek valamit az érett korszak költészetéből.

1934-től kezdve kísérhetjük nyomon Thurzó költeményeiben az új témát, az osztálysorsot. Eddig többnyire csak önmagával volt elfoglalva, szerencsétlen életét egyéni tragédiának fogta fel, az erotikus képzelet, a csalódottság és szomorúság témáit verselte meg. Ettől az évtől kezdve azonban prózával is jelentkezik: újságcikkek, tárcák, elmélkedő és helyzettudatosító prózai írások jelzik, hogy a fiatal költő világnézete, osztálytudata mind kiforrottabb és magabiztosabb. A pesszimista alaphang továbbra is kíséri, de most már megpróbálja okát is megnevezni:

„A jövőt nem tudni előre, csak sejtteni lehet, de a sejtések is sokszor beteges képzelődésekben merülnek ki... A bizonyosság, a jelen azonban már itt van... Itt vagyunk most újra az őszben azzal a tudattal, hogy gondjaink évről évre szaporod-

nak, hogy kétségbeesésünk egyre nagyobb, mert körülöttünk egyre határozottabb formában domborodnak ki a nagy emberi nyomorúság éles kontúrjai... Valami ellenállhatatlan kényszer űz bennünket a pesszimizmus sötét mélyei felé ezekben a tunya, sáros őszi napokban. Úgy érezzük, mintha szívünket vasmarokkal szorítanak össze a holnap félelmei, óriási kérdőjelek táncolnak el izzó szemünk előtt, rettegünk a munkanélküliségtől, a fűtetlen szobától, a kenyértelenségtől, mindentől.”

Hogy megértsük ezt a hangot, szólnunk kell politikai szemléletének alakulásáról is. Önletrajzában így ír.

„Még inaséveimben csatlakoztam a munkásmozgalomhoz. A mozgalom irányítása akkor még a szociáldemokraták kezében volt. Mi néhányan munkás, paraszt és értelmiségi ifjak elhatároztuk, hogy Lenin tanításának szellemében szervezzük át a mozgalmat, s politikai harcot hirdetünk meg a gazdasági helyett. Zentán naggyobbára földművesek élnek, ezért az URS szervezetébe léptünk. Megalakítottuk a földmunkás szakcsoportot, könyvtárat létesítettünk, igyekeztünk a munkáskultúra fejlesztésére irányult.”

Ez 1933-ban történik. A 18 éves Thurzó a földművescsoport titkára lett, annak a munkáscsoportosulásnak, amelynek felügyelőbizottságában ott van Molnár Péter, a munkásmozgalom mártírja is. A mozgalom sodra, a viták, a haladó szellemű olvasmányok megindítják benne a világnézeti-politikai érés gyorsabb folyamatát is. Részt vesz a pártsemináriumokon, sőt előadásokat is tart, de két év múlva kiújuló betegsége miatt ott kell hagynia a titkári teendőket.

„A megerőltető szervezési munkában megbetegedtem. Fél évig ágyban fekvő beteg voltam, azután három évig lábadoztam. Azonban ekkor is – szívágulásom ellenére – részt vettem a mozgalomban. Elvtársaim rádiót vettek, lakásomra hozták, ott hallgattuk Moszkvát minden este.”

Felépülése után apró munkákat vállal, az anya munkájából és az ő csekély keresetéből él az egész család. Fiatalon, huszonkét éves korában megnősül, s felesége gondos ápolása folytán némileg felerősödik, s hivatalnoki munkát vállal.

A harmincas évek második felében kapcsolódik be a *Híd*-mozgalomba. Ettől kezdve az életről és irodalomról alkotott nézeteinek egy magasabb szintje kezdődik életében. A *Híddal* szoros kapcsolatokat tartó Thurzó azonban nem zárkózik el másik folyóirattól, a *Kalanyától* sem, amelyben szintén több verse jelenik meg ebben az időben. Egész a háború kitöréséig mindkét folyóirat közli verseit. A háborúban azonban hallgatnak a műzsák: Thurzó is csak elvétve ül le verset írni. Nehéz évek ezek az életében: kistisztviselői álláshoz jut a városházán, a szociális ügyosztályon.

Aztán jön a felszabadulás éve, s a törekeny testű, beteges szívű költő katonának megy; előbb Zentán, majd Szabadkán teljesít szolgálatot, de megviselt szervezete nem képes elviselni a katonai étellel járó fáradalmakat, s nemsokára leszerelik. Eleinte a népbizottság gazdasági osztályán kap beosztást, de érdeklődése mindinkább az újságírás felé vonja. 1945-ben a *Magyar Szó* zentai munkatársa lesz, de néhány hónap múlva a szerkesztőség Újvidékre rendeli, s szerkesztői munkakört kap. Mind gyakrabban kereste fel a szlovén hegyeket s a dalmát tengerpartot, mert a háború utáni évek nehéz ellátási viszonyai s a megfeszített munka nagyon megviselték szervezetét. Ennek ellenére a vajdasági lapok meglepő nagy számban hozzák újabb verseit, sőt külföldi és tengerentúli lapok és folyóiratok is közlik. 1949-ben megjelenik első – életében utolsó – kötete, a *Napos oldal*. A kötet negyvenhat verse a felszabadulás utáni költői termésnek a legjavát adja, noha meg kell jegyeznünk, hogy az akkori idők irodalompolitikája s a kiadó merevsége több nagy verset kirekesztett ebből a kötetből. De egy teljesebb kiadást, amely teljesebben és több oldalról mutathatta volna be költészetét, már nem érhetett meg; a kötet megjelenését követő évben, 1950. április 24-én régi szívbaja következtében elhunyt az újvidéki kórházban.

Könyvkiadásunk még adós azzal, hogy a feledéstől megmentse a lapokban elszórt írásait. Igaz, 1955-ben még megjelent egy elbeszélő költeménye, a *Tavaszi Jánoska elindul*, az azóta szintén fiatalon elhunyt B. Szabó György rajzaival, de az összegyűjtött verseinek kiadása még várat magára. Pedig egyik méltatója szerint: „A dübörgő versek és a verses lelkesedések korában is a maga halk és magába húzódó, érzékeny módján talán a legtökéletesebben adja vissza a felszabadulás utáni évek forró lázát és lelkes munkakedvét.”

Zentán emléktábla jelöli szülőházát, a VI. kerületi elemi iskola az ő nevét viseli, a jeles szobrász, Bezerédi Lajos – Lujo pedig a *Vidéki kultúrmunkás* című szobrával állított neki emléket, amely a város múzeumában van elhelyezve.

1964

■■■ MAJTÉNYI ZENTÁN ■

Harmincnégy esztendővel ezelőtt egy vékonypénzű fiatalembert hozott meg a vicinális a zentai vasútállomásra. A jövevény idegenül nézett körül a földszintes állomáskörnyéken, a szűrös-gubás tolongó nép között. Bizonyára egy kicsit csalódott is, valami mást várt: aszfaltot és városi fényeket, de ez még akkor nem volt a vidéki kisvárosban, legalábbis ott még nem volt. Lármás kofák között ballagott be a város felé, a Royalba, a városba tévedt idegenek egyetlen azilumába, zsebében a helyi lap levélével, amely a fiatalember személyében segédszerkesztőjét várta. Ettől a levéltől ő is várt valamit: egzisztenciát, polgári megbecsülést, talán még karriert is. Nem volt más abban a zsebben, csak az a levél, de a szív és lélek teli volt reménnyel, álommal, ambícióval. És persze sok novellatémával és regényvázlattal, nagyra hivatott írói tervvel. Akkor még nem tudta, hogy csak két évet fog itt eltölteni, és azt sem tudta, hogy innen fogja magával vinni a vidéki figurák arzenálját, itt fogja csontjaiba és idegeibe felszívni ennek a kisvárosnak a légkörét, amely majd harminc év múlva is ihleti művészetét, és még nem sejtette, hogy majd itt is ragad lelkébe élmény, amely csak évtizedek múltán nyeri el végleges helyét és formáját regényeiben az írói alkotásfolyamat titokzatos törvényei szerint.

Majtényi Mihály volt ez a fiatalember, az idő szerint már több novella és egy regény írója, ezentúl pedig a *Szentai Friss Újság* segédszerkesztője és a Royal mozi titkára. Mert akkoriban még úgy volt, hogy az irodalom, a regény- és novellairás nem hozott annyit a konyhára, hogy az íráság mellett ne kellett volna legalább még két oldalról megtámasztani azt az egzisztenciát, amit a vidéki lapszerkesztés jelentett. A kiadói szerepben tetszelgő alkalmi mecénásokra nem bízhatta a sorsát az író, a könyv nem kurrens áru, az újság meg éppen hogy csak vegetált, a hirdetések, a reklámok és a nyílt terek díjai tartották benne az életet.

Úgy tűnik, hogy ez a két állás (a segédszerkesztői és a mozeitkári) mindig irodalommal eljegyzett embernek volt fenntartva Zentán: előtte Novoszel Andornak tette lehetővé, hogy ne vesszen el egészen az irodalom számára. A mozeitkárság pedig akkortájt igen komoly foglalkozás volt (s ezen nem a jövedelem, hanem inkább a rizikó értendő, ami ezzel együtt járt). Ma már nem is hinné az ember, milyen felelősséggel járt egy-egy film lekötése vagy megvásárlása. A darab sorsát, műsorra tűzését vagy forgatását a sajtóbemutatónak nevezett ellenőrzés döntötte el, amire rendszerint személyesen a rendőrkapitány is kivonult a maga segédletével, s ilyenkor a mozeitkára háruló feladat az volt, hogy aggodva lesse a rend legmagasabb helyi letéteményesének arcjátékát, amely aszerint borult keserűre vagy derült szélesre, ahogyan a filmkockák a közerkölcs és a társadalmi rend fennkölt szempontjait kielégítették.

(Csak a kép volt a fontos, mert a hang akkoriban még nem zavarta a vászon tiszta művészetét, a publikum K. M. zongorája révén jutott az akusztikai effektusokhoz.)

S az egykori moztitkár kapcsolatai a filmművészzel azóta sem szakadtak meg, csak éppen a reláció más: azóta ő írja a filmmesét és a forgatókönyvet.

A munka dandárja azonban a szerkesztőségben várta a fiatal újságírót: a heti háromszori megjelenés a két szál szerkesztő erejét és tollát nem kis feladat elé állította. Vezércikk, kül- és belpolitika, a városháza eseményei, a járásbírók hírei, vízbefulladás, bicskázás, piaci helyzet, riport, sport és rövidhírek, kultúresemények („Sikeres dalest a Katholikus Legényegyletben”), néha egy-egy kócos vers megfésülése – íme, milyen elképesztően sok oldala az életnek. Az újságírónak meg mindenhez kellett értenie, sőt mindenhez jobban. S ez így ment hétről hétre, évről évre. Nem csoda hát, ha az újságíró, aki ír, méghozzá tehetséges író is, megcsömörlik a nyers mindennapoktól, a novellairás ünnepi, ihletett perceiben a fantázia más vidékeit is megjárja, ha a „csodák partján” bolyong, ha „különös lények” népesítik be a képzeletét, ha az abszint és kokain mámorának különös történeteit, az élet extrém eseteit hozza elébe az újságipar robotjától, a lapcsinálás napi nyűgétől való menekülés.

Az első novelláskötet, a *Kokain*, amely itt született, ennek a menekülésnek a jegyeit mutatja. Egy kicsit a freudi irodalom érintése is meglátszik ezeken az elbeszéléseken. Bizonytalan lokációjú nagyvárosokban, „valahol Európában” villóznak a sejtelmes történetek: Erich Grotte csodálatos reinkarnációja, síron túli élete, Petro hegedűs szerencsétlen szerelme, s a névtelen félkarú tehetetlen lázadása.

Nem a jelenvaló és tapintható valóság érdekli az írókat ezekben a rövid elbeszélésekben, hanem a portól, sártól megtisztult másik világ, a költészeté, a lényegé, ahol a levetkőztetett lélek már önmagában is ábrázolható lesz. Ezeket a novellákat csak távolról kíséri a város a maga életével, csip-csup bajaival, csak elvétve kölcsönöz tőle az író kelleket, színhelyet vagy színen átfutó figurát. A *Kokain* tizennégy novellája közül talán csak egy, a *Kísértet a hotelben* című őriz valamit a látott és érzékelt világ formáló hatásából, s itt bukkannak fel azok a motívumok (igaz, még csak az élet felületének rajzában), amelyek olyan gazdagon árnyalják majd későbbi regényeit. S mintha itt szegődnének az író mellé, ebben a kötetben, az élet elesettjei is, a megcsaltak és csaltakozottak: Áron Kristóf, akitől – mint József Attila versében – osztálya elrabolja a kedvest, Sztrazsik Manó, a kopott ügynök, s a pénzszerzés, a szerelem és az osztálygóg többi rokkantja.

A *Kokain* azonban még nélkülöz valamit a későbbi Majtényi-írásokból: azt a meghitt, elbeszélő modort, az előadásnak azt a közvetlenségét, amely az olvasót is mintegy részesévé teszi a történet bonyolításának, az intimitás hiányzik még belőlük, ami a *Bige Jóskát* és a *Garabanciást* oly sajátosan Majtényi-szerűvé, egyedülivé, utánóztatatlanná teszi. Az előadás itt még feszes, a cselekmény szigorúan kimért és pedánsan szerkesztett, a hang néha hideg és idegen. De talán nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy a zentai évek is belejártak abba, hogy az író több meleg színt keverjen ki palettáján, s hogy az ábrázolt ember még inkább ember legyen művészetében.

Ha Becskerek és Zombor a kamáslis vidéki úriember, a lateiner és a tisztviselő-arisztokrácia megismerésének alkalmát szolgáltatva neki, Zentán a félparaszti, félvárosi ember észjárását, lelkét, etikáját, testi-lelki valóját ismerhette meg, az emberi viszonylatoknak, az erkölcsöknek, az életnek azt a formáját, amit csak ez a patriarchális kisváros nyújthat, ahol mindenki mindenkit ismer, az embernek úgyszólván nincs és nem lehet titkot rejtő magánélete, s a szerkesztőség körüli piactéren zajlik le a hivatalos és magánélet minden jelentősebb mozzanata a keresztelőtől a halotti anyakönyvi bejegyzésig.

Az élet minden fontos stációjának megvan itt a maga hivatala: az elemi népiskola és a bíróság, az emberpiac és a rendőrség, a bankok és az üzletek, a kávéház és a gimnázium, a plébánia és a fiákerstand, a mozi és az adóhivatal, a nyomda és a kaszinó. A főtéren meg ott nyugsgött az egész emberi menaszéria: korrupt hivatalnok és zsírosparaszt, a gőgös cívís és a fényes nadrágú tanár, és a végrehajtótól a polgármesterig minden hivatalos személy: mind ott vonul el a szerkesztőség ablaka alatt, csak szem és persze fogékony író kell, hogy novella- és regényfigurává lényegüljenek.

Ezek az impressziók nem halványodnak el negyed évszázad múlva sem, s jelentős művekhez adnak majd színt és atmoszférát. A *Garabonciásban* és a *Bige Jóskában* is ezek a letisztult és megnemesedett emlékek és motívumok térnek vissza, ezeknek a rendkívüli fogékony éveknek itt megélt élményei szerveződnek regénnyé vagy regényepizódokká az idő kohójában.

„Én jól ismertem még Bíró bácsit, aki egykor maga szedte, és nyomta cikkeit” – mondta az író *A magunk nyomában* c. emlékezéseiben Bíró Jánosról, a nyomdászról és újságíróról (mert ez a kettő majdnem egy volt Zentán a húszas években). Ezt a figurát mozgatja a *Garabonciásban* is: ő az újságírói erények, a megvesztegethetetlenség és a bátor igazmondás bajnoka a regényben. Az élet Bíró Jánosa is ilyen volt: ő tudott legtöbbit az árvaszéki

visszaélésekről és a hídépítési panamáról, s nemcsak tudta, de ki is nyomtatta a lapjában. Ezért kellett elzúlnie és tönkremennie. Ő állt modelt a regény Bíró Mátyásához, akire a rebellis szedők hivatkoznak a garabonciás vidéki lapszerkesztő, Kolontai Ábris megalkuvásával szemben:

„Guszt, a nyomdászlegény az első két számnál nem szólt még egy szót sem, csak rakta egymás mellé a betűket. Két fekete arcú társával ugyan összenézett néha, de csak úgy, a szemüveg mögül, a regál fölött: köpött egyet az odahelyezett köpöcsészébe, ráhajolt megint a szedőszekrényre és csattogtak a betűk tovább. »Marhaság« – horkantak fel olykor-olykor a szedőmunkások, de hát ők már ilyenek, nekik sehogyan sincs jól –, persze hogy ezt öreg Bíró Mátyás másképp írta volna meg, Bíró Mátyás, a hajdani szerkesztő... Ez a Kolontai Ábris lenne? Akit ők mindig emlegettek, Kolontai, a rettenthetetlen tollú, az igazság bajnoka? Énrám úgy néztek félvállról, mint az inasokra: nem tudtak még hova tenni: ha fontoskodva végigrobogok közöttük, enyhe lenézés ül a szemükben és Bíró Mátyást emlegették. Hogy ez ki volt, azt csak úgy darabokban szedtem össze. Hja, a Bíró Mátyás persze, az ott köhögte ki tüdejét a kórházi ágyon, a Guszt jár kinn nála utoljára: százhatvannégy sajtópörrel szállt a sírba, s ők maguk vitték a koporsóját. Ez a Kolontai is így indult – s mi lett belőle?

Itt még siratták Bíró Mátyást, sőt a régi Kolontai Ábrist, azt is siratták. Néha átharsant fejük fölött a kövér Ferdinánd hangja: na, mi lesz ott? Olykor, ha nekem magyarázták, ki is volt az a Bíró Mátyás és összedugtuk a fejünket, a Ferdi gazdám mindig szétugratott bennünket Leszel-e (Kolontai Ábris) valaha Bíró Mátyás, az igazság bajnoka, kórházi ágyon, százhatvannégy sajtópörrel – igen, csak így válthatod bűneidet, te garabonciás, te!”

Egy tüzetes elemzés sok regényalakjának megtalálhatná zentai modelljét, s kiszűrhetné novelláinak sok zentai motívumát, de leginkább az itt meglesett hangulatokat, az ebből a környezetből teremtett atmoszférát, a regényekbe épített kisvárosi világot tudná sikerrel rekonstruálni.

Ez Zenta ajándéka az írónak, amit ő már százszorosan visszaajándékozott nekünk, s nemcsak nekünk, hanem az egész olvasó országnak.

1962

■ ■ ■ MAJTÉNYI MIHÁLYRÓL S A VELE KÖZÖS VILÁGUNKRÓL VALÓ ELMÉLKEDÉS ■

A filológus mentegetőzésével kell kezdenem: megszokott módszeres gyakorlatomtól eltérően nem az irodalomtörténet-írásra tartozó adatok, tények és konkrétumok világánál, s nem is érvekkel alátámasztott konklúziók megfogalmazásával szeretnék hozzájárulni az író emlékéit idéző összejelvetel eredményességéhez, hanem e rangos intézményünkhöz talán nem is illő módon: a gyarló emlékezetű embernek az író világát idéző, de meggyőződése szerint hiteles mozzanataival, ahogy ezt már az emlékező életterének egyre szűkebbre vont határai egyáltalán lehetővé teszik. S itt hadd említsem meg: az 1974-ben, az én mai életkoromnál öt esztendővel fiatalabban elhunyt író szintén saját múltjából merítette anyagát utolsó munkáiban, *A magunk nyomában* és a *Szikra és hamu* című könyveiben. Hadd legyen hát ez a referátum legalább ennyiben stílusos, s vélhetőleg az íróhoz sem méltatlan. Legyen tehát valóban *emlékezés* az íróra, ahogy a meghívó szövegében olvasható, nem pedig feszélyezett hangú tudományos ülészakon elhangzó, nagy apparátussal és bonyolult hivatkozásrendszerrel fölszerelt szokásos beszámoló, teóriák felvonultatása s álláspontok ütköztetése, amiből sokkal inkább magának a referensnek a szellemisége ismerszik meg, mintsem azé, akinek benső világát akarja megidézni értekezésében.

Nemrég fejeztem be egy könyvnyi terjedelmű kéziratomnak a megmunkálását, illetve sajtó alá rendezését, amelynek az lenne a címe, hogy „Az emlékezések könyve”. Azért mondom így, feltételes módban, mert ennek – s néhány korábbiak is – nyilván az a sors jut osztályrészül, hogy valakik majd vakvágányra tolják azzal az elgondolkodtatóan együgyű érveléssel, hogy mai világunknak nem „halotti anyakönyvi kivonatokra” van szüksége, hanem az élő irodalom serkentésére. Ami – persze – mint elvi álláspont s időszerű igény messzemenően helyénvaló és jogos elvárás, de ami épp ily mértékben igazolja a történettudósnak azt a – máskor és másutt is idézett – intő szavát (ami ennek az írásnak is mottója lehetne), hogy „A múltat vállalni emberséggel, felnőtt nemzetként, szorongás és öncsonkítás nélkül nem gyengeség, hanem az erő jele és egyben forrása is”. Nos hát jeles írónkról szóló emlékező soraimat is hasonlók motiválják. Mert – mint az *Emlékezések könyvének* bevezetőjében kifejtettem – ahogyan „A korosodó ember valahogy akként kezdi szemlélni az előtte elvonuló világot, mint az utas, aki a vonat ablakából a menetiránynak háttal ülve nézi a folyton távolodó tájat, benne a házat, a kéményt, a fát, a villanyoszlopot, de akár a templomtornyot is a tájhoz tartozó emberrel együtt: mindez egyidejűleg szűkül és zsugorodik, vonalaik egyre kevésbé fölismerhetők, hogy aztán ez az egész beleolvadva a horizont kék párájába eltűnjön előlünk. Ez az észlelet vezetett, amikor most, a célegyenesbe fordulva, magam is jónak véltem,

hogy mielőtt az eltűnne a horizont párájában, magam is hozzájáruljak a távolodó világ visszatartásának hiú kísérletéhez, még ha csak »Egy szóra még, egy percre még«, ahogy a költő Tóth Árpád tartaná vissza versében az illanó örömet. De másféle szándék is hozzájárul elgondolásomhoz: ne kényszerítsük az utánunk jövőket, hogy vesződéses filológiai nyomozómunkával jussanak a birtokába olyasminek, amiről autentikus forrásból tőlünk, a velünk és általunk történekről értesülhetnek.»

Hogy azonban végül is tárgyamra térjek: éveimnek immár hosszúra nyúlt során többször is kerültem Majtényi Mihály fizikai és szellemi közelségébe. Ezek az érintkezések gondolkodásmódja és szellemisége alapvető vonásainak változatlansága ellenére is emberi vonásainak és egyéniségének mindannyiszor más és más oldalát világították meg. Legkorábbi „kapcsolatunk” (ha ugyan az a valami, amiről beszélek, egyáltalán annak nevezhető) valójában nem is személyes természetű, hanem egy „mikrokörnyezet”, egy „kisvilági” közeg¹ révén jött létre, tehát csak indirektnek mondható kapcsolat, s természetesen zentai vonatkozású. Azoknak az éveknél az emlékéket őrzi, amelyekben őt már íróként emlegették, mégpedig az 1929-ben Zentán kiadott első novelláskötetének, a *Kokainnak* meg az egy esztendővel korábban, 1928-ban írt s a *Bácsmezei Napló* hasábjain folytatásokban közölt *Mocsár* című díjnyertes kisregényének okán és jogán. Én viszont éppen ezekben az években kezdtem meg ismerkedésemet a betűk világával Ósz Szabó Dániel tanító úr pálcájának vezénylete alatt a zentai Központi Elemi Iskola első osztályában. Másképpen mondva, két évtized volt köztünk az időbeli távolság, körülbelül annyi, amennyit „emberöltő” meg „nemzedéki korszakok különbség” megnevezéssel szokott illetni az irodalomtörténet-írás. Ezek az időbeliségre vonatkozó fogalmakon azonban valójában nem is az évek bizonyos mennyiségét vagy összegét kell értenünk, hanem inkább az általuk határolt korszakok egymástól való különbözőségét. Azt tehát, hogy ő, az évszázaddal egyidős Majtényi, egy 1918-ban már szertefoszlott és eltűnt világban ért emberré, amelynek ezután már csak a romjait látja maga körül heverni emberben, gondolkodásban, erkölcsökben, szokásokban, magatartásban, de még az élet anyagi vetületeiben is. Ennek folytán hát természetes, hogy az ilyen embernek más a szemléleti alapja mint azé, aki már ebbe a megváltozott világba született bele, s ebben érlelődött értelmi világa, szenibilitása, erkölcsi lény, egész szellemi habitusa. Ennek ellenére bőségesen akadt közös tényező, azonos építőelem, egyaránt megélt

■

¹ Ebben a szöveggörnyezetben a közeg szó a *Magyar nyelv értelmező szótára* címszavának esetünkre vonatkoztatott első jelentésében értendő: „Az az anyag (társadalmi környezet), amelyben a fizikai (szellemi) jelenségek lefolyását a vele való összefüggésben vizsgáljuk.”

mozzanat mindkettőnk életében. Olyasmi, ami a kisdíák világról alkotott tudatának felszíni síkjában kapott helyet, az újságszerkesztő számára azonban elsősorban intellektuális mélyélményt jelentett. A recehártványkon át tudomásunkra jutó élet s annak még sok évtizeden át megőrzött nyoma (talán képe is) viszont maradandó közös kincsként élt tovább mindkettőnk lelkvilágában, még akkor is, ha funkcióját tekintve jelentős volt köztük a különbség. Ez a körülmény különösképpen majd az íróval való kapcsolatom második fázisában jutott kifejezésre, amikor Majtényi prózájának időbeli „mélyrétegeit” próbáltam felszínre hozni, s művének nyelvi állagát elemezve hősei beszédének zentai üledékét azonosítani.

Az írásbeliség (az írástudás) e főntebb jelzett két szintjét (a palatáblás elemistáét s a helyi közvéleményt befolyásoló szerkesztőét) tehát jórészt közös fizikai világunk megélése hozta többé-kevésbé egyensúlyi helyzetbe, s az azonos vizuális élmény kompenzálta: a kisvárosi társadalom fiziológiája. A *Szentai Friss Újság* szerkesztősége és nyomdája ugyanis légvonalban alig száz méterre volt az én elemi szintű betűvetésem színhelyétől, úgyhogy az „orbis pictus”, a mindkettőnk számára egyaránt feltáruló világ képe úgyszólván azonos volt: minden reggel mindkettőnk előtt a munkába induló emberek ugyanazon kavalkádja vonult el a polgármestertől a végrehajtóig, a rendőrkapitánytól az utcaseprőig. Ám hogy vizuális élményünk említett egyneműsége érthetőbb legyen, el kell mondanom azt is, hogy mi, Csirkepiac környéki gyerekek a még városinak mondható „Központiba” jártunk, így iskolába menet vagy jövet a katolikus plébánia épülete előtt haladtunk el. Ami azt is jelentette, hogy a parókia földszintjén működő, *Dinka és Társai* tulajdonában lévő nyomda Fő térre néző hatalmas kirakatablakain át jól szemlélhető, részleteket is kínáló bepillantás nyílt a *Szentai Friss Újság* előállításának kulisszatitkaiba. Így például az akkor még kézi hajtással működő nyomdagép üzemeltetésébe (amit egy Nagy Kuka néven ismert személy tartott üzemben saját fizikai erejével a nyomdagép hatalmas lendkerekének forgatása révén), de föl-fölvillant Árpási Karló, Víg Lajos, a szakmát ott tanuló későbbi grafikusművészünk, Andruskó Károly, s minden bizonynal magának Majtényi Mihálynak az alakja is, amint közvetlenül a szedőnek diktálják a nyomdazáráskor írt vagy éppen futtában rögtönzött megkésett cikküket. Csakhogy akkor még nemigen tudhattuk, kik azok, akik odabenn oly lázasan csinálják a másnapi újságot a pénteki hetipiac fogyasztására. A *Zentai Füzetek* Majtényiről szóló, 1962-ben készült hatodik számában esik szó e közösen látott és megélt valóságról egy életképszerű leírásában.

„Ha Becskerek és Zombor a kamáslis vidéki úriember, a lateiner és a tisztviselő-arisztokrácia megismerésének az alkalmát szolgáltatta

neki, Zentán a félpaszti-félvárosi ember észjárását, lelkét, etikáját, testi-lelki valóját ismerhette meg, az emberi viszonylatoknak, az erkölcsöknek azt a formáját, amit csak ez a patriarkális kisváros nyújthat, ahol mindenki mindenkit ismer, az embernek úgyszólván nincs és nem lehet titkot rejtő magánélete, s a szerkesztőség körüli piactéren zajlik le a hivatalos és magánélet minden jelentősebb mozzanata a keresztelőtől a halotti anyakönyvi bejegyzésig. Az élet minden fontos stációjának megvan itt a maga hivatala: az elemi népiskola és a bíróság, az »emberpiac« és a rendőrség, a bankok és az üzletek, a kaszinó és a gimnázium, a plébánia és a fiákerstand, a mozi és az adóhivatal, a nyomda meg a fagyaltárus sarki bódéja. A főtéren meg ott nyüzsgött az egész emberi menaszéria: a korrupt hivatalnok és a zsírosparaszt, a gőgös civis és a fényes nadrágú tanár meg minden egyéb hivatalos személy: ott vonultak el a szerkesztőség ablaka alatt, csak szem és persze fogékony író kell hozzá, hogy novella- és regényfigurává lényegüljenek.

S ezek az impressziók nem halványodnak el negyed évszázad múltán sem, s jelentős művekhez adnak majd szint és atmoszférát.”

Mindez pedig már látványként is egészen mást, „minőségi többletet” nyújtott számunkra, az iskolás gyerekek és az újságszerkesztőnek egyaránt, mint mondjuk a Kopogi, az Árvai vagy a Munkástelepi iskola környékének trágyahordó szekereivel és csodajárásával körített panorámája.

Van aztán az én Majtényiról őrzött transzcendens emlékhalmazomnak, e korai (idézőjeles) „kapcsolatomnak” még egy – ma már csak afféle kuriózumként felfogható – mozzanata, amit baráti körben, tréfásan s némi öniróniával úgy szoktam megnevezni, hogy „a halhatatlanok találkozása”. Éspedig a véletleneknek az a találkozása, hogy a *Bácsmegyei Napló* kisregény pályázatára benyújtott pályaművekről Szenteleky Kornél mellett (s vele egyetértésben Majtényinak megszavazva a pályadíjat) zsűritagként ugyanaz a dr. Petényi Gyula nyilvánított véleményt, aki szabadkai felsős gimnazista koromban az én magyar írásbeli dolgozataimat is minősítette. (Nem dicsekvésképpen, de a „kitűnőnél” soha nem alacsonyabb osztályzatot.) Amikor aztán egy-egy zentai vagy kanizsai író táborban a táborlakók esti anekdotázása során ez is felbukkant az idők mélyéből, mindannyiunk „Tyatyája” a maga élvezetes modorában el-eljátszadózott azzal a gondolattal, hogy „Lám, milyen kicsi is ez a mi bácskai Gutenberg-galaxisunk”.

Ez volt hát a mi, a személyesség minden zavaró hordalékától mentes, de életünk azonos közegével hitelesített „kapcsolatunk” első – közvetlen – fázisa.

A második az 1945 és 1948 közti évekre esik, s jellegében is egészen más természetű, mindenekelőtt pedig személyes vonatkozású. Amire azonban ismét jogosan hivatkozhatom, ez a körülmény semmiben sem befolyásolta róla szóló, nagy megelégedettséggel, sőt lelkesedéssel írt értékeléseimet, minősítéseimet és elemzéseimet. 1945 nyarától kezdve néhány hónapnyi időre kollégák voltunk a *Magyar Szó* újvidéki szerkesztőségében, ezúttal Kek Zsigmond vezénylő pálcája alatt, aztán 1946-tól 1948-ig mint „bedolgozó” munkatárs folytattuk együttműködésünket. E második fázisban napi érintkezéseink folyamán meggyőződhettem arról, hogy a fiatal korban felhalmozott és elraktározott élmények mily messzire indáznak el az ember (különösen pedig az íróember) életében, mily fontos szerephez jutnak egy-egy novella, regény vagy dráma megalkotásában, meg hogy a megfigyelés az író alkotóerőitől feldúsítva miként transzformálja a valóságot, hogy az *igaz* is legyen, ne csak *valódi*. Vonatkozik ez természetesen nem csupán a regényben ábrázolt társadalomra, annak képviselőire, az utcák-terek-középületek leírására, hanem a történet konkrét és belső színtereire is, mint a szálloda, a moziterem, a polgármesteri hivatal, a piactér, a „nagyvendéglő”, de a nyomda emberére és a szedőterem atmoszférájára is. S ha társalgásunk közben olykor-olykor bátortalan kísérletet tettem, hogy „dekódoljam” színtereit és alakjait, főként pedig a *Garabonciásban* meg a *Bigé Jóskában* identifikáljam figuráit közös emléktárunk alapján, legtöbbször azzal intette le próbálkozásomat, hogy ez aligha öregbítené az ő írói jóhírét, de az én kritikusi s tanulmányírói ambícióimnak sem szolgálna föltétlenül a javára. Meg is magyarázta miért: azzal mások (leginkább a zomboriak és a szabadkaiak) is próbálkoztak már, de éppen ez a több oldalról is jelentkező próbálkozás bizonyítja, hogy írásainak hősei nem csupán a látott és tapasztalt világ napi realitásainak a tükörképei, a valóság lenyomatai vagy naturalista kópiái, hanem a bácskai világ egyetemes érvénnyel ábrázolt, írói alakító erőt követelő képviselői, s ez teszi őket nemcsak lokális figurákká, hanem általános érdekű irodalmi alakokká, akiknek a zsebében nem pusztán a város határáig érvényes útlevél lapul, hanem távolabbi vidékre is eljuthatnak vele. Márpedig a *tudatos* és az *őszönös*, a *tipikus* és az *egyedi*, a *realista* és a *naturalista* fogalmainak akkoriban nagy hévvel zajló ütközeteiben, az esztétikai monopóliumok és patentírozott irodalmi hitelvek idején egyáltalán nem volt elhanyagolható az író „credója” a föntiek tekintetében, még ha ezek az „eszmei” csatározások rendszerint nem is lépték át a redakciók küszöbét. Majtényi az ezekről a kérdésekről vallott s az ő megejtően vonzó, meghitt modorában előadott, sajátosan hangszerelt véleményét hallgatva minthogyha Kornis Gyulának a Pázmány Péter Tudományegyetem katedróján mondott szavai visszhangzottak volna fülemben alig fél évtizednyi

távolságból, amint az ember esztétikai örömének magasabb rendű, intellektuális természetéről szólva azt fejtegette, hogy ma már, legalábbis Goethe óta, nem elégedhetünk meg a „felismerés” vagy „ráismerés” naiv örömeivel és az Arisztotelész *Poétikájában* még oly magasra értékelt funkciójával a műalkotás hatótényezőit vizsgálva, mert az esztétikai hatásnak ma már sokkal differenciáltabbak az eszközei, bonyolultabbak a formái, forrásai pedig úgyszólván kiapadhatatlanok.

Ha nem is tudatosan, s szándéktalanul is, de mintha csak mindketten a szocrealizmus mákonyának (az az időben és átmenetileg a mi iskoláink oktatási programjaiba is beiktatott esztétikai áfiumának) a hatástalanításához szolgáltattak volna – a továbbiakban is Zrínyi szavánál maradván – valamiféle „antidotumot”. Talán mondanom sem kell, mit jelentett ez tévelygő útkereséseink idején, a negyvenes évek során.

*

Amikor nemrég tudomásomra jutott a Majtényi-örökség szakmai gondbavételének a híre, első gondolatom az volt, hogy majd annak a világnál megkísérlem írónk főntebb említett álláspontjait, felfogását, irodalomról alkotott nézeteit szembesíteni a magam már korábban kialakult Majtényi-képével, s ezzel a témával is jelentkeztem ennek az emlékestnek a szervezőinél. A gondosan összeállított, tematikusán rendezett és áttekinthető leltárjegyzékekből, s a magam – jöllehet eléggé futólagos – bepillantása alapján olyan benyomásaim támadtak, hogy az író egyéniségének és szemléletvilágának itt vázolt vonásait a hagyatéknagymértékben igazolja. Aki majd a róla alkotott, az irodalomtörténetekben és monográfiákban rögzített képet tovább akarja finomítani, az minden bizonnyal talál e szándékához még igen sok, filológiai hasznosítható anyagot a fennmaradt jegyzetekben, levelekben, vázlatokban s egyéb dokumentumokban.

Mai összejöveteleink emlékező gesztusa azonban – úgy vélem – nem teszi szükségessé, hogy ehhez a feladathoz a jelen pillanatban s szövegek idézésével, értelmezésével vagy elemzésével járuljak hozzá. Kérem tehát tisztelt hallgatóimat, tekintsek e röpké megemlékezést egy valamikori kor- és munkatárs személyes kapcsolatokra visszamenő impresszióinak, az íróról magamban őrzött kép felidézésének. Nagy megelégedésemre szolgálna az a tudat, hogy írónk emberi alakjának a rajzához hozzájárulhattam volna egy-két kevésbé ismert vonással.

1999

■■■ EGY ÉS MÁR A „ZENTAI ÉVEKHEZ” ■

Majtényi legújabb könyve nyomán

Nem az ő útjukat járjuk, nem az ő nyomukban lépkedünk. Nem követjük őket zegzugos útvesztőiken, szűk csapásaikon, semmibe vesző ösvényeiken.

Régen kimozdultunk már a couleur locale hitvitáiból, a regionális megrekedtségből, abból a tértelen, levegőtlen, társadalmatlan valamiből, amit vajdasági irodalomnak neveztek harminc vagy még több esztendővel ezelőtt.

Így van ez rendjén, mert csak így vállalhatjuk a szerepet, amit a kor – korunk – kiosztott ránk.

Mégis igazságtalannak érzem, hogy így átnézünk a fejük fölött, hogy így bánunk velük, múltunkkal: magunkkal. Mert sohasem volt ilyen divatja magunk megtagadásának. Ma már csak keveseket, és szinte kizárólag csak céhbelleket érdekel, hogy mit mondtak és mit írtak, kik voltak és mit tettek; ha tyúklépcsnyi téren és arasznyi távlatban is, de mégis tettek valamit azért, hogy ezen a tájon se haljon meg az olvasás, az írás, a betű tisztelete. Népszerűtlen lehet talán ma ilyesmire hivatkozni, amikor annyira másféle távlatú horizontok nyíltak meg előttünk, s amikor divattá lett – engedelmet kérek – Európa mellé pipiskedni, mondjuk Párizsból modort és lelket venni (s nem okulni a példán, amit Travník és a Drina költője szolgáltat egyebek között nekünk is, a legmagasabb rendű Európa méla bámészainak). Pedig a nagy irodalom ismérve nem okvetlenül egy imaginárius Európához való állhatatos dörgölődzés. Persze nem is valami földszagú szűkhazai tájékozódás. Valami máson múlik a dolog, ami sohasem tévesztendő össze egyéb kritériumokkal. A nagy irodalom mindig „európai”, ha Kupuszina lelkét hordja, akkor is. Ma már tudjuk, hogy így van. Majtényi könyvének legnagyobb eredménye ez.

„Ramuz és Reymont teljes írói világát kellett megismerni, Conrad Ferdinánd Meyer csodálatos művészetét átélni, egy Péter Roseggerben gyönyörködni ahhoz, hogy valóban megértsük, mi a tájelmélet. Móricz Zsigmond *Erdélye*, Tömörkény István újból való felfedezése, Illyés Gyula és Tamási Áron megjelenése – sőt a vajdasági tájak Papp Dánielje – kellett hozzá, hogy megértsük, hogy megértsük: mi az, aminek át kell lényegülni a lélekben, ha az esprit locale-t, a couleur locale-t valóban művészetté akarjuk emelni...”

Téved azonban az olvasó, ha mindebből azt gondolná, hogy Majtényi azért idézi irodalmunk jelenkora elé irodalmunk halottait, hogy választ

keressen a kulturális örökség vagy a „haladó hagyományok” nálunk is hánytorgató kérdésére, s tetszetős tételeket vezessen le napi használatra és a jelenkor okulására. Ez irodalomtörténeti szerep lenne, amit ő nem vállal. Ebben a könyvében is író akar maradni, akit nem a teória, hanem az élet érdekel; a már fakuló félmúlt Krúdy-szerű rajza inkább a kort és emberét állítja elének a maga egzisztenciális küzdelmeiben, az irodalomról való gondolkodásában, eszméiben és lelkesülésében, a felvont szemöldökű bíró elmarasztaló vagy felmentő ítélete nélkül. Súlyos írói feladat ez, sokkal több, mint aminek látszik, mert ha kimondatlanul is, ott bujkál a könyv lapjain a boldogabb idők megélt kortárs sokszor fölényes és enyhén ironikus, de megértő és éretten bölcs mosolyában: nem hőskort, de tengődést és vegetálást festek elétek.

És azt hiszem, hogy az írónak nem is az a „vicinális” irodalom a témája, hogy a könyvből vegyük a jelzőt is. Ő annak az esendő emberi törekvésnek a történetét, lélektanát és természetrajzát írta meg, amely mindenkor és mindenütt az írott szó erejével és szépségével kívánta álmait és eszményeit megfogalmazni, magát megörökíteni, függetlenül minden csinált elmélettől, irodalmi teoremtól. Ebben a szándékban találtak mindnyájan a betű művesei: Bíró János, aki maga írta, szedte, nyomtatta és árulta a portékáját, éppúgy, mint az irodalom arisztokratái, az európeerek, a PEN Klub-tagok.

Helye van ebben a sorban olyanoknak is, akiket sohasem övezett hír, elismerés és díj koszorúja, akik odáig sem jutottak el, hogy legalább egy vékonyka füzet hirdesse az utódoknak, hogy ők is voltak egy barázdát valaha ezen az ugaron.

S helye van ebben az irodalmi tenyésztésben a néhai Víg Lajosnak is, aki a helyi lap szerkesztésén kívül legfeljebb az éjféli újság, a humoros konferanz, a viccrovat és anekdotagyártás és természetesen elsődleges professziója, a tanárkodás révén jutott az irodalom közelébe. Nevét is csak a *Bácsmegyei Napló* hatósugarában ismerték, leginkább a bűnügyi rovat kedvelői. Soha nem evezett az irodalom mélyvizeire, mégsem lehet kiiktatni onnan, még akkor sem, ha egész írói „opusa” nem több ötven hasábnál, egész irodalomtörténeti tevékenysége pedig egyetlen negatív tanúságtétel. Nem lehet róla hallgatni, már csak a típus miatt sem, amit képvisel.

Öspéldánya volt az újságíró-tanár-író hármashatáron élőknek, akikből tucatszámra termelt ki a vidéki élet. A tanárról nem tudok hiteles képet festeni, hisz egykori diákjai is már jó hatvanasok, s én még diáknak sem nőttem fel, amikor őt higanymozgékony szelleme már az újságíráshoz vitte. Mondják, nem volt az a rettegett tanár, akit legalább hűsz generáció hurcol rossz emlékezetében. Nem volt sokat és jelentőset termő író sem,

akihez időnként elzarándokol a kegyelet. S nem volt nagyhatalmú lapvezér és hírhedt publicista sem, aki városi közvéleményt irányított vagy polgármestert buktatott volna. Nem volt semmi más, mint a harmincegy helyi lap (ennyit tart nyilván a statisztika) egyikének, a *Szentai Frissnek* a szerkesztője, írója, riportere, vezércikkezője („Óva intjük Angliát”), aki miután – mint összes elődei és utódai maiglan – belebukott, nagyobb laphoz szegődött, s ott folytatta az újságcsinálást. Mi hordtuk aztán, utazó diákok, a *Napló* szerkesztőségébe cikkeit a „rozsdás szög legújabb áldozatairól”, a szombat esti bicskázásokról, no meg szenzációs irodalmi riportjait arról, hogy Ferenczi Zoltán, az Akadémia és mindenki ellenére is, Petőfi nem halt meg Segesvárnál, hogy Petőfi él (amiben természetesen igaza volt).

Nem is bukkanna fel alakja annyi idő után, ha ez az irodalomtörténeti kalandja fenn nem tartotta volna a nevét.

Van valami megható abban, hogy az emberek rögeszmékhez ragaszkodnak még életük legválságosabb pillanataiban is. Amikor már bizonyossá vált, hogy elhurcolják, egy könyvet hozott át hozzám. „Víg Lajos tanár úrnak nagyrabecsüléssel a szerző” – ez volt beleírva, ő pedig tovább dedikálta nekem. „Te majd tovább folytatod, ahol én abba hagytam” – mondta, mert meg volt győződve, hogy a magyar irodalom történetének nem lehet nagyobb problémája és izgatóbb kérdése, mint tisztázni Petőfi Sándor eltűnésének körülményeit, és fényt deríteni titokzatos szibériai életére. Ehhez szolgáltatott ő anyagot a könyv szerzőjének, aki, lám, mily nagyra értékelte az ő adatait. A könyv barokkosan hosszú címe nem egyebet állított, mint azt, hogy „Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabad-szálláson született és Szibériában halt el”.

„Az első felét nem kell készpénznek vened, tudod, hogy Jézusnak is Dávid király véréből kellett származnia, hogy isten lehessen, de hogy Szibériában halt el, arra mérget vehetsz” – mondta, s mutatta bizonyítékait, a hozzá címzett leveleket, amelyeket világháborús hadifoglyok írtak neki: mutatta élete nagy riportját a *Naplóból*, amelyre a könyv szerzője is mint kétségbenvonhatatlan hitelű kútfőre hivatkozik, s mutatta jegyzeteit Stevan Kovačević zentai tanár vallomásáról, akinek olyan szerencséje volt, hogy a száznyolcvanmillió orosz közül éppen Petőfi Sándor unokájával, Viktorovics Petrovval hozta össze sorsa. Mert akkor már a népes Petőfi család odakint eloroszosodott, s az unokák csak annyit tudtak a nagynevű ősről, hogy „maradt utána három kötetnyi kézirat is, fehér ívpapírra írta, aztán kötetekbe fűzte! Csupa költemény...”

Alekszandar Szeptánovics Petrovicsról, a hóba süppedt Szibéria nagy halottjáról Víg Lajos más izgalmas történeteket is tudott, mesefái

gondoskodtak róla, hogy soha ki ne fogyjon a témából. Egy másik informátora nyomán a *Napló* egy karácsonyi számában arról számol be, hogy az alma már bizony jó messze esett a fájától, mert a szabadsághős unokája, „kapetán Petőfi”, már a cári hadsereg századosa lett a forradalom idejére. Ami nem is csoda, ha meggondoljuk, hogy a riportok forrásai legtöbbször menekült cári ezredesek, emigrált nagyhercegek, levitézlett kormányzók voltak.

S írta Víg Lajos a riportjait Petőfi apósáról, unokáiról, feleségeiről (két-szer nősült odakint), és egyéb, orosz ágon leszármazott hozzátartozóiról, a *Napló* karácsonyi mellékleteibe képzeletcsiklandó téli olvasmányoknak; írta, míg a végén ő maga is elhitte a szép meséket. Írná talán még ma is, ha el nem vitte volna a deportáltak hosszú szerelvénye a zentai vasútállomásra valahova a náci pokol egyik kemencéjébe, ahogy sejtjük.

De én még ma is úgy vagyok, mint ahogy ő a maga reménykedő Petőfi-meséjével. Nem hiszek a halálában. Akinek haláláról nincs anyakönyvi bejegyzés és nem szól a halottkém jelentése, az még mindig visszajöhet. Nem lepődnék meg, ha térdig érő burettkabátjában, fején gyűrött cowboykalapjával szaladna mögöttem az induló vonat után, hogy vigyem el a háromcentis ceruzával megírt, verébfejbetűs riportot a *Magyar Szónak* arról, hogy megtalálta Petőfi sírját a riportterek örök vadászmezőin.

1961

■■■ THURZÓ LAJOS, AVAGY AZ OPTIMIZMUS TRAGÉDIÁJA ■

Nem csupán a kegyeletes megemlékezés szándéka hozta létre Thurzó Lajos válogatott verseinek e kötetét, hanem az a törekvés is, hogy újabb könyvvel járuljunk hozzá a jugoszláviai magyar irodalom múltjának és történetének megismertetéséhez. Irodalmunknak ugyanis nemcsak múltja, hanem története is van, amelyből nyomon követhetjük belső struktúráváltzásait, erővonalainak váltakozó rajzát és viszonyainak módosuló képét. Nemcsak íróink vannak, hanem közösségünk ízlését, tudatát, gondolkodásbeli sajátságait és magatartásformáit a maguk változó voltában kifejező irodalmunk is, amely korszakokként más és más szimbólumrendszerrel és kifejezőeszközöket teremtett magának, s időnként más és más esztétikai eszményeket követett. Az autonóm szellemi kollektívumok életére és fejlődésére jellemző változások e jelei kimutathatók a jugoszláviai magyar irodalomban is: a századforduló polgári szellemiségét az avantgárd mozgalmak, a proletkultos törekvések, a couleur locale irodalmi ideálja, a felszabadulás utáni években pedig a szocialista realizmus követi, majd az ötvenes évek elején kibontakozik több ágra szakadva ugyan, de ellentéteivel is sajátos egységet alkotva a mainak érzett és tudott irodalmunk, amelynek azonban Thurzó már nem lehetett részese és aktív munkása. Ennek a ma már több mint fél évszázados fejlődésnek kétségtelenül külön fejezete a második világháború utáni idők szocialista realista tendenciák jegyében kibontakozó fél évtizede, amely egyben az új jugoszláviai magyar irodalom alapjainak lerakását is jelentette. Nem „korszak” ez abban az értelemben, ahogyan az irodalomtörténeti gondolkodás szokta felparcellázni az irodalmi élet folyamatosságát, hisz évtizedekre visszanyúló előzményei és a mába beletorkolló utóélete van, általános jellegzetességei mégis szembeötlők; a közélet adott viszonyai, nem utolsósorban pedig az irodalmi és művészeti életnek egy különleges – de már az ötvenes évektől kezdve gyökeresen átalakuló – szervezettsége egy olyan szellemi konstellációnak teremti meg a feltételeit, amely külön színfoltot és a maitól – a korábitól is – nagymértékben elütő akcentust képviselt irodalmunkban.

Thurzó Lajos e fél évtized egyik legszámottevőbb lírikusa, korának gyermeke a szónak mind kedvező, mind kedvezőtlen értelmében. Alkotói képességei éppen e korszak költészeti eszményeinek és igyekezeteinek ellenében fejlődhetnek volna ki igazán, mert ma már, két évtizeddel halála után emlékének megsértése nélkül is kimondhatjuk, hogy életművének esztétikai érvénye és hatóereje csak legjobb verseiben eleven, s opusa inkább mint irodalomtörténeti jelenség tarthat számat az érdeklődésre. Legtöbb verse ugyanis egyedül a költő és a költészet akkori helyzetének ismeretében

értelmezhető. Az akkori irodalompolitika kíméletlen következetességgel végrehajtott parancsának, az „időszerűség” és az „időszerűsítés” dogmává merevített elvének számonkérése az oka, hogy a Thurzó-vers hatása jórészt csak önkörében, az adott társadalmi és politikai határok között érvényesülhetett, s éppen ez teszi szükségessé az is, hogy a meghatott emlékezés hangját felváltsa a kritikai és irodalomtörténeti vizsgálat jönlhet hűvösebb, de a mű értelmét és helyét konkrétabb eszközökkel kereső módszere. Az így kialakított képre minden bizonnyal majd több szín kerül fel abból a világból, amelyben élt, mint az ihletett költő lelkiségéből, de korának esztétikai hittételei s a harmincas–negyvenes évek tárgyias felé hajló költészete követeli meg tőlünk a megközelítésnek ezt a módját, amely egyúttal választ adhat a korszakkal összefüggő némely alkotáslélektani és értékelési problémára is. Így kell eljárunk, mert meg kell kísérelnünk végre, hogy igazságot szolgáltassunk ennek a költészetnek, amelyre kora a merev elutasítás, a jóindulatú vállveregetés vagy a finnyás esztétizmus attitűdjével tekintett, meg sem kísérelve az elemző megmutatást. Thurzó neve az irodalmi utókor tudatában a „proletárköltővel” azonosult, de az egy fogalmat jelölő összetett szót mindig felbontottuk összetevőire, s az előtagot ruháztuk fel az egész jelentésével, ahogyan Bezerédi nem éppen szerencsés szimbolikájú szobra is sugalmazza. A kritika verdiktje szerint „költészete az osztályhűség szimbóluma”, a „forradalmi helytállás példája”, s ez volt a nyilvánvaló oka, hogy iskolát és díjat nevezett el róla, emléktáblát és szobrot állított neki az utókor azokban az években, amikor ez jóval jelentősebb szellemeknek sem járt ki, verseit mégis csak az elemi iskolás olvasókönyvek tartották életben, s egy-egy rövidke cikken vagy vázlaton kívül alig szólt róla méltatás. A „proletár” vagy a „költő” alternatívára természetesen versválogatásunk sem adhat választ, mert nekünk a legjobb mellett a legjellemzőbbet, a maradandó mellett a dokumentumértékűt is be kell mutatnunk. Egyébként is meggyőződésünk, hogy terméketlen kísérlet lenne szétválasztani benne azt, ami az ő felfogásában is lényege szerint azonos: a költészetet és a társadalmi cselekvést. Csak így együttesen szemlélve és komplex jelentésében foghatjuk fel és érthetjük meg a művét, s csak így építhetjük bele kulturális tudatunkba, ha azt akarjuk, hogy az évfordulós koszorúzásokon túl is jelen legyen közöttünk.

*

Thurzó a nagy háború második évében, 1915-ben született Zentán, Thurzó Kálmán tüdőbajos szabómester első gyermekeként. Az elemi iskola után ő is apja mesterségét tanulja, de beteges szíve nem teszi al-

kalmassá fizikai munkára. 1945-ig többszöri megszakítással különféle hivatalokban írnokoskodik, aztán újságíró a *Magyar Szónál* haláláig, 1950-ig. Ezt a rövidre fogott, majdnem érdektelen és szürke életrajzt legfeljebb még a nyomor színeivel lehetne élénkíteni, de akkor is tipikus proletáreléletrajz maradna, a tengődő, szomorú életé. Költői pályaképében azonban már nem a szomorúság, hanem a tragikum színei az uralkodók: rövid pályája első szakaszában a Hatalom és az Erőszak fojtogatja és bénítja kibontakozását, 1945 után pedig egy torz irodalompolitika állít elé korlátokat. S mire ezek is leomlanak, Thurzót alig harmincöt éves korában megöli beteg szíve. A pálya megtört, a ránk hagyott torzó pedig csak a lehetőségeinek határait sejteti velünk.

*

Thurzóban a ránehezedő szociális nyomás szólaltatta meg a költőt. Nem annyira első verseinek tematikájából vagy gondolati anyagából tudjuk ezt, mert azok e tekintetben látszólag semmiben sem különböznek a vidéki lapok dilettáns rímfaragóinak próbálkozásaitól. Inkább abból a törekvésből állapítható ez meg, amellyel a mélyben élők iparkodnak a felszínre, a költészet nyújtotta vigaszban és kielésben keresve társadalmi helyzetük kompenzációját. Az élet periferiájára szorult ember próbál ezekben a botladozó, tétova sorokban kiegyenlítődni a világgal, amely – úgy érzi – az övé is lehetne, ha másként nem, hát a költészet révült pillanataiban és ihletett perceiben. Magányának, elszigeteltségének, kitalozottságának és akkor még egyéni sorsként átélt szociális helyzetének ha nem is okait, de tüneteit igyekszik gyógyítani a rímek szép játékával, amelyre neki, a proletárnak összehasonlíthatatlanul nagyobb szüksége van, mint a polgári oldalról induló kortársaknak, akiknek a rímfaragás legfeljebb csak kedvtelés, a szellemi magasabbrendűség és fölény fitogtatása. A költői tevékenység ilyenfajta indítékaiban természetesen már felfedezhetők annak a világélménynek a csírái is, amelyekből évek múltán a küldetésstudat, a szocialista eszmeiség lombosodik ki, most még azonban az első verseit író tizenhét-tizennyolc éves gyerekember aligha gondol erre. Benne még csak egészen homályosan, a felismerés világossága nélkül dereng az ellenállás egy emberi állapottal szemben, de még csak az „új ígéret, új titkok” beteljesületlen vágya él benne, a dal „égnek törő ujjongása” lobog anélkül, hogy lehatolna hangulatforrásainak mélyeire; a vers az ő számára egy pusztán élettaninak is minősíthető érvényesülés vágyának és akaratának az eszköze, amit az erotikus kamaszképzlet is igazol: a „forró ágyas éjszakák”, a „nyugtalan álmok”, a „vad szerelemcsikók”, az

„elégett vágyak” motívumai egy romantikus színezetű énlíra érlelődése felé mutatnak, amit azonban később teljesen kiszűr a szocialista igényű költészet céltudatosága és pallérozó fegyelme. Első verseiben az alkotást még nem rendeli alá a kívülről jövő feladatoknak, s a szubjektív élmény még gáttalanul árad belőle, mert a vers iránt támasztott eszmei igények fékjei még nem fogják vissza a felbuzgó „privát” élményt. De valójában ekkor még nincsenek is igazi, kikíváncozó élményei, verse még önmagát énekli. Tulajdonképpen nem is élményeket, hanem ideg- és lelkiállapotokat foglal versebe: az öröm, a vágy, a várakozás állapotait. Látszólagosan magas hőfokuk ellenére is leírók és ábrázolók ezek a versek, ha mégoly őszintéknek tűnnek is. A tárgyiasult érzelmek versei ezek, nem mentesek az utánérezésektől, az olvasott költők érintésétől, a stilizált érzelmektől sem. Emiatt kell egy pillantást vetnünk a „másodlagos forrásokra” is. Az iskolából (az elemi és inasiskolából) kikerülve könyvhöz majd csak az „otthon” könyvtárában jut. Aki ismerte még a háború előtti kisvárosok munkásotthonainak könyvespolcát, tudja, hogy a két-háromszáz elrongyolt kötetből álló „könyvtár” legtöbbször csak nem szépirodalmi anyagában különbözött a katolikus legényegyletek vagy az úri kaszinók könyvállományától, s olvasmányul Gorkijt, Szejfulinát, Kassák regényeit, egy-két Eugen Prager kiadványt leszámítva itt is a klasszikusok és a polgári szerzők kínálkoztak, versben Petőfi, Arany, legfeljebb Ady, József Attila pedig csak a *Híd* dicséretes iparkodásából egy szűkszavú válogatásban. Ez jut kezébe az induló költőnek is. Egy véletlenül fennmaradt feljegyzés tanúskodik olvasmányairól: tizenhét éves korában Adyt, Aranyt, Berzsenyit, Tóth Árpádot olvas – nem minden eredmény nélkül. Egy gondosabb szövegvizsgálat a zsenyékből számszámra különíthetné el az olyan készen kapott eszközöket, megoldásokat, amelyek olvasmányaiból származtak át hozzá, de amelyek később organikusan továbbfejlődve költői fantáziáját az eredeti képalkotás irányába fejlesztik. Mint ahogyan pl. József Attila is Juhász Gyula kezét fogva tette meg első, botladozó lépéseit a költészetben, így botorkál ő is idegen mankók segítségével pályája kezdetén. Nem kell hozzá nagy filológiai készség, hogy jelzőhasználatából, szófűzéséből, szóösszetételeiből az Ady-olvasmányok elhatároló hatását megállapíthassuk („sírselek”, „örömvirág”, „tavasz-láz”, „csókvágy”, „tavaszvirágos” stb.); hogy a „vagyhajszoló bolondos szeszélyek”, az „életemen most nyomor ül orgiát”-féle sorokban Tóth Árpád ujjvezetésére ismerjünk – néha sorokon át: „Nekem a jólét, a fény, a pompa / Tűnik csak titkos halk mesének... / Mint megbeszett, kóbor, éji vándor”; hogy a „tarlott mezők”-szerű szerkezetekből, a „haldokló természetből” búcsúzó nyár képéből, amelynek „kihült kebléről díszei

hullanak” – felismerjük a klasszicizáló magyar költészetnek, különösen pedig Berzsenyinek a jelenlétét. Valamiben azonban már megmutatkozik a költői egyéniség félreismerhetetlen jele. Nem abban, amit mond, sem ahogy azt közli, hanem inkább a tónusban, s abban, ahogyan a kínálkozó idegen anyagból, a sokféle hatásból, emlékből, rátapadt jelzéből, képből, hasonlatból kiszűri a magának megfelelőt, ahogyan azokra reagál, s belőlük kialakít egy sajátos kifejezőkészletet és különleges atmoszférát.

„Egy, a szavak illatának és minden akcentusának a súlyát érző aranymérleg kiválasztja a szubjektíven igaz színeket, akcentusokat, mondatszerkezeteket. Bizonyos színezetű szavakat keresünk, másokat következetesen elkerülünk.”

Így születik meg Komlós Aladár szerint a „hang”, a költőre jellemző konstans, az az állandó, amely a „változó tagokat tartalmazó összefüggésekben” is az együttes hatást adja. Változhatnak az elemek, a témák, az összetevők, a manifesztartalmak, de a hang, a melodikai építkezés formája marad. S mint ahogyan a kézjegy, az írás nem változik meg a leírt szöveg tartalmától, ugyanígy a hanghordozás, az a mód, ahogy a költő a szöveget verssé alakítja, ahogy az él, lélegzik, ahogyan tehát egy tartalom a felszínre jut, s önmagát közli másokkal – ez alapvető vonásaiban mindig azonos marad. Ez a „hang” magatartás és alapállás is egyben, az alkotás legfőbb meghatározója és jegye, s szinte függetleníti magát a tudatnak és a fogalmaknak egyre táguló körétől, az intellektuális és affektív élet szüntelen gazdagodásától a költő pályáján. Ez a Thurzó énjét teljesen betöltő, minden versgesztusát döntően meghatározó hang a harmónia keresése, a természettel, az emberekkel, a világgal való összebékülés vágya, a bánaton és fájdalomon is úrrá levő szelídség. Hangközterjedelemben és intenzitásban alig, legfeljebb csak az idővel változó tematikában találunk eltérést e tekintetben a zsenigék és a *Napos oldal* legjobb darabjai között.

1934 az agrárproletár-mozgalmak megerősödésének az éve Bácskában. Thurzó igen aktívan veszi ki a részét a mozgalomban, titkára lesz a földműves szaksz csoportnak. Ebben az évben indul meg a *Híd* is, amely kezdetben a haladó polgári értelmiségi ifjúság folyóirata volt, de csakhamar a marxista szellemű baloldal veszi kezébe. 1936-tól kezdve Thurzó neve is gyakran felbukkan a folyóiratban, de többnyire csak prózával jelentkezik. Versei továbbra is leginkább a zentai újságokban jelennek meg. Nem azért, mert nem érték el a közölhetőség *Híd*-ban megállapított szintjét (az övénél sokkal gyengébb versek is napvilágot láttak benne), hanem azért, mert az ő eo hárfáján elömlő lágy és halk hangok, az ő

emberiességről, békéről, szeretetről éneklő, befelé tekintő lírája nem tud lépést tartani a *Híd* „ár ellen” kiálló, gyújtó, lázító, türelmetlenül harcos költői programjával, noha szubjektív tudatával, a szakszervezeti mozgalomban vállalt szerepével és aktív részvételével már rég az osztályharc mellé szegődött. Ha mégis egyértelműen „osztályharcos” vers kerül ki tolla alól, abban rendszerint idegenül mozog, inkább az elégikus fájdalom, mint a hangos gesztikuláció mozdulataival, inkább egy Sík Sándor-i keresztény, szenvedő, evangéliumi pátosszal, mintsem a szociális lírától akkor megkövetelt agitatív frazeológiával:

*Apám,
úgy fájnak az emlékek,
amelyek téged idéznek,
mikor ziháló melled eszeveszett
taktusban vergődött
s lázban, verejtékben gyöngyözött
krisztusi arcod.*

(1936. június)

A prózában sem tudja megtagadni csüggedt, majdnem érzélgős hangját. „Életképei”, novellisztikus kísérletei (*Pistike, Séta közben, Csavargó, Mese a varrógépről, Őszi írás* stb.), amelyek a zentai és zombori lapokban jelentek meg, a nyomorúság, a kiszolgáltatottság bágyadt képeit idézik, a háborút kárhoztató cikkeiben valamilyen absztrakt egyetemes megbékéléstől várja a megoldást a világ bajaira: „...a meg nem értés, a mindent átfogó nagy szeretet teljes hiánya adja meg az impulzust a háború lendületéhez. Az emberi lélek rejtett, rossz tulajdonságai azok az erők, amelyek a háborút kirobbantják” – írja *A háborús rém* című cikkében, de a munkaadók és a munkások viszonyát tárgyaló „hozzászólásaiban” sem az osztályharc elemeit látja meg, hanem a „rövidlátást”, az „általános érdeket szem előtt tartó, nemes igyekezettől áthatott tendenciák” és a „belátás és megértés” hiányát. Az osztálysorssal és kizsákmányolással is csak az önművelést, a „megváltó betűt” tudja szembeállítani:

*A vén asztalon csak kenyér várt rám,
Szikkadtan, szomorúan, árván.
Ritkán akadt a kenyér mellé más is
Vacsorára.
Szárason hallgatott a kanál is*

*A fiókok mélyén meleg levesre
Várva...
Könyvek kicsi lepedőjét a kenyér mellé
Tettem,
S táncolt a gyertya lángja
Mellettem.
S mert szűken mért kenyeret mindig a
Mesterem:
Hát faltam a megváltó betűt
Sós könnyel, száraz kenyérrel,
Versenyt sírva a széllel
Szomorú, téli éjben...*

Thurzó nyilvánvalóan nem tudta maradék nélkül levonni a munkásmozgalom eszmei konzekvenciáit a költészetre nézve, s mint igazi lírikus, nem volt képes értelmileg, hideg, számító tudattal ellenőrizni és felülvizsgálni érzelmi világát vagy belekényszeríteni magát egy olyan feladatba és szerepkörbe, amit intellektuálisan magáénak érzett, de képtelennek bizonyult magához váltani, természetévé tenni. A mozgalomnak természetesen nem erre volt szüksége. A *Szervezett Munkás* ez idő tájt félreérthetetlenül jelölte meg a proletárváltó teendőit:

„A proletárság művészei az élet szerelmesei, de tudják, hogy a segítség a bővérű, alapos szellemi forradalom, amely szabaddá teszi az utat, és ledönti az összes korlátot. A munkásosztály szellemi élete: harc, akció, támadás – rombolj, hogy építhessünk. A proletárváltó nem jajgat, de lázít, nem az öngyilkos az ideálja, hanem a küzdelmet vállaló tömegember, akit a történelmi erők vezetnek mindig előre. Az egyik művészet dekadens – egy hanyatló, kiélt osztályé – a másik feltörekvő, egészséges, az új élet és az új embertípus előharcosa.”

Thurzó ezzel az ember- és költőeszeménnyel szemben inkább az a típus, akiben a „védekezőt” ismerjük fel, aki a „lázítást”, a vers mozgósító feladatát a lírai konkrétumokra bízta, a tényekre, amelyek vádolnak és lázítanak önmagukban is. A spontán lírizmus és az „eszmei feszítés” elvei és gyakorlata kerül itt szembe egymással, még nem tudatosan, de már jelezve és előre vetítve azokat az okokat, amelyek a felszabadulás utáni Thurzó-líra belső traumáihoz vezetnek, a sima felszín alatt folyó, meg nem szűnő küzdelem okát szolgáltatva a hajlam és a feladat között. Mégis

az osztálytudat, a mozgalmi elkötelezettség, a baráti és elvtársi környezet kötelez: a fiatal költő igyekszik messzire elkerülni minden „polgárinak”, „dekadensnek” minősített, nem „osztályharcos” lírai tárgyat, s innen van, hogy a háború előtt született verseit a mai olvasó mind érzelmi, mind gondolati tartalmaiban szigorúan körülhatároltakkak, redukáltaknak, meddőeknek érzi, egyetlen téma variációinak, olyanoknak, amelyek adásaink maradnak az élet egy szélesebb spektrumának érzékeltetésével. Egy irányzatot vagy költői iskolát mindenesetre az is jellemezhet, hogy tematikailag vagy érzelmileg mi *nincs* benne képviselve. S ebből a lírából – nemcsak az övéből, hanem az egész szociális költészet néven ismert irányzathoz – furcsán és természetellenesen – jóformán teljesen hiányzanak vagy csak egészen szórványosan szólnak meg a szerelem, a gyengédebb érzések, a halál, a rezignáltság, a múlt és a hagyomány, az öröm, az elégikus megnyugvás, a nosztalgia hangulatai, motívumai s nagyon is emberi témái. Ez a költészet, amely szubjektíve, eszmeileg az ember felszabadítása magasztos feladatainak szolgálatában tudta magát, s igen tiszteletre méltó törekvéseiben nem kisebb célok lebegtek előtte, mint „az integrális emberi élet társadalmi lehetőségeinek megteremtése”, sajátos módon éppen a csorbíthatatlan és teljes élet költői megragadásában és ábrázolásában volt szektásan szűkkeblű és óvatoss. Ennek a „szociális irodalomnak” az igazi értékeit és határait s a *Híd* irodalmi programjának valódi intencióit keresve mondja Oskar Davičo: „Az általános érvényű követelmények nyomása a »velünk vagy ellenünk« szükségképpen pragmatikus jelszava korában szűkíti a művészet látókörét, és motívumbeli türelmetlenségeket szül, amelyek olykor nagyon igazságtalanok tudnak lenni azzal az élettel szemben, amit a művészet igazit teremt, ami belső törvényei szerint más, mint a való élet, s mégis totális, mint maga az élet.”

Az első tempóvesztése itt és emiatt következik be. Ami költői érték ugyanis egyáltalán megvalósult ezen az eszmei platformon, az csak a dac, a vád, a felháborodás, a düh fűtötte indulatok, a forradalmi pátosz támogatásával történhetett, mint például Laták sikerültebb darabjaiban. Olyan ihletből és magatartásból, olyan alkatból, amely a társadalmi osztályharcot nemcsak tudatával és intellektuálisan igényli, hanem ösztöneit és indulatait, minden gesztusát és teljes énjét odaadja neki. A líra – különösen az ilyen fogantatású – csak a tiszta képletet szereti: a teljes odaadást, a maradéktalan feloldódást, a megszabadító kiéneklést, az olyanfajta megnyilatkozást, amelyben a költő empirikus énje teljesen azonosul az eszmei elkötelezettséggel. Ha e kettő egybeesik, ha az emberi (lelki, lírai) szituáció és az eszmei pretenziók azonosulnak, a szociális költészetben – annak minden korlátozó, kiszűrő, bénító tendenciája ellenére is – jelentékeny alkotások

születtek meg. Thurzóban azonban csak az egyik (az eszmei) diszpozíció volt meg, s ezért a már korán jelentkező erőtlén hangulataival és sérülékeny lelkiségével csak erőlködve, nehezen s nem kis lemaradással követhette a kortárs proletárváltók romantikusan szenvedélyes forradalmiságát.

A második – költői voltára nézve sokkal végzetesebb – tempóvesztése a felszabadulás utáni időkre esik. Ezek az évek, mint arra már más összefüggésben rámutattunk, irodalmi és esztétikai vonatkozásokban egy új proletkult irányzatosság, az „új szellemi front” kialakításának jegyében zajlottak. A háború előtti „szociális” irodalom ízlése és szemlélete a helyzetnek megfelelő módosításokkal tovább él, sőt egyetlen lehetséges stílusként és „módszerként” törvényerőre is emelkedik. Csakhogy míg a húszas-harmincas években egy egészséges tagadásnak, egy haladó ellenzékiességnek az indulataiból táplálkozott, addig most a „birtokon belülség” helyzetébe jutva ez a fajta irodalmiság elveszti természetes tápláló forrásait. Kezdetben a társadalmi felszabadulás nagy élményének az inerciája vitte tovább a régi hangot, a régi témákat és szemléletet, s a spontán ujjongás őszintesége még feledtetni tudta az akkord kieső hangjait; akkor még (és csak átmenetileg) akár programként is vallhatta magáénak a költő a lelkesedést. De hosszabb távra az ujjongás és lelkesítés már elégtelen érzelmi és gondolati alpnak bizonyult, s az így hangolt, ekként beállított költészet csakhamar ki is fulladt annak bizonyítékaként, hogy a magát forradalminak deklaráló líra nem lehet meg saját forradalmának megharcolása nélkül, s egzisztenciálisan bizonytalanodik el, ha nem újítja meg önmagát.

Thurzó lírája ebben a változó világban virágzott ki, teljesen feledtetve az alig fél évtizeddel előbb még csak dilettnás szinten verselgető kezdőt. Időközben mintha mindent megtanult volna a költészet mesterségéből: biztosan építi a strófát, gazdaságosan használja ki a versteret, egyformán jól érzékeli a rímet, a ritmust, a zeneiséget.

Egészen bizonyos, hogy ez a nagy átalakulás emberi helyzete gyökeres megváltozásával függ össze: a puszta fennmaradás gondjai nem gyötrik többé, nem kell naponta megújuló küzdelmet vívnia a csupaszn létezésért, s a kenyérharcban megfáradt, törekeny testű-lelkű ember számára ez már maga is a beteljesülés, a valóra vált álom. Minden egyszerre megvilágosodott, minden kitisztult, minden oly egyszerű lett... Egy megváltozott világ ragyogó égszínkékje ömlik el himnikusan ujjongó versein, s gyermeteg örömmel öleli magához az egész kitért horizontot:

*barátkozok éggel, széllel,
ölelkezek árokparttal,*

*lóval, nyájjal és tehénnel.
Felnevetek: vak is lássa:
lónak szebb a fejtartása,
nyájnak selymesebb a gapja*

(Országúton)

Zavartalanul tiszta és naiv boldogság idillje ez, a természettel, a világgal való eltelés nagy – talán hölderlini – rajongása remeg benne, s már nem is fontos többé, valóban ilyen-e ez a világ, hisz nem odakint, hanem benne születik meg az ígért földjének e poetizált látványa, ahol „égszínből van minden, kékből, s hit pattan az ostorvégből...” Nagy gonddal kimunkált, rokokósan leheletszerű, finom mívű képei teljesen feledtetik azt a tegnapi még kínos bizonytalanságnak kiszolgáltatót, borult kedélyű embert, aki íme most

*a szíve táját a hűvös széllel
szeretné fűjni,
mert oly forró az és repeső,
csintalan is már,
mint égi azúrban elvesző
illanó kismadár...*

(Rügyfakadás)

Így csak az tud írni, aki így is érez; ez a lebegő, könnyű, anyagtalan hangulatvarázs csak a spontán kiáradó érzelem jele lehet, amit nem húznak le a súlyos gondolatok ballasztjai, s nem ecetesítenek meg az ideológiák. Ritka költői pillanata ez a belső hajlamok és a nagy külső fordulatok szerencsés összefutásának, a „világ” és a „költői én” szerencsés csillagállásának, amiből minden „feszítés” nélkül bontakozhatott volna ki a kort és a személyiséget egyforma intenzitással reveláló nagy költészet. Az volt meg Thurzó versében, ami a „commandierte poesie” korszak sok más költőjének nem adatott meg: a szavak hitele, a magatartás őszinteségének aranyfedezete. Nem volt szüksége arra, hogy „koholt képekkel és szeszekkel mímeljen mámort”, hogy „csinálja” a verhangulatot, hogy kicsiholja magából erőlködve és küszködve, a megkívánt lírai tartalmakat. Ahhoz túlságosan is rafinátlan volt. És naiv. Azt hitte, mély meggyőződéssel és ártatlan hittel, hogy erre nincs is szükség, s elég, ha az ember, aki a versben a lelkét adja és önmagát énekli, csak azt mondja el, ami él benne, a bizonyosságot, a hitét,

a legszebbik énjét, s arról vall, ami ihletettségeiben kikényszerül belőle, nem is tudván, hogy „az, amit játszunk – történelem”.

Ez a hit, ez az élményvilág alapján véve kétféle verstípusban valósul meg: az életképszerű és a tájversekben. Egészen elvétve találunk csak másféle, emlékező vagy intellektuális élményanyagot magukba foglaló verseket, mélyebb gondolatiságút vagy összetettebb emberi helyzeteket ábrázolót pedig úgyszólván egyáltalán nem. Az eltérő verstípusok közötti különbség is természetesen csak virtuális: csak tárgyban, anyagban különböznék egymástól, abban azonban, amit lírai magatartásnak szoktunk nevezni, nagyon is közel állnak egymáshoz. Minden darabját a felszabadult élet dicsérete, a révbe érés megnyugvása, az ünneplő, csendes, meghitt érzések szövik-indázzák át, hangulatilag talán egy kicsit össze is mosva a strófákat.

A számbelileg jóval kevesebb életképszerű alkotásban a szépnek látszó jelen, a jövőbe vetett töretlen remény s a még szebbnek ígérkező jövő képe dereng fel, s ebből még a sorbaállítás, az üres boltok előtti céltalan ácsorgás, a felszabadulást követő általános anyagi kifosztottság szegényszaga sem zökkenhetette ki (*Türelmetlenek*), mert hiszi, tudja, hogy mindezt nem sokára „előnti holnapunk bőségének árja”. A fáradtan vánszorgó, munkába belerokkant öreg munkás esti utcán imbolygó árnya, a vérpadra hurcolt Styenka Razin sorsának filmkockái, a magyar szavakat gügyögő, térdén ülő kis Szonya, a legkülönfélébb élethelyzetek, témák és emberi viszonylatok mind egy tanulságot kínálnak s egyetlen jelképpé sűrűsödnek: az ígéretes jövő szimbólumává. Nem eszmei kényszerhelyzetből, hanem érzelmi okokból: ilyennek érzi és ilyennek akarja látni a világot.

Naiv, túlságosan leegyszerűsített, problémátlan ez a költői világ talán? Bizonyára az, de hívó is és igaz élményből sarjadt. A mi kritikái tudatunk már nehezen tudja elfogadni ezt a szemléletet, még kevésbé költészetnek minősíteni ezt a gyermeteg rajongást; szólamokat gyanítunk benne, hajlamosak vagyunk azzal a fölénnyel kezelni, amire differenciáltabb társadalmi valóságunk szoktatott rá bennünket. Mai tudatvilágunkat helyettesítjük be a huszonöt évvel ezelőttibe, s megfeledekezünk róla, hogy ezerkilencszáznegyvenöt a haláltól, az embertelenségtől, a lidérces borzalmaktól való megszabadulás esztendeje, amelyben a pusztaság létezés is sokak számára az üdvözültséggel volt egyenlő, s amelyben a költő – különösen az, aki egy olyan múltat hagyott maga mögött, mint az övé – joggal hihette, hogy új időszámítás kezdődik az emberiség történelmében, olyan korszak, amelyben minden addigi küzdelem elnyeri értelmét, amelyben soha többé nem lesz háború, nemzeti és faji gyűlölség, vagyoni egyenlőtlenség, kiváltságok, előjogok, s a történelem a megszenvedett

életnek teljes elégtételt szolgáltat. Ne a naivságára, hanem az őszinteségére figyeljünk hát, hisz költészetének értéke is ezzel mérhető. Majtényi feltételezi: „Lehet, hogy voltak az idő tájt intimebb, végig énproblémás, íróasztala fiókja számára írt vergődőbb vallomásai, szubjektívebb írásai is – nyereség lenne irodalmunk számára, ha ezek előkerülnének...” Nem kerültek elő, nem is kerülhettek, mert „az idő tájt” a kézirati hagyaték tanúsága szerint Thurzó nem írt olyanokat. A későbbi évek folyamán már – elvétele – előfordul másfajta vers is, de az ilyeneknél is inkább csak egy széljegyzet vagy egy bosszús kísérő megjegyzés árulja el a konfliktust a „társadalmi megrendelővel”. A *Hangulat estefelé* című verséhez írt glosszája lehet erre példa.

„A cenzúra vágta ki! Ezt a verset a *Népnaptár*nak írtam és visszaadták azzal, hogy tisztán formalista írás, nem közölhető. Előzőleg fiatal gyerekeknek adták át lefordítani szerbre. Képzeld, milyen lehetett a fordítás!”

A tájversekben, a másik, számbelileg nagyobb csoportban már átteleesebben jut kifejezésre az alapélmény; legtöbbször magában a tájban realizálódik, nem lép ki a verskeretből külön életet követelve magának, hanem organikusan nő össze a tárggyal: a hegyvel, a várossal, a folyóval. Ott, ahol egyéb pretenziók nem zavarják a tiszta lírai hangokat, a tájversnek (nem a tizenkilencedik századnak, hanem a József Attila-i modern változatának) igazi remekléseit kapjuk, mint például *A Tiszánál* színes, nagyvonalú rajzában is, amelyben a köznapiságból, az adott világ majdnem banális esetlegességeinek köréből emelkedik a „lélekkel magasba szállni” programjával a „táguló öntudat” szélső határáig, s csak az utolsó, „gyengébbek kedvéért” beiktatott sorban süllyed a vers ismét az újságfrázis szintjére, pontosan úgy, ahogy a korszak irodalmi vezérkara diktálta. Az elvetélt nagy versek garmadája születik meg így: egyenletes, de biztos emelkedéssel a legmagasabbig, amíg csak emelkednie lehetett, aztán a verszáradéokban ikaroszi zuhanással le a vezércikk szintjére. Az olvasó, a mai, aki nem érti ezt a sémát, s nem ehhez szoktatta a fülét, fonáknak és – jogosan – költőietlennek érzi mindezt, s nem tudja felfogni, mi készteti a költőt efféle prózai megoldásokra. Legyen szabad a recenzensnek a feszes kritikai hangnemen lazítva a személyes emlékek mezején tallózva keresni e jelenség magyarázatát. 1948-ban vagy 1949-ben talán (lehet, hogy az évszám pontatlan, de hisz majdnem történelem ez már!) a *Híd* szerkesztőségének egyik „versvitáján” (értsd: ideológiai rostáján) Thurzó versei voltak terítéken. Az opponens – maga is költő egyébként – a negyvenes évek teljes

eszmei páncélzatában és rabulisztikájával támadta Lajos „vérszegény”, a „kor szavára süket”, „szélcsendben megbúvó” költészetét, a mozgósító „riadót” kérve számon az „elhajlótól”, aki, íme, a „széplelkeknek való füves kertecske” távlatát kínálja olvasóinak az „életigenlő” nagy perspektívák helyett, s a „társadalmi rendelésre” finnyás meghátrálással válaszol. A szituáció: a mázsás kurzusköltő és a halállal eljegyzett, súlyos szívbeteggyal vívódó Thurzó megütközése félelmetes látványt nyújtott, ami csak ma, negyedszázados távlatból kapta meg a maga korrekcióját és értelmét: az opponens – verseivel együtt – eltűnt az idők süllyesztőjében, Lajost pedig ma, húsz évvel halála után is az emlékezés melege övezi. Engedményei, egyezkedései ellenére is. S adhat-e ez a kis szellemi közösség méltóbb elégtételt a szép szavak mívesének, aki nem a gomblyukában, hanem belülről hordta meggyőződését, ott, ahol már nem a napi használatra rendelt, efemer szólam az úr, ott, ahol a költői imagináció birodalma kezdődik. A gondos szövegvizsgálat az ilyen helyzetekből eredő, a versépítésre annyira jellemző zavarok sok példáját szolgáltatja, de ezúttal nem feladatunk, hogy kikeressük ennek nyomait e csonkán maradt életműből. Az utókor Thurzóban, reális ígéssel, a költőt keresi, aki az adott szövegekben él, s akit nem a szituációk és élethelyzetek szövevényéből kell kihántanunk, hanem a ránk hagyott szövegekből. Csak ebből lehet definiálni, ez az egyedül biztos fogódzó, amiből egy költői világkép határait fel lehet rajzolni.

A versszöveg pedig továbbra is az egyhúrú költőé, aki másféle hangfekvésben játszik ugyan, mint régen, de hangereje és színe mit sem változott. Az évek azonban mást várnak tőle: harsogó hangot és hangos kiáltást, de ő erre nem volt berendezkedve, mert öröme nem tudott kozmikussá tágulni, verse nem tudott az eszmék ormaira hágni; szeme most is a mikrokozmoszt figyelte, a rügyező barkát, az élet parányvilágát, s a nagy emberi emóciók helyett az elsősoklások bájos izgalmát festegette verseiben. A „kis élet” autentikus költőiségét azonban a drámai fordulatok és a tektonikus társadalmi mozgások kora nem méltányolta: méltatlannak tartotta magához és a költőhöz is. S ő tudta ezt, de képtelen volt mást adni, mint önmagát:

*Száguldó, nagy harci éneket
illene harsogni most,
megfújni friss tüdővel érces hangú
tavasz-trombitákat.*

*De nálunk béke leng be rétet, harmatost,
s csak csendesesen ölelni tudom a kis, fehér harangú,
lázban égő kerti fákat...*

A figyelmes és értő olvasó előtt egy teljes emberi dráma bontakozik ki ezekből a strófákból: a költői alkat és a feladat kollíziója, ami némely versében súlyos belső konfliktusokat árul el. Egy személyesen átélt és hiteles élményt, az egyéni és társadalmi felszabadulás őszinte, de meghitt örömét kellett nagyzenekarra, kürtre és dobra hangszerelnie, hogy kielégítse a szerkesztők és kiadók költészettel szemben támasztott igényeit, noha, mint egy levelében írja: „Szerintem az őszinte átélés adja meg egy vers értékét, természetesen azét a versét, amely a jövő, a szocializmus nem kiabáló, hanem csendes és őszinte szeretetében íródott. Ez az én esztétikám.” Ez volt a „bűne”, mint költőnek, s ebben „vétett”, mint társadalmi munkás: a „csendes és őszinte” a negyvenes évek politikai tudatában a „passzív és elhajló” szinonimája volt, amiért „Thurzó Lajos rovatszerkesztőt... pártszervezete a napi politikai feladatok szorgalmazásában megnyilvánuló magatartása miatt kizárta soraiból”.

Ő már régen megvalósította magában József Attila forradalmi költőkhöz intézett tanácsát, hogy tegyék önmaguk részévé, saját természetükké a szocializmust, hogy az egybeessék magával a költészettel, ne szónokoljanak a jogegyenlőségről és a szociális igazságról mint költői tárgyról, hanem önmagukban valósítsák meg a szocializmus eszményeit, akkor versük nem kommentár lesz, nem retorika vagy jelzése valaminek, hanem énjükkel azonos lényeg, idegeikben érzett és hordozott valóság. A szocialista szándékkal és programmal fellépő költővel kapcsolatban – írja József Attila – „éppen a szocializmus érdekében – elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania”. A „lelkivé váltott szocializmus” minőségi kritériuma azonban még nem kerülhetett napirendre egy olyan korszakban, amelyben az irodalom még csak eszköze valaminek, aminek csak a formája emlékeztet az irodalomra, de bevallott célja szerint nem más, mint „betű útján a népi demokrácia fejlesztése”. Thurzó megpróbálja, hogy – mint azt a kortárs Majtényi Mihály mondja – „művészetével – sokszor művészete árán” is vállalja ezt a szerepet. Csupán a versről versre, sorról sorra haladó exegézis tárhatja fel, a szavak és sorok közötti ideges remegés árulja el vívódását a hajlam és a penzum között, a feladat és a képesség megütközésében, a dresszúra és a természetes vonzalmak keresztútjában. S azok a vallomásszerű nyilatkozatok, amelyeket intim közlésekben, levelekben tesz. Halála előtt, 1949-ben, amikor már betegsége is mind jobban erőt vesz rajta, több levelében is említést tesz szerkesztőségi kartársának, Kalapis Zoltánnak készülő verskötetéről. Talán közelebb kerülünk költészetéhez is, ha idézünk belőlük:

„Hogyan jutottam ide, azt hiszem, erről nem kell részletesen informálnom... Állítólag nagyon líraian és őszintén írok. Hát igen! De nagyon megfizettem és megfizetek ezért!” (1949. február 2.)

„Az olvasók legnagyobb sajnálatára azonban verseket továbbra is fabrikálok, de nagyjából úgy vagyok velük, hogy az asztalfiókba teszem őket. Talán a legcélszerűbb lenne semmit sem írni, de én a körülmények ellenére is optimista vagyok... Amint hallom, öten nézik át, míg napvilágot lát a szerencsétlen kötet. Így van ez most nálunk.” (1949. június 24.)

„Simán megúsztam, a kisebb bajokat leszámítva. Húsz versem »úszik« csak, azaz maradt ki a kötetből arra való tekintettel, hogy túl líraiak.” (1949. október 8.)

„A versek így csokorba gyűjtve kis örömet jelentenek számomra most, amikor a reménytelenség már-már hatalmába kerített. Képzelve, a kötet címe ez: »Napos oldal«! Csak azon csodálkozom, honnan bennem ilyen állapotban ez a nagy optimizmus. Az egész gyűjtemény – még az újabb versek is – csupa derülést árulnak el. Mintha valóban napos oldalon élném az életem, pedig maga is nagyon jól tudja, ez nem így van... Azt is írhattam volna a kötet címlapjára: »Árnyas oldal«.”

„A (vers)csokor összeválogatása sajnos nemcsak rajtam múltott. De a II. írókongresszus óta már könnyebben megy az írás. Lehet mindenről írni, ami *emberi*: a természetéről, a szerelemről stb. Magam látom igazolva ezzel kapcsolatban. Sajnos, míg idáig eljutottunk, addig tengernyi meg nem értésben volt részünk.”

Egyetlen verskötetében persze mindebből alig sejtünk meg valamit, mert a kiadó retortái gondosan lepárolták és megszűrték a füzet versanyagát, a spektrumnak alig néhány színét engedve át, s így a kötet olyan költő képét nyújtja, aki fesztelen mozdulattal beáll a hurraoptimista alkalmi költők kórusába. A versépítés mikroszkopikus vizsgálata azonban elárulja, hogy itt egészen másról van szó. Thurzó továbbra is a vers *egészére* bízta az eszmei tartalmak kifejezését, a képekbe ágyazza s a sorok titkos rekeszeibe menti azt, amit a korszak költői gyakorlata a

versélre akar állítani vagy külön hangsúllyal kíván közölni az olvasóval. De sokszor kénytelen „megfejezni” is, hogy az akkori kritériumok szerint közölhető legyen, s ebből a kényszerből születnek meg azok a versek, amelyek utolsó szakaszukban különválasztják a gondolati esszenciát, a didaktikus rendeltetésű tanulságot, a poént. A tájversek és leíró költemények legtöbbje szinte törvényszerűen fordul át az utolsó szakaszban valamiféle ideológiai sommázatba, az addig személyes lírának ható költemény a verszáradékban kötelezően, de erős hangulati töréssel, hirtelen „közösségivé” tágul, s e hirtelen térfogatváltozás következtében a Thurzó-vers egyébként sem túlzottan nagy feszültsége a zéróra csökken, s erejét veszte hull az eszmei általánosításba. Nem azért, mert a költőből hiányzanak az eszmei diszpozíciók: neki nem kellett ismételt hite tennie hovatarozása mellett vagy bármit is bizonyítania, hisz élete volt a tanúság arra, hanem a poentírozás kötelező volta miatt, ami felborította a vers egyensúlyát, a kialakított dallamívet, s gügyögő tanmesévé degradálta az élményt. A *Napos oldal* negyvenhat verse közül csak alig néhány kerülhette el ezt a sorsot.

A *Dubrovnikai vár* című 1948-ban írt költeményen jól megfigyelhető a versnek ez a „túlmondása”. Leíró vers ez is, de nemcsak térbelisége, hanem időbeli dimenziója is van, mint a Thurzó-versek legtöbbjének, amelyek rendszerint a múltat, a jelent s – kötelezően – a jövőt is a vers keretébe foglalják. A térbelileg adott s szemlélt empirikus táj látványa indítja meg benne a gondolatsort, s az idő hármasságának dialektikájával sorakoztatja a váltakozó képeket: századok rontották a vár falait, kalózok és „kopjás nagy hadak” ostromolták meredek szikláit, dacosan ellenálló kapuit, de véres fejjel kellett elvonulniuk, mert a falak kiállták a nagy próbákat. Rabszolgák és martalócok vérét, kínját, elhaló sóhajait idézi most a képzelet, s aztán a múltból a jelenbe szökve mutat a költő a felhőkbe, a szédületes magasságba nyúló falakra, amelyek „emelt fővel” tekintenek körül az elcsendesült, megbékélt vidéken. Az ötödik szakasz rendkívül finoman kidolgozott, apró megfigyelésekből komponált rajza méltó záróképe lehetne az egész költeménynek:

*Kegyves vendéglátója ő a magas szeleknek,
mik hegyek hajlatán járnak
és tenger nagy vizén.
Ágyúja csövében hálót sző a pók
békés selyemnek
és elbabrálnak a táj bájos ujjai
csituló, vén szívéen.*

Itt akár véget is érhetne a vers, hisz a megszenvedett múlt és a megváltozott jelen, a szabadságharcos múlt és az „emelt fővel” büszkén magasodó várfal szembeállításával már mindent elmondott, gondolatilag lezárta a verset, s minden újabb részlet, minden új gondolat csak zavarná a harmonikusan megszerkesztett és gondosan felépített egészet. Mégis új szakasz következik. Mintha nem volna elég bizalma önmagában, a képek sugalmazó erejében, leginkább pedig az olvasó képzelő- és intellektuális képességeiben, még egyszer visszatér a költőileg már kiaknázott gondolathoz, s a hatást is kockára téve megtoldja még egy „magyarázó” sorpárral, amelyben közli, összegezi a „tartalmat”:

*lábainál volt rabszolga népe láncon
már nem zokog.*

Számos más verset is idézhetnénk (*Találkozás a hegyekkel, Rügyfakadás, Bácskai táj, Májusi ünnep a hegyekben, Új vetés, A Tiszánál, Őszi vers* stb.), de az említett „túlmondás” talán ebben a legzavaróbb. S éppen a vers „megfejtettsége”, feszültségének feloldása ártott költészetének a legtöbbet, noha ő is tudta, hogy a rímes szöveg csak akkor válhat költészetté, ha ki nem mondottságával teret hagy az olvasó képzetének, ha alkotómunkára készíti és mozgásba hozza a fantáziát. Az értelmi tisztázottságot és egyszerű gondolati képleteket szerető korok azonban sohasem kedveztek a lírának. Thurzó kora is ilyen volt. Azt követelte a költőtől, hogy a „lélek mérnöke” legyen, hogy tiszta, egyenes, átlátszó verset írjon, mert csak „úgy vehet részt tevékenyen a nép kulturális színvonalának tervszerű emelésében”.

Thurzó kétségtelen költői tehetségét semmi sem dicséri jobban, mint az, hogy e józan és fantáziátlan világban is színes és egyéni tudott maradni. Nem a nagy költészet elvitathatatlan jegyeivel, de annak ígéretével.

1970

A VILÁG

Van-e (lehet-e) „életrajza” és művészi pályaképe egy ifjú szobrásznak, aki betöltetlen tizenkilencedik esztendejében távozik közülünk? Összegezhető-e ez az alig megkezdett út, amely megszűntekor sem volt sokkal több biztató ígéretnél, a gyerekember naiv, merész álmú terveinél és nagy-nagy ambíciójánál? Kijelölhető-e Tóth Jóska helye képzőművésztünk koordinátatengelyén?

A kérdéseket megcsinálja a biográfus teszi fel, aki a gyér adatokból, a családi emlékezetekből és a véletlenül fennmaradt levelekből kísérli meg a két évtizedre sem terjedő életrajz rekonstrukcióját, hanem annak a néhány tucatnyi faragványnak, szoborvázlatnak és rajznak mai szemlélője is, aki képet szeretne alkotni magának negyven esztendő előtti képzőművészeti életünk véges határaitól, helyzetéről és meghatározóiról.

A művészportrék és pályaképek rendszerint a tanítók és tekintélyek hatásának szorító abroncsában vergődő ifjú művész útkeresésének és tapogatózó mozdulatainak rögzítésével kezdődnek. Azzal, amivel Tóth Jóska pályaképe lezárul. De a fiatal zentai asztalossegédnek még csak nem is kellett megküzdenie önálló művészi formanyelvének megleléséért: neki nem voltak mesterei, nem bénította az iskola nyúga, a preceptorok ujjmutatása; amit alkotott és ránk ha-gyott, az mind az övé magáé, egy öntörvényű látásmód formába öltözése, amiben csak távoli ihletők jelenlétét mutathatja ki a gondos hasonlítás: a reneszánsz nagy egyéniségeit vagy a fényt az árnyékkal szembesítő impresszionistákat. Minden darabja magán viseli, ha nem is az „őstehetségnek” (sokkal több volt annál), de egy művészi érintetlenségnek az autentikumát. S épp ennek a következménye, hogy műve alig tagolható fejezetekre és fejlődési fázisokra. Neki nincsenek – nem lehetnek – „kék” és „rózsaszín” korszakai, mint a kiteljesedés boldogságát ismerő művészeknek, nincsenek figuratív vagy absztrakt, de organikus fejlődő pályaszakaszai, csak nagy tehetsége s vagy harminc – művészileg még alig differenciálható, egyedül a térlátás közös jegyeivel egybetartozó – szobra, ugyanennyi ránk maradt rajza és vázlata, amiből majd ki kell hámoznunk egész művészi világát. S maradt még egy kötegnyi levele: egy nemzedék és egy osztály pusztulásának megdöbbentő kordokumentuma, hiteles vallomások egy sorsról, amely nem egyedül az övé, hanem a paraszti kisváros pereméről s a kisebbségi élet mélyéről felmerülőké egy olyan korszakban, amelyben ezek mindegyike külön-külön is elegendőnek bizonyult volna ahhoz, hogy leállítsa a tehetség magasba ívelő lendületét. Nem szólam hát, ha azt állítjuk, hogy korszak és mű oly kibogozhatatlan, egymást kiegészítő

és egymást folytató egységgé még talán sohasem forrt, mint Tóth Jóska tizenkilenc súlyos esztendejében.

Zentán született 1916-ban, a világháborús évek mozdulatlan levegőjű kisvárosában, s utolsó néhány hónapját kivéve itt is élte le rövid életét. Ha falun születik, bizonyára könnyebben rántotta volna magához valamelyik nagyobb kulturális központ tömegvonzása, vagy megmaradt volna paraszti barkácsolónak, ostornyelet vagy juhászok kampót faragó „népművésznek”, de itt teljesen bezárul a kör körülötte: ott és akkor csak elveszni lehetett, mert Zenta nem lehetett alkalmas médiuma tehetségének. A kis mezőváros megtevesztő szerepben tetszeleg előtte; a Várost, az urbanizált emberi közösséget utánozza: „sajtója” van s „városi” közléte, gimnáziuma és kaszinója, magát értelmiséginek tartó polgársága, amely félműveltségével, maradi szemléletével valóságos temetője az ígéretes sorsoknak s melegágya a kispolgári sznobizmusnak. A négy-öt évtizeddel ezelőtti Zenta jellegzetes példája volt a „törvényhatósági joggal felruházott” emberi települések anémiás szellemi tengődésének és fásultságának. A hangadó körök, a százlánkos nagygazdák, a léha „aranyifjak”, a korrupt beamterek, a megtollasodott nagykereskedők, ügyvédek, orvosok és papok társadalmának averziója a szellem és a művészetek iránt messze ismert volt: az önelégült úri góg, a merkantil polgári önzés és a paraszti közöny szinonimájaként emlegették. A másik rész, a túlnyomó többség, a kisparasztok, halászok, kubikosok, cselédek, felesbérlok, napszámosok, malommunkások és kisiparosok elhanyagolható mennyiség csupán ebben a társadalmi képletben. A felekezeti, vagyoni, nemzeti vagy osztályképviseleti alapon szervezett „társasági” élet mintegy konzerválni látszott ezeket az állapotokat: a nagygazda- és kispolgárok, a katolikus legény- és nőegyletek, az iparos és kereskedő ifjak köre, a KIE, a Szokol és a többi – a céhszellem, a nemzeti türelmetlenség, az érdekszövetkezés, a karrierizmus intézményei – adalékok csupán egy felemás polgári-paraszti világ keresztmetszetének megismeréséhez. Olyan ez a világ, amilyennek külső habitusában tárulkodik fel még az ötvenes évek elején is B. Szabó, a festő szeme előtt.

„Az égboltot itt nem gyárkémények tartják; agrárváros Zenta – felülnézetben is.

Ez a panoráma sokat elárul a lakosság mentalitásáról, gondolkodásáról, életformájáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről.”

Az „agrárváros” akkor egy értelmű a kulturális hagyományok és az emelkedettebb életesmények hiányával, a polgárosodás megrekedésével, olyan közösségi életforma megnevezése, amelyben egy kistisztviselői stal-

lum vagy a húsz lánc „belső” föld jelentette a társadalmi egzisztenciát és a magasabb életkörhöz való tartozást. S persze a még megvalósítható emberi álmok végső határát is.

Maradi, számító, ellenséges kasztokra szakadt világ volt ez, amely nem elűzte, hanem sarába fojtotta, porába fullasztotta a művész lelkét.

Ebbe a környezetbe született bele Tóth Mihály Alsó-Tisza-parti ácsmester fia, aki hároméves korára félárvaságra jutva csak az elemi iskola negyedik osztályáig jut el, az írás és olvasás elemi fokú megismeréséig, hogy aztán az asztalosmesterséget válassza életpályájának. Az inaskor jó iskolája formaösztönének, vésője itt fedezi fel az anyag plasztikáját, formálhatóságának lehetőségeit. Fáradhatatlanul mintázza családjá és ismerősei alakját és vonásait, később mozdulatait is, egyelőre a naiv művészet legfontosabb törvényének, az utánzásnak engedelmességgel. Fába faragja, gipszbe önti a látott világot, szinte ontja, árasztja tehetségének bizonyosságait, a rajzvázlatokat, a kisplasztikát, a domborműveket, a portrékat, a szoborkompozíciókat. Mestere, tanítója nincsen; művészetének közönsége Kukucska halász-, napszámos-, földművesnépe, tőlük kapja az első vállveregető elismerést is. De híre hamarosan eljut a belvárosba: egy újságíró „felfedezi” a *Napló*ban, s rövidesen karitatív akció indul a „parlagon heverő” népi tehetség felkarolására. Egyenesen Meštrovičhoz ajánlják be. Műpártoló ismerősei eljuttatják a Mesterhez Jóska néhány szobrocskáját, s néhány hónap elteltével (alig másfél évvel halála előtt) biztató válasz érkezik Zágrábból: határozottan tehetséges, fel fogják venni az Akadémiára. Az akkor induló *Híd* fiataljai is megmozdulnak érdekében: kiállítást rendeznek Zentán szobraiból, s a folyóirat cikkei is igyekeznek felrázni a város szunnyadó lelkiismeretét.

„Ez a kiállítás – amely sikerülni fog, mert sikerülnie kell – megismertet mindenkit Tóth József képességeivel, amit a mi szeretetünknek kell útra segíteni, mert a miénk, s szerény hitvallása az ifúságnak a művészet mellett, amely úgy kell, hogy mindenkié legyen.”

Az ifjú szobrászjelölt negyedmagával állít ki, zentai festőbarátaival. Huszonhárom munkáját mutatja be az augusztusi kiállításon, néhány rajz, a többi faszobor, gipszöntvény, kisplasztika: *Akt*, *Mózes*, *Munkás*, *Birkózók*, *Gitáros*, *Munka*, *Stúdium*, *Bánat*, *Hajóhúzó*, *Csibész*, *Halász*... csupa életközlelő pillanat, talán a *Mózes* az egyedüli, amelybe reprodukciós emlékek játszanak bele. Szeptemberben – az ügy megkívánta buzgósággal – a *Híd* már arról számol be, hogy a „segélyre szoruló

egyelőre Tóth Jóskának biztosította a közönség megértése és szeretete, amely oly látogatottá tette a kiállítást, hogy megkezdje az utat fel az üveg-hegyre, a művészet tiszta magasságába. Ez a siker, hisszük, még nagyobb tevékenységre fogja bírni s felbuzdítja a lelkes pártológazdát, hogy a többit is útra segítse. Hisz a művészet közkinccs. Mindannyiunké és mindannyiunk lelkéből szól. Ezek a fiúk a mi szemünkkel, a mi vágyunkkal szemlélik, festik és mintázzák a halászokat, munkásokat, a rónát és a vízágakat.”

Néhány eladott szobor árából, egy-két rokon, ismerős, utcabeli és jó barát szűkös adományából gyűlik össze annyi, hogy ősszel felutazhat Zágrábba, Meštrović mesterképző iskolájába.

AZ EMBER

Szülővárosa poros utcáin kívül mindaddig keveset látott a világból, s nem csoda, ha Zenta után egyszerre egy metropolisban érzi magát: megbámulja a városi fényeket, az emeletes házakat, a forgalmat, az emberrengeteget; egyformán csodálkozik a liften, a villamoson, a villanyfényes hirdetésekben. Őszinte és naiv lelkesedéssel veti bele magát a munkába, a tanulásba; úgyszólván habzsol mindent, amit új környezete felkínál neki, talán mert érzi, hogy mindez hamarosan elillan, köddé és álommá foszlik, s neki mily sokat kell még pótolnia tudásban, ismeretekben.

„Nekem most rengeteget kell tanulnom itt a Stúdióban, tanulom a Gimnáziumot este mindig éjfél után fekszek le, rengeteget kell rajzolnom, sokszor a szemem majd kiesik, de nem baj, kitarok, bármi legyen is, mert szeretem a Művészetet. Egy orvosnál tanulom az anatómiát, lopva orvosi előadásokra járok... nem is gondolod, mi a Művészet, és mit kell tenni a Művészetért. Én sem gondoltam, de kitarok, mert indulni akarok a geniek földjére, hogy egy maroknyit szerezzek, nagy út, hallatlan nagy, de mind-egy, művész leszek, még halálom percében sem mondok le...”

Még nem tudta, hogy ez a perc már ott kopogtat a diákszoba ajtaján, a kór már lappang benne, s csak alkalomra vár, hogy leteperje, hogy megtörje erőtlenedő testét. Kevés pénze, ami a kiállításon eladott szobrok árából gyűlt egybe vagy amit a rokonoktól kapott az útra, már rég elfogyott; szobája fűtetlen, nyáriás felöltőjén keresztülfúj a Sljeme dermesztő novembere, rosszul táplálkozik, valósággal éheznek, de hite és idealizmusa még ekkor sem csappan meg.

„Nem baj, hogy naponta egyszer eszünk, lehet, hogy még ehettünk négyszer is...”

A testi nyomorúság mellé lelkiek is társulnak: meghitt Tisza-parti környezetéből kiszakadva nagyon társtalannak, nagyon elhagyatottnak érzi magát.

„Itten annyira idegennek érzem magam ebben a kis műteremben, hogy ha ez a János bácsi, a szolga nem volna, hát nagyon rossz volna... ő a legjobb barátom és már sokat lerajzoltam...”

Kínozza a tudat, hogy talán sohasem fogja megtanulni mindazt, amivel adósa önmagának.

„Amikor megláttam a Múzeumot hazajöttem és az összes rajzimat eltéptem, mert láttam, hogy semmit sem tudok, szegény öreg barátom olyan dühös volt, hogy mért nem adtam inkább neki...”

Aztán lassan előveszi a betegség is: vese-, ízületi és szívburokgyulladás; hónapokig az ágyhoz van kötve, csak egy-két meghitt barát nyit rá ajtót meg a postás az annyira várt hazai levelekkel a hűtlenül elhagyott világból, ahová mind többször és többször gondol vissza.

„Már úgy ráuntam feküdni, de muszáj és mindig jegelem a szívemet, már odafagy, alig várom, hogy fölkelhessek, inkább éjjel is dolgozni, mint betegnek lenni.”

A kezdetben még oly káprázatosnak látott fények megfakulnak szemében, a Város árnyaira is felnyílik szeme, s a világ mintha kezdene elborulni előtte.

„...azért odahaza jobb volt, mint itt, ebben a bűzös városban, nem bírom nézni, hogy mennyi munkanélküli nyomorog és éhez, turkálnak a szemétben, a piszokban, amit az utcára kitesznek, hogy a kocsi elvigye, és azt összehasonlítom a pár lépésre fekvő fényes hotellel. Itt aztán van az embernek témája csak dolgozni kell... egy öreg néni a kapu alatt levő szemetesládából kivesz egy félig lerágott almát és rágja... itt van egy kis vázlat, az utcasarkon rajzoltam, amint az emberek tanácskoznak, hogy mi lesz, s mikor kapják az ingyen kosztot. Ott állok mellettük, és

hallgatom őket, közben leskicírozom, aztán látja az egyik, hogy rajzolok, és odajön, majd lekezel velem, és gratulál és boldog voltam, azt mondja nagyszerű, mennyiért adom el...”

Anyagra nincsen pénze, dolgozni sem bír.

„...most olyan gondolataim és kedvem van, csak most meg gipsz meg agyag nincs és fa sem, most csak sokat rajzolok.”

Pedig már professzorai is kezdik felismerni tehetségét. Az elsőéves akadémiai növendék jogos büszkesége beszél belőle, ahogyan előadja az első hivatalos elismerés történetét, amiben helyzetének egész terhe és fonáksága is benne van.

„Most nem járok iskolába, majd csak júniusban megint, az iskolában engem Gömbösnek hívtak meg Tatárnak, mert volt a Színház részére egy hatalmas Kapitoll modell készíteni és még aznap átszállítani, én elsőbe jártam és azt a negyedikesek csinálták, de nem lettek kész, már csak négy óra volt hátra, akkor felhívott a Professzor és mondta hogy csináljam, azaz próbáljam én is, én irtó gyorsan megcsináltam magam egyet és szépen, mert papírból kellett pozitívot megcsinálni, akkor behívtak az irodába és az Igazgató megdicsért, mondta, hogy ilyen csak Magyar lehet, ellenben a kollégák meg csúfoltak és gúnyoltak, ha elmentem a munkámtól, akkor összerombolták és én újból kezdtem, tudták, hogy úgysem mondom meg a Professzornak... Már úgy szeretnék legalább egy kicsit dolgozni, de még nem engednek... Majd csak júniusban...”

Ezt azonban már nem éri meg. Betegsége kiújul, hazautazik, hogy ott-keressen gyógyulást, de már késő. Az utolsó hetek vergődése következik, majd a vég. A gyászjelentés döbbenetesen sztereotip fogalmazása szerint „folyó év június hó 10-én este 10 óraker életének 19-ik évében a halotti szentségek felvétele után visszaadta lelkét Teremtőjének”.

A MŰ

Kerek, zárt életművet, „aszúra ért” alkotásokat nem hagyott maga után; múzeumok, képtárak, műcsarnokok nem őrzik szobrai, rajzait és dom- borműveit, csak a szorgalmas kezek gyűjtőmunkájának köszönhetjük, hogy

legalább egy részük „nem múlt el az idővel”. A fejlődés és kibontakozás egymásra rakott rétegeit csak sejteni lehet, inkább csak kikövetkeztetni a tematikus érdeklődésből, életének és ihletforrásainak ismeretében, esetleg a megmunkálás technikájából. A művek diakroniája alig állapítható meg belőlük, s csak a tárgykörök elkülönítése s horizontális szemlélete igazíthat el bennünket e harminc–negyven ismert műre szűkült opusban. Hossz-metszetben, időbeli egymásutánban nincs kiterjedése, nincs „története” ennek a nagyon is véges hagyatéknak, csak élmények, témák, motívumok határolhatók el benne egymást tágító, de mindig egy központhoz igazodó koncentrikus körök szerint. Élményrétegei és mondanivalói: a játék és a gyermekkor felderengő emlékei; a naiv, hagyományemlékekkel átszótt és szociális igazságérzetben gyökerező vallásosság; a polgári és paraszti kisváros; az ember és a munkája.

Mindehhez nem kereséssel jut el, nem elméleti következtetések vagy nehézkes stúdiók útján, s nem is a választás tudatosságával, amely disztinvál a témák, a szándékok és motívumok között. Számára a szobor, a faragás csak ürügy, csak alkalom a spontán önkifejezéshez, a természeti és tapasztalati világ továbbélése a formában, az élet továbbvitele és átmentése az alkotóösztön egyenes áttételeivel, amit nem zavar meg az iskolák irányított ízlése és beavatkozása.

Ha „korai” és „kései” fejlődési szakaszokról lehetne beszélnünk, az elsőbe a portrék kerülnének és a portrészzerű életképek, a másodikba a többalakos, mozgalmal kompozíciók és az epikusabban fogalmazott szoborcsoportok. A természetes fejlődésrend törvénye és kívánalma ez: a szobornak éppúgy, mint a festménynek vagy a rajznak „hasonlítania” kell, ez az alfája minden öntudatlan formaalkotásnak. A gyermekszobrász úgy tudja (s környezete is ezt tudatosítja benne), hogy a szobor az empirikus valóság részletről részletre megfelelő képe, a felismerés arisztotelészi örömét ajándékozó tükör az emberi arcról és mozdulatról. A környezet megmintázásának e természetes ösztöneiből nőnek ki fa- és gipsz-portréi és pasztelljei. A nővéréről és Sch. Gy.-ről készült balprofilos domborműveiben még ez az igény ismerhető fel: nem ugraszt ki bennük egyetlen hatásos részlevonást sem, nem hangsúlyozza a karakterisztikus szabálytalanságokat, semmit sem bíz még a plasztikus képzeletre. Itt még feltétlen tisztelője a valóságnak, fegyelmezetten követi a modellált arc sugallatait, de anélkül, hogy elhanyagolná az egyéni kézjegyeket, amelyek e – feltehetően – kezdeti műveinek éppoly velejárói, mint a zágrábi mesterképző iskolákban készült szobrainak. De a klasszikusan tiszta, nyugodt vonalú, zárt egységű portrék szomszédságában feltűnnek a portrétorzók, a szándékosan elnagyolt vagy az arc dinamikáját szene-

délyesen kereső, már-már az expresszionizmus felé hajló, a groteszkkal kacércodó fejek, amelyek már másféle formarend és a konvencionálistól elforduló ízlés irányába mutatnak: a részlet eluralkodik az egészen, a jellegzetesért feláldozza a harmóniát, a belsőért a külső hasonlóságot, az arc és a lélek mozgalmasságáért a „szépet”, az ideális megfelelést. Még merev és rideg gipszein is átüt a rodini nyugtalanság, valamiféle belső küzdelem dúl rajtuk, fából készült portréin pedig nagy feszültségeket és szenvedélyeket jelenít meg az anyag természetének és parancsának lehetőségeit kihasználva. Ezen az úton legtovább az *Anyá halott gyermekével* című reliefjében jut el: az anya arcának fájdalmas merevgörccse, az ajkak laokoóni feszítése, a figura anatómiai torzsága és (tudatos?) elrajzolása, a tárgyá merevedett gyermektést egyenesen Eduard Munch híres *Kiáltását* idézi meg félreismerhetetlen jelül a polgári idill és az eszményítés elleni lázadásának.

És éppen ez az, ami előtt művének mai szemlélője kissé érthetetlenül és zavarodva áll meg: nem érti azt a tévedhetetlenül biztos művészi ösztönt, amely ennek a polgárian óvatos, fantáziátlanul és filiszterien józan, fejletlen ízlésű környezetnek a fiát elvezeti a forma modern fellazításának igenléséig, legalábbis egy „másféle” (talán előtte is ismeretlen) művészeti formanyelv megsejtéséig. Mi az az erő és miféle az az indíték, amely az önmaga és szomszédsága szórakoztatására figurákat faragó s a maga korát is évtizedek távolságából követő inasgyerekekkel megéreztetni az Alsó-Tisza-part konzerváló levegőjében, hogy Európa (nemcsak művészeti) folyamataiban van valami más, megindult benne valami új, amit neki is tudomásul kell vennie és bele kell építeni a még csak sejtéseiben élő művészi világába? Ma már nem tudnánk erre a kérdésre választ adni, csak tapasztaljuk, hogy Zágráb és a leveleiben emlegetett múzeumok még messze vannak tőle, amikor ő már szögletes, szándékosan kimunkálatlan érdes felületeivel, a lekerekítettség és klasszicizáló simaság feladásával jelzi, hogy felkészült az új formák befogadására és teremtésére.

Ebbe az irányba mutatnak mozgalmal kompozíciói, fejlett térérzékelése és térbeli gondolkodása. A *Hajóhúzó*kban, az ősi téma e nyers realizmusú új változatában a közvetlen szemlélet szerveződik beszédes – talán kissé dekoratívnak ható – kompozícióba: az egész az epikai elmondást, a „történet” mozzanatról mozzanatra való kifejlesztésének egységét példázza, de az alakok önállóan vannak komponálva, a hajó „mozgása” az individuális munka eredménye, amelyben az egyéni erő-kifejtés magasztosul fel. A *Halászok* nyugalmas, tempós, összhangzó munkája másféleképpen valósítja meg a kompozíciós törvényeket: a csonokban ülők harmonizált mozdulatainak komplementáris ritmusával,

az oldalképben ábrázolt és leegyszerűsített halászmozdulatok egymásra utaltságával, amelyben az évezredes változatlanosság és egyformaság kapja meg végérvényes megfogalmazását.

A mozdulatokra különösen érzékeny szemű szobrász képességei egy igénytelennek látszó művén tetszenek ki. A *Labdarúgó*ra gondolunk, amely nem a jelképes szobordíjak nagy lendületű és erőteljes feszülő mozdulatában, hanem az impresszionisták véletlent megleső pillanatképében állítja eléink a labdarúgó-játékost. Zsánerszerű alak ez is, mint a *Csibész*, kissé a bábjátékfigurákra emlékeztető mozdulattal, egyensúlyát keresve, mégis szilárd talajon, a játékba feledkezve, karjának és fejének olyan lendületével, amelyben már Bocconi sebes mozgású szobrának izomjátékát sejthetjük meg. Még mozdulatlanul álló alakjainak (*Barát, Munkás, Clown*) nyugalomában is van valami erő kifejtés: a statikus energia feszülése, amely csak az alkalomra vár, hogy mozgássá alakuljon, hogy kinetikaivá váljon.

Legfeltűnőbb ellentétben az itt említettekkel vallásos élményrétegének plasztikai ábrázolása áll. Míg az előbbieket megmintázásában mindig jelen van az átéltség dinamikája, hevessége, lobogása, addig Krisztus-fejei a téma penzumszerű, gondosan kimunkált klasszicizáló felfogására utalnak, minden bizonnyal olyanféle szekunderélmények visszaadásaként, amelyek már nem eleven és jelenvaló érzéseknek, inkább csak a tradíció követésének, a visszaemlékezésnek, s az emlék elégikus felidézésének a vetületei. A több változatban kimunkált Krisztus-fej éppen ezzel az elvontabb, leszűrt, érett, higgadt témamegközelítéssel, ezzel a halkra fogott lírizmussal tűnik ki, amelyben nem az újszerű megfogalmazás és formateremtés szándéka, hanem jobbra az utánérzés és az általánosítás jegyei láthatók az egyházi művészet „esztétikai a priorijának” tett engedményeivel, de tagadhatatlanul magas mesterségbeli színvonalon. Talán nem tévedünk, ha ebben a purgervárosnak, a meštvoiči *Ecce homónak*, az akadémia nivelláló műhelygyakorlatának a befolyását keressük az ifjú szobrásznövendékre, aki íme, ennek a témának a jegyében veszti el művészi intaktságát, és indul el a Mesterség felé.

Nem tudjuk, hova fejlődött volna, s beváltotta volna-e azokat a reményeket, amelyeket hozzá fűztek. Abban azonban biztosak vagyunk, hogy donatellói ígéret volt, jelképe a bőven termő, de kései faggal, korai aszályal, jéggel és árvízzel látogatott földünknek. Nem véletlen, hogy művészeti kiadványsorozatunkat vele kezdjük: tanulságul és okulásul a jelen számára, amelynek meg kell hallania azt az üzenetet, amelyet emberi és művészi sorsa küld felénk.

■ ■ ■ SZEPTEMBERI TÖPRENGÉSEK MORVAI ISTVÁN ELHUNYTÁNAK ÖTVENHARMADIK ÉVFORDULÓJÁN ■

*Áll ércnél maradandóbb művem, az én örök
Emlékem, s magasabb, mint a királyi sír,
És sem kapzsi vihar, sem dühös északi
Szél nem döntheti azt már le, se számtalan
Évek hosszú sora, sem rohanó idő.
Meg nem halhatok én teljesen: elkerül
Téged, síri folyó, jobb felem – és nevem
Folyton fényesedik, míg Capitolium
Dombján megy föl a Pap s vele a néma szűz.*

*Mondják ott is, ahol zúg sebes Aufidus
S hol pór népe fölött Daunus uralkodott
Elszáradt mezein, hogy legelőször én
Zengtem, én alacsony származatú, görög
Verset római lant hurjain. Öltsd fel a
Büszkeség köpenyét, s fürtjeimet babér
Lombbal, Melpomené, áldva övezd körül!*

(Horatius: Melpomenéhez)

Korunk és környezetünk aligha tudna felmutatni még egy, hozzá akár csak hasonló egyéniséget is művészeti életünkben, de humántevékenységünk kiterjedt dimenzióiban sem, aki nemzedékének eszményeit, vágyait, lelkeségét, egész gondolatterét, ugyanakkor azonban annak valós teendőit, feladatait, realitását is önmaga szellemiségével oly szerencsésen tudta volna egyesíteni, mint újabb kori kultúránk nagy ígérete, az alig huszonöt éves korában elhunyt Morvai István volt. Benne öltött testet nemzedéktársainak életfelfogása és életérzése, szemlélete és ideálvilága, s ő volt egyben azok megfogalmazója, formába öntője és kifejezője is, aki nélkül a negyvenes években Zenta város akkori kulturális világa sem hossz-, sem keresztmetszetében nem lenne azonosítható. Anélkül, hogy a művelődés bármely ágában: a zene- és képzőművészetben, a publicisztikában, szépirodalomban, humán tudományokban kézzelfogható és kitapintható nagy alkotásokat (szobrot, képet, könyvet) hagyott volna ránk, s noha tevékenységéről akár csak említést is tennének mai repertóriumaink, lexikonjaink, művelődéstörténeti kézikönyveink – nem túlzás, ha arról beszélünk, hogy a háború utáni majd fél évtized (legalábbis az általa

betekintett és általa munkált területeken) kulturális kibontakozásunk és irányvételünk „Morvai-időszaka” volt. Úgy ismertük, mint egyikét azon keveseknek, akik nem egyetlen szakmai, kulturális vagy művészeti ágazatban, hanem szellemi életünk egészére kiható érvénnyel gyakoroltak rendkívül kedvező befolyást környezetük kulturális tudatára s annak minőségi változásaira. Méltán tekinthetjük tehát azon fiatal nemzedék tagjának, amely a „haláltól való megszabadulás” éveinek bizakodásával és reményeivel tekintett akkor kezdődő férfikorának nagy feladatai elé. Órála is azt kell elmondanunk, mint amivel nemrég B. Szabó György és Korom Tibor munkásságát próbáltuk jellemezni:

„...e fiatalkori tenni akarás rugói működtették a háborús években beért ifjúság szinte minden vállalkozását, ezekből a lefojtott s az időben felszabaduló energiákból lombosodtak ki a háború utáni évtizedek magyar művelődésének legszebb hajtásai: a műkedvelő mozgalom felvirágzása, sajtónk, iskolahálózatunk gyors terebélyesedése, a »festőkolóniák« és kultúrkörök, a könyvtárak és múzeumok, a népegyetemek, az analfabéta tanfolyamok, az ünnepi játékok... Az »új magyar célokért« tenni akaró nemzedék előtt – ahogy B. Szabó nevezte akkori-ban e nemes szándékot – úgy látszott, elérkezett az idő, hogy valóban tegyen is valamit értük. Még ha csak »úgy látszott« is.”

Morvai elsősorban azzal járult hozzá e nagy feladathoz, hogy igényt támasztott és igényt elégített ki. Korántsem véletlen vagy önkényes volt tehát a választásunk, amikor Horatius „non omnis moriar” öntudatos szavait tettük meg e Morvairól szóló megemlékezésünk mottójának, hisz az ő személyére nézve is rendkívül pontosnak látjuk az egykori Róma nagy költőjének az önjellemzését: „...lefelőször én zengtem, én alacsony származatú, görög verset római lant húrjain”, valamint azt a jóslatát is, hogy „Meg nem halhatok én teljesen...”

Itt azonban részben helyesbíteni is kell önmagamat: hatása nemcsak a maga szűkebb környezete kulturális tudatvilágának gazdagításában jutott kifejezésre, s nem is pusztán a színművészetre korlátozódik, noha kétségtelen, hogy tehetsége éppen e téren tudott volna a legteljesebben kibontakozni. Ma sajnos még távol vagyunk attól, hogy birtokában lennénk a vonatkozó bibliográfia minden fontosabb adatának, amely e munkásságot teljes terjedelmében bemutatná, s nemcsak Zentán, hanem Budapesttől és Zágrábtól Belgrádig mindenütt, ahol egyetemek vagy művészeti akadémiák hallgatójaként, mint művelődési egyesületek alapítója, önszegélyző diákkö-

rök szervezője ne hagyott volna maradandó nyomot maga után. Ha egyszer majd valaki megszerkeszti a Vajdasági Magyar Színházi Lexikont (s miért ne?), vagy megírja Káich Katalin *A zentai magyar nyelvű színházi lexikon története és repertóriuma (1833–1918)* című monográfiájának a folytatását az 1918 utáni évtizedek adatainak a feldolgozásával, akkor majd bizonyára megbízhatóbb s dokumentumokkal alaposabban alátámasztott kulturális panoráma tárul elénk, egyúttal Morvai tevékenységének a háttere, indítékai, föltételei s más motívumai is világosabban mutatkoznak meg az utókor előtt. Ehhez pedig „mindössze” arra lenne szükség, hogy a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a mainál egy jó évtizeddel korábbi szervezettségének, anyagi körülményeinek, programjainak és személyi föltételeinek a szintjén folytathassa a munkáját. Az e föltételeknek megfelelő módon koncipiált monográfia szerzőjének majd sorra kell vennie Morvai István valamennyi színházi produkcióját, rendezvényét, vállalkozását; be kell gyűjtenie meghirdetett s megvalósított műsorainak anyagát; a napisajtó, a rádió, a folyóiratok, az egyéb hírszolgálati szervek és kulturális fórumok reagálásait, kritikai észrevételeit és hivatkozásait; a teljes ún. „másodlagos bibliográfiát”, amelynek a begyűjtéséből e szédületes dinamikájú tevékenység, e majd fél évtizedes megszakítatlan aktivitás rekonstruálható lesz.

Múlhatatlanul szükségesnek látszik, hogy Morvai István emlékének objektív megidézéséhez és munkásságának mérlegeléséhez minél több valóságélemléket idézzünk, s tudatunktól független konkrét mozzanatra hivatkozzunk, így többek között életrajzában tényanyagára is. Jóllehet nem hiszünk a nemrég még egyedül üdvöztetőnek tartott, földhözragadt történetfelfogásban, amely a szellemi jelenségekben kizárólag az ember materiális létének és életfeltételeinek az eredőjét látja, mégis megkerülhetetlennek tartjuk, hogy rámutassunk a *világ*, az *ember* és a *mű* összefüggésrendszerére az ő esetében is. Annak ellenére, hogy a *mű*, Morvai István opusa, nem egy ma is tényezőire bontható, elemezhető, érzékszerveinkkel felfogható materiális örökségként maradt ránk; *világa* sem képletbe foglalt, tankönyvszerűen megfogalmazott s leírt szakasza társadalmunk újabb kori fejlődésének, hanem éppen ellenkezőleg: a legtöbbet vitatott s elvitatott, elhantolt és exhumált eszméknek az urnája. Az *embert* pedig már jobbára csak családtagjainak és a túlélő kortársaknak az emlékezéseiből, valamint a mind gyéribben előforduló emlékenyomokból tudjuk felidézni. Kíséréljük meg tehát, hogy összefoglalóan, az életrajz keretébe ágyazva mutassunk rá azokra a tényezőkre, amelyek szellemi horizontjait jelölik ki, és egyúttal egyéniségének is meghatározó komponensei. Ezáltal – ahogyan szeretnénk – érvényt szerezhethetünk a

róla kialakult pozitív véleményeknek, egyúttal pedig hozzájárulhatunk örvendetesen gyarapodó irodalmi és művelődéstörténeti monográfiáink, életrajzi kalauzaink, biobibliográfiai szakmunkáink, repertóriumaink s más hasonló adattáraink igényeinek a kielégítéséhez is.

Úgy vélem, helyes úton járunk, ha életvitelének talán legjellemzőbb vonását a kétkezi dolgozó, kisiparos családból való származás élményvilágára s magatartásformájára vezetjük vissza. Ezt véljük ugyanis felfedezni Morvai Istvánnak az aziránt megnyilvánuló szellemi szükségérzetében, hogy a múlt időnek minden parányi elemét érdemes, hasznos, ismeretgyarapító, alkotói élményekben gazdag ténykedéssel töltsse ki. S bármennyire újszerű volt is számára a megismerés és az átélés tárgya, azt a maga életének a gyakorlatába rögtön és organikusán bele tudta építeni, képesnek mutatkozott annak értelemmel megszürt befogadására és adaptálására. A világgal folytatott ilyen kommunikációja tette lehetővé a számára, hogy a szellemi élet és a természeti világ jelenségeit egységbe tartozónak lássa és érezze, ami csak valóban kiváló intellektusok sajátja, akiknek a művében a világ s benne az élet érzéki és értelmi, egyidejű és komplex megközelítése teremti meg a Szintézist, az Ember és az Emberiség, az Eszmény és a Való, a Hit és a Kétely, a Szellem és az Anyag, a goethei *Dichtung und Wahrheit* magasabb egységét, az ellentétek feloldását és békéjét.

Minden bizonnyal akkor és úgy tehetünk eleget a jogos elvárásnak, hogy hitelt érdemlően, autentikus forrásokból ismertessük életének a folyását, ha a családban őrzött, legmegbízhatóbb adatok alapján rajzoljuk fel a pályaképet, testvéröccsének, Morvai György mérnöknek a közlése szerint.

„1923-ban született Szenttamáson. Édesanyja Guttmann Lujza, nagypapja neve Guttmann János, nagyanyjáé Antl Katalin. Valószínűleg az egykori sváb telepesek második vagy harmadik generációja (Nürnberg környékéről). A családban még németül beszéltek. István édesanyjának a foglalkozása okleveles szülésznő. Apja neve Morvai András, foglalkozása szobafestő és mázoló, az ipart Péterrévén tanulta. Apai nagyanyja Gömöri Verona, nagypapja Morvai Tamás, foglalkozása napszámos. Kivándorolt Amerikába, de mivel a felesége nem kapta meg a beutazási engedélyt, így pár év múlva ő is hazajött. Megtakarított pénzén vett 2-3 hold földet, ezen gazdálkodott, de továbbra is eljárt napszámba meg a verbászi cukorgyárba is, szezonmunkára.

István még Szenttamáson járt az óvodába, de szülei 1930-ban átköltöztek Csúrogra. Itt végezte el az elemi isko-

lát. Tanítója Zsótér József volt, hitoktatója pedig Dupp Bálint plébános, aki eszessége és ügyessége folytán megkedvelte és megtette főministránsának. Ezt a feladatot István lelkiismeretesen és hitbuzgón végezte, rendszeresen járt a misére, korán reggel meg zimankós téli időben is. Az elemi iskola befejezése után Dupp Bálint plébános felterjesztette Istvánt a Szabadkán működő diáksegélyző szervezet támogatására, és így került be az ottani Balázs Piri-internátusba, ahol az ellátás ingyenes volt. István itt is szorgalmas és tehetséges tanulóknak bizonyult, és itt végezte el a gimnázium magyar tagozatának első négy osztályát. Időközben szülei Zentára költöztek, ahol édesanyja városi szülész-női állást kapott (havi fizetéssel), így öccsével együtt István itt folytatta gimnáziumi tanulmányait. A Tóparton laktak a Népkert közelében, és így neki és barátainak ez volt a fő játszóhelyük. Zentán szerette meg a mozit és az ifjúság körében nagyon népszerű »kovboj- meg Tarzan-filmeket«. Ha csak tehetett, minden filmet megnézett. Ő még a régi, neves tanárok diákja volt: dr. Teleki István volt a magyartanára, Simon Mihály a matematikát, Szőke Dezső pedig a fizikát oktatta. Hitbuzgósága még itt is tartott, de most már nem mint ministráns segédkezett dr. Flittner Béla hitoktatójának, hanem mint felolvasó. A vasárnapi reggeli misén (»diákmisén«) ugyanis az volt a szokás, hogy a latin miseszöveg mellett, amelyet a miséző pap mondott félhangon, egy diák is felolvasta magyar nyelven a szöveget. Ezt a feladatot Morvai István látta el rendszeresen, nagy odaadással és tehetséggel. Talán részben ezért látogatta szívesen sok felnőtt hívó is a »diákmisét«.

Időközben István a gimnázium felső osztályaiiban mindjobban megszerette a szépirodalmat, főleg a lírai költészetet és a drámát. Osztálytársaival, barátaival (Erdélyi Istvánnal, Garamvölgyi Józseffel és a többiekkel) megszervezte és sikeresen vezette a gimnáziumi önképzőkört.

Osztályfőnökének, Eszes Ferenc német szakos tanárnak nem nagyon tetszett az önképzőkör szabad szellemű »irányzata«, de nem gátolta a munkáját, csak igyekezett egy kis »német« irányzatot is sugalmazni neki. Több segítséget és útbaigazítást nyújtott a gimnázium magyar szakos tanára, dr. Banó István, aki néprajzi gyűjtőmunkával is foglalkozott Zentán.

István közben mind többet olvassa a világirodalom nagyjainak és a népi íróknak (így Szabó Dezső, Németh László stb.)

műveit. Nem csoda hát, hogy érdeklődése mindjobban a kor szociális és gazdasági, politikai problémái felé fordul. Voltaire, Rousseau, Molière, G. B. Shaw és a modern filozófusok munkái és eszméi maradandó hatással voltak rá. Az ébredő és mindinkább erősödő militarista szellemet már eleve elutasította, ez teljesen idegen volt számára. Meg kell még említeni, hogy csúrogi évei során a szerb nyelvet jól megtanulta, így mindig voltak szerb barátai, fiúk és lányok, akikhez őszinte barátság fűzte, úgyhogy nemzetiségi vagy nyelvi problémái nemigen voltak.

A gimnázium nyolcadik osztályának az elvégzése és sikeres érettségi vizsgája után beleegyezett szülei akaratába, s az 1944–45-ös tanévben beiratkozott a budapesti közgazdasági egyetemre. Ha jól tudom, a Györfy Collegium tagja lett. Azt írogatta haza, hogy az egyetemen minden jól halad, valójában pedig a pezsgő irodalmi és művészeti élet búvkörébe került, a pesti Kollégisták Társaságába. Az egyetemi előadásokat elhanyagolta, engedve régi álmának, a színház és a film iránti vonzalmának. Sokat járt színházba a kakasülő »állandó bérlőjeként«, irodalmi és más művészeti rendezvényekre, meg a moziba és a filmgyárba statisztaként. Erről az intenzív és nyüzsgő művészeti életéről a családban nemigen mesélt.

Hogy az egyetemi előadások hogyan és mikor szakadtak meg, erre nincsenek pontos adatok, de 1945 tavaszán István már idehaza, Zentán tartózkodott. Mint egyetemistát nem vountatták még be a hadseregbe, de ez bármely pillanatban megtörténhetett. Közben a szovjet hadsereg bevonulása Zentára mind esedékeesebbé vált, s október 8-án meg is történt.

Ezt követően is rendszeresen járt a városba, és próbált beszélni az orosz katonákkal és tisztekkel, hogy információkat kapjon a szovjetunióbeli életkörülményekről.

Jelen voltunk több barátunkkal együtt a városháza nagyszobában megtartott nagygyűlésen is, ahol a háború előtti rezsim emberei követelték, hogy az orosz katonai parancsnokság adjon nekik szabad kezet, hogy a magyar lakosságon megbosszulják a rajtuk elkövetett sérelmeket. Az elnöklő Nešić Izidornak csak nagy nehezen sikerült a tömeget meggyőzni, hogy ezt nem vérengzéssel kell elintézni, hanem törvényszék és bíróság útján. A bosszú tehát egyelőre elmaradt, hála Nešić politikai józanságának, és talán egy kis részben a jelen lévő magyarok ottlétének is. István a későbbiek folyamán is ki-

vette a részét a társadalmi életből, főleg az »agit-prop«-ban és a kultúrszervezésben tevékenykedett. Mint a SKOJ tagjától egyes elvtársai többet vártak és követeltek tőle, megpróbálták a Petőfi brigádba is besoroztatni, ő azonban nem jelentkezett önként, és kihúzta valahogy a sorozásig, ahol az orvosi bizottság gyenge fizikai állapotára való tekintettel három hónapi felmentést adott neki a katonai szolgálat alól, mondván, hogy addigra vége is lesz a háborúnak, ami be is következett.

Elérkezett 1946 ősze, akkorra már az általános helyzet annyira rendeződött, hogy az egyetemi oktatás is megindulhatott. A szülők ezúttal István pályaválasztásába nem avatkoztak bele, annyit azonban tanácsoltak, hogy Zágrádba menjünk egyetemre, mivel ott rendezettebbek az életviszonyok mint Belgrádban, amelyet több bombázás és pusztítás is ért.

István a művészettörténetet találta legközelebbinek a maga tehetségéhez és elképzeléseihez, erre is iratkozott be. Az ottani tantárgyakat igen megszerette, még az egyiptológiát is, és rendszeresen látogatta az előadásokat.

Zágrábban már korábban is létezett (a Stjepan Radić utcában, Gornji grad) a régi múlttal rendelkező Magyar Kultúrkör, amelyről hamarosan tudomást szereztünk a Zágrábban tanuló többi magyar egyetemistával együtt. A kör látogatottsága és kulturális tevékenysége igen gyér volt akkoriban. Főleg idősebb zágrábi magyar iparosok meg kereskedők látogatták kártyázás és beszélgetés céljából. Nekünk, kezdő magyar egyetemistáknak mégis nagyon sokat jelentett, hogy volt egy helyiség, ahol találkozhattunk és megbeszélhettük ügyes-bajos dolgainkat a lakásszerzéssel és az egyetemi tanulmányokkal kapcsolatban.

István és barátai számára természetesen volt a gondolat, hogy itt Zágrábban is meg lehetne és meg kellene szervezni a kultúréletet, hasonlóan mint Zentán. Szervezőképessége és szenedélyes tenni akarása hamarosan itt is összehozta a megfelelő előadógárdát. Itt jelen volt hűséges barátja és segítőtársa, Erdélyi István, aki a szervezés és adminisztráció jó részét magára vállalta. Így hát már azon a télen előadtunk egy rövidebb Molière-darabot, a *Dandin Györgyöt*. Ezenkívül kéthetenként műsoros esteket rendezett szavalatokkal, népdalokkal, zenei számokkal és persze »utána tánccal«. A *Dandin Györggyel* a karácsonyi szünetben bejártuk Vajdaság nagyobb városait (Szabadkát, Zombort, Becskereket és Zentát), s mindenütt nagy

sikerrel vendégszerepeltünk. Még segélygyűjtéssel is egybekötöttük a szereplésünket, pénzbeli és élelmiszeradományok alakjában a menzánk megsegítésére. Akkor is akadtak az egyetemistáink között lelkes egyesületi tagok, akik ezt a feladatot elvállalták, és sikeresen meg is valósították.

1947 tavaszán valaki felhívta István figyelmét, hogy a *Borba* című újságban megjelent egy hirdetés pályázattal a belgrádi újonnan megnyíló filmművészeti főiskolába való felvételre.

Tanárai a filmszakmában hamar felismerték István tehetségét és jártasságát a szakmában, hamarosan kisebb-nagyobb megbízásokat is adtak neki. Így például egy német tiszti szerepét vállalta, tekintettel szőke, németes megjelenésére. Alakításával meg voltak elégedve a vezetői és a kollégái is, akik szintén hamarosan megszerették a jó kedélyű barátságos magyar kollégát, »Pištát«. Ez volt első és sajnos egyetlen »filmsikere«.

Mivel a jugoszláv filmgyártás akkoriban indult, nagy volt a kereslet a hozzáértő munkatársak iránt. Így Istvánnak tanárai és a filmipar vezetői felajánlották, hogy ne várjon az iskola befejezésére és a diplomára, hanem »lépjen azonnal a pályára«. Nagy kísértés volt ez számára, és végül engedett neki, elfogadta a segédrendezői megbízatást a *Sofka* című film készítésénél.

1947–48 telén felvételezték a film külső jeleneteit Dél-Szerbia hegyes vidékein, Vranje környékén, zord téli időben. István nyitott terepjáró kocsival, dzsippel járta a vidéket megfelelő téli öltözék és felszerelés nélkül, hogy megfelelő színhelyeket keressen az egyes jelenetekhez. De maga a felvételezés is a szabadban történt, fagyos, szeles időjárási viszonyok közepette. Vállalta a terepi munka minden viszontagságát (rendszerű étkezés, rossz ellátás és elhelyezés, túlhajszolt munka, sok cigarettázás), önfeledt lelkesedésében, hogy végre azt csinálhatja, amit legjobban szeret, és amiről már oly régen álmodozott: igazi nagy film készítésében vesz részt komoly megbízatással. Gyenge fizikumja nem bírta el ezt a hajszolt életet, amely nem sokára kikezdte az egészségét. 1948 tavaszán már itthon volt Zentán betegszabadságon. Dr. Müller Imre orvosbarátja vette kezébe a kivizsgálásának az irányítását, ő pedig engedelmesen járt a kínos kivizsgálásokra, míg végül kiderült, hogy az egyik veséjét el kell távolítani.

Még akkor is foglalkozott a filmmel, egy tervezett filmnek (a *Jezero* címűnek) a forgatókönyvét tanulmányozgatta, amely-

nek a rendezésével megbízták. De nem sok örömmel, inkább nagy szomorúsággal, talán érezte, hogy nem rendezheti már meg az első önálló filmjét.

A műtétet egy belgrádi kórházban végezték el, de sajnos nem sikerült megmenteni életét. Műtét után harmadnap meghalt, 1948. október elején, huszonöt éves korában.

Zentán temették el a felsővárosi temetőben. Temetésén sok barátja, ismerőse és rendezvényeinek lelkes nézője vett részt, de vidékről is sokan eljöttek a temetésére, főleg Belgrádból a tanárai és diáktársai.”

E megemlékezés olvasói között bizonyára többen is lesznek, akik szerénytelennek tartják a fenti gondolatok lejegyzőjének a gesztusát, nevezetesen azt, hogy Morvai Istvánról szólva nem kisebb költőnek, mint Horatiusnak a szavaival indítja emlékezései sorát. Elhárítva a mértékvesztés vádját, annak ellenében csak azt tudom felhozni, amire fél évszázadosnál is több esztendő irodalomtanári tapasztalata tanított meg. Arra, hogy minél magasabban van kijelölve a poeta helye a költészet hierarchiájában, annál inkább a mi közelünkben jár, a mi (korántsem mindig magasan szárnyaló) emberi világunknak ad kifejezést, még ha a számunkra oly elérhetetlen messzeségekből meríti is példáit és hasonlatait, mint költőnk az előbbi versben. S ez Morvai István esetében is így van: maga az ő emberi életpályája hitelesíti Horatius megfigyelésének az igazságát, azt, hogy nem a súlyos márványtömb s nem is a kevély érc a bizonyítéka az egykori ember kiválóságának, hanem annak a Műve, maga az Alkotás, amely az utókor előtt is tanúskodik szelleme kiválóságáról.

Noha már csak kevesen, mégis vagyunk néhányan, akiknek személyes tapasztalata az a felismerés, hogy az emberi alkotás időtlenségének (másképpen: mélyen emberi voltának) nem mindig a természeti, a fizikai valóság a letéteményese, hanem az életünk szellemi szféráiban rejlik. Antigoné erkölcsi magasrendűsége akkor is fennkölt eszménye lesz az embernek, amikor a Parthenon köveit már rég elporlasztották az évezredek széljáratai s az ember romboló ösztöne. Ezért nekünk ma – úgy vélem – az a dolgunk, hogy megkíséreljük megnevezni az Embernek, Morvai Istvánnak azokat a szubsztanciális elemeket, amelyek az idő és a történelem változásainak, az egymással szövetkezett emberi és természeti erők pusztításának ellenére is még ma, ötvenhárom esztendővel fizikai jelenvalóságának megszűnte után is itt élnek közöttünk, bennünk és velünk együtt, hisz szellemének lényeges elemei ma már énünk és tudatvilágunk organikus összetevői, annak szervesen beépült részei. Még akkor is, ha azok eredetforrását ma már csak kevesen tudják azonosítani. Szellemi

létezésünk és életfolyamataink transzlokációs természetéből következik ez a folyamatosság, ami végső soron az emberi kultúra öröklődésének a rejtélyeit is felfedi előttünk. Csak egy példát a sok közül, jóllehet a magam hátrányára. Egykori diákjaim ötvenesztendős érettségi találkozóinak megannyi emlékidézése lehet tanúja ennek. Arról győződhettem meg ugyanis, hogy Móricz Zsigmond, Szophoklész, Molière, Bernard Shaw és sok más jeles író eszmei világa, gondolatgazdagsága nem az én óráim és előadásaim nyomát őrzik tudattartalmukban, hanem azok Morvai István egy-egy színpadra állított figurájának a képében és gesztusában rögződtek a mai hetven körüliek emlékezetében, s amit már ők maguk is átörökítettek a mögöttük járó nemzedékre. Nos ennek a nyomaint próbáljuk ma követni e rövid másfél órában, a szellemi továbbélés keskeny csapásain járva: az emlékező szó, rajz, film, plakát, fénykép, újsághír, színpadterv és egyebek útján. Reméljük, eredményesen.

2001

■■■ ELŐZETES ZÁGON ISTVÁN CENTENÁRIUMÁHOZ ■

Hetvenen túl az ember olyanformán észleli a körülötte fogyó világot, mint aki – háttal a menetírásnak – a vonatablakból szemléli a továtűnő tájat, a tárgyak egyre zsugorodó körvonalait, amelyek aztán elmosódó szürke tónusban olvadva lassan kilépnek látóköréből, átválnak egy másik dimenzióba, az Emlékezésbe, s talán onnan is kilúgozódnának, ha olykor föl nem idézné őket valamilyen alkalom vagy banalitás, Proustnak az a bizonyos teasüteménye, amelynek az íze képesek megfordítani a leírt folyamatot: a szemhatárunkból továtűnő táj egyszerre ismét közeledni látszik, tere kitágul, kontúrjai kiélesednek, reprodukálódik az egész emlékkép. Ekként vagyok most magam is jóemlékezetű Zágon Istvánnal, aki más tájakról vetődött ugyan a miénkre, írásaival mégis nem csekély mértékben járult hozzá iparkodásainkhoz, hogy irodalmilag is megfogalmazzuk életünket és világunkat. A prousti morzsa, az emléknymom, az indíték, amely Zágon alakját ma felidézi bennem, egy majd húsz esztendeje kelt s most ismét kezembe került levelének az a mondata, hogy „úgyszólván pillanatokon belül nyolcvanéves leszek.” Amiből aztán az is következik, hogy hónapokon belül már százéves lenne, ha rövidesen e levél után örökre el nem távozott volna irodalmunk emlékkertjébe. Nagyon valószínű, hogy levele mellékletével megküldött novellája volt az utolsó szépirodalmi megnyilatkozása. Az is kitűnik a fentiekből, hogy Zágon István születésének századik évfordulója csak 1993-ban lesz, de ma ismét olyannak látjuk korunkat, mint Radnóti a sajátját: „Oly korban éltem én e földön, mikor [...] az ország megvadult, s egy rémes végzetten vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.” Ki tudja hát, lesz-e még jövőre emlékező, s lesz-e hely s alkalom az emlékezésre?

Zágon irodalmi tevékenységéhez egyébként a Hungarológiai Intézetben egy húsz évvel ezelőtt vállalt projektum vezetett el, az ún. „regionális irodalom” változatainak a vizsgálata. Ám ez korántsem az első kapcsolat volt írásaival, hisz korai emlékeim még a távoli húszas évekre mennek vissza a rólunk, bácskai emberekről beszélő íróhoz. Ezerester nagybátyám jóvoltából az elsők között voltunk Zentán, a Pipa utcában pedig bizonyosan az egyedüliek, akik rádiót hallgathattak, jóllehet csak recsegő, tölcserés, akkumulátoron működő készüléket, mégis esténként nemcsak a család ülte körül, hanem úgyszólván az egész szomszédság. Különösen, ha Zágon beszélt a pesti rádióban, legtöbbször a Zentán töltött ifjú éveiről. Történetei benépesültek a városka ismert figuráival a genius loci meggyőző bizonyítékeként. Egyik írásában aztán, inkább csak sejtetésszerűen, a vele majd nem egyidős anyám alakja is felrémlt („a szikvízgyáros helyes lánykája”), aminek folytán afféle „családi” íróként kezeltük, népszerűsítve egyébként is szívesen hallgatott felolvasásait.

Abba a dolgozatba, amit az említett tervmunkában erről közzétettem, a mondatok csak „per tangem” kerülhettek bele, s novellájából is csak mondatokat ragadhattam ki, hisz a *Nyugat* Zágornról szóló cikkei, Schöpflin, Ignótus vagy Kárpáti Aurél méltatásai mellett saját – többé-kevésbé elméleti jellegű – fejtegetéseimhez sem illettek volna e nem teoretikus mozzanatok. Nem lesz talán fölösleges, ha kísérőlevelével együtt közreadjuk a teljes novellát, most már minden tartózkodás és feszélyezettség nélkül, abban a reményben, hogy ezzel hozzájárulhatunk literáris emlékeink gyarapításához.

*

1022 Budapest
Bimbó út 3.
X. 6. 1973.

Kedves barátom, találkozásunk óta sajnos influenzát kaptam, és így csak késve tudom a mellékelt, megbeszélt írást címekre elküldeni.

A beszélgetésünk alkalmával személyesen közölt adataim kiegészítéssé közlöm, hogy gazdálkodócsaládból születtem, de kis földünket, falusi házunkat már hatéves koromban dobra ütötték, és semmink se maradt. Apám csak közel félesztendei, pesti „hónapos szobában” átvészelt tartózkodásunk után jutott álláshoz. Gazdasági ispánnak szerződötték Ráczalmásra. Itt kemény munka árán nagyon sokat tanult, elannyira, hogy néhány év múlva már mint jóhírű szakember kapott szerződést Léederer Artúr csókai birtokára. Intéző lett a macahalmi tanyán.

Itt édesanyám tanított betűvetésre, számolásra, és elemi iskolai magánvizsgáim után Pesten végeztem a gimnázium első két osztályát, nem éppen könnyű körülmények között, de úgynevezett „tisztá jeles” bizonyítvánnyal.

Annál kedvesebb, szinte ragyogó emlékeimet őrzöm még ma is a zentai gimnázium felső hat osztályáról, ahol Orbán Károly volt az osztályfőnököm, Veress Árpád, dr. Fülöp Adorján és dr. Teleky István a legkedvesebb tanárain. Osztálytársaim jeles rendű létem ellenére se tartottak soha „strébernek”, mert mindig és mindenben kölcsönösen segítettünk egymáson, és vallási vagy nemzetiségi különbségnek még a gondolata se merült fel közöttünk.

Aztán jött a Műegyetem, az első világháború négy esztendeje, és már azt se tudom, hogyan váltogattam a mérnöki pályát az

írogatással. Elég az hozzá, hogy ma nyugdíjas mérnök vagyok, de az Irodalmi Alap és a PEN Klub tagja is, és – ha ez nem szerénytelenség – elmondanám még, hogy a lexikonban olvasható darabjaim és filmjeim jó része bejárta fél Európát, és még ma sem öregedtek el annyira, mint jómagam, aki úgyszólván pillanatokon belül nyolcvanéves leszek, és ma már el se merem hinni, hogy a néhai Európa legelőkelőbb színházának a bécsi Burgtheaternek művészei szerepelnek azon az egyetlen színházi plakáton, amelyet a sok közül eltettem mint büszke, de egy kissé sóhajtós emléket.

És el szeretnék még mondani valamit, ami talán a legdöntőbb hatást gyakorolta az egész életemre. Az út mellett, amelyen nap mint nap bevitt bennünket, uradalmi gyerekeket egy sárga homokfutó Csókáról Zentára, terült el egy legelő. Akkoriban úgy hívták, hogy: „a Bara-alja”. Ősrégi, népvándorlási átvonuló- és temetkezőhely volt ez, ahol a Szegedi Múzeum megbízásából Móra Ferenc vezette a régészeti ásatásokat. Itt ismerkedtem meg vele mint kis gimnazista, és később, katonakoromban a *Szegedi Napló* szerkesztőségében élvezhettem végig a közte és Juhász Gyula közötti vitákat és tréfálgatásokat.

Nem tudom, hogy a zentai gimnázium humánus légköre és a *Szegedi Napló* füstös levegője nélkül vállalkozni mertem volna-e a mérnöki körző mellett még az írói toll forgatására is. De most, amikor megindultan mosolygok arra a csoportképre, amelyet Sztudényi kántor úr kertjében készítettek a zentai gimnázium néhai hatodik osztályáról, és amelyen még él Bóbán Jóska, Vartus Feri, Burány Náci, Gere Kelemen, meg a többi mind, mind, akiket annyira szerettem – ugyanakkor mélységes, hálás tisztelettel gondolok azokra, akik írói pályámon elindítottak: Móra Ferencre és Juhász Gyulára.

Téged pedig, lelkes és nagyon kedves barátom, szeretettel üdvözöl: Zágon István.

*

ZÁGON ISTVÁN
AZ ÖNGYILKOS

Az öngyilkos e pillanatban még makkegészségesen sétált a Tisza-parton egy hajszálvékonyra pödört cigarettával a szája szögletében. Igen, cigarettázott. Nyilvánosan és a cigarettázás dacának minden keserű tudatával. Mert igaz ugyan, hogy a

bácsvárosi gimnázium tanulóinak tiltva van a nyilvános cigarettázás, de ő már nem tartozott a gimnázium kötelékébe. Ő érettségizett. Neki joga van cigarettázni. Ámbár történelemből pótérettségire utasított, ezelőtt egy fél órával hirdették ki előtte, délután fél hatkor, de ő ennek dacára megvette a Nagybazárban az érettség jelvényét a botot, és viseli. És cigarettázik. És ha most jönne a Csiszlik – így hívják a bácsvárosi gimnázium hallgatói Vakurka történelemtanár urat, nem tudni, mely okból – ő keményen a szeme közé hadonászna a bottal és pofoncigarettázná. Neki mindegy. Ő már úgyis leszámolt mindennel. Ő úgyis öngyilkos lesz.

Ő, nem a szégyen bántotta. Ő nem tehetett róla. Ő tudta, és világosan érezte, amikor azt mondták neki, hogy köszönöm, elég, helyrement, és így szólt az immár érett, sőt jelesen érett Sinka Tónihoz:

– Te, mit mondtam én? Azt mondtam: Aranybulla?

– Nem – felelte Sinka. – Azt mondtad: Pragmatica Sanctio.

– Pedig Aranybulla, ugye biztosan tudják, hogy Aranybulla, csak véletlenül mondtam pragmatikát.

– Hát persze, hogy tudják – mondta megnyugtatólag Sinka.

És íme mégis. Pedig ahogy a Sinka Tóni tudta, hogy ő tudja, éppen úgy a Csiszlik is tudhatta. És mégis. De hiszen érezte ezt ő, tudta ő ezt előre! Hiába, a Csiszlik őt üldözi a hatodik osztály óta, pedig azt a kitömött egeret ő nem a Csiszlik télikabátja zsebébe akarta tenni akkor, ő csak szépen oda akarta tenni a katedrára, és akkor soha nem árulta volna őt be az osztály, mert az csak egy vicc lett volna. Másrészt ő nem is a saját jószántából tette, őt az osztály beszélte rá a kabátzsebre, és arról se ő tehet, hogy a Csiszlik az egeret nem vette észre az iskolában, és odahaza se ő vette észre, hanem a felesége, aki belenyúlt a kabátzsebbe, és aztán azonnal idegrohamot kapott. És amikor a nagy vallatás volt az osztályban, és ő hősiiesen jelentkezett és bocsánatot kért, azt hitte, hogy úgy fog rátekinteni tanári kar, mint Mucius Scaevolára, a római hősre, aki tűzbe tette a kezét... – miért is? – most nem jut az eszembe hirtelen, de ez a név, Mucius Scaevola a... Itt elmosolyodott. Eszébe jutott, hogy ezt úgy lehetne magyarra fordítani, hogy Scaevola Muki.

– Scaevola Muki... Muki, Muki, Muki – ismételte most már hangosan, és vidáman lóbálta a botját. Arra gondolt, hogy ezt a jó viccet holnap elmondja a cukrászdában a Gizikének. De

aztán elkomorodott... Holnap délelőtt. Hol lesz ő már holnap délelőtt? Túl mindenem, Csiszlikem, Sinka Tónin, pótérettségim... Csendesen fog úszkálni a Tisza habjain a teste, a Léthe vizén a lelke... Léthe... Biztos nincs is Léthe... Biztosan csak úgy kitalálták az egész görög mitológiát, hogy legyen miből élni a görögpótló tanároknak... Neki görögpótlóból jója volt, pedig csak elégségesre számított – ez nagyon jólesett neki, ez a jó... De viszont történelemből... Mindegy, egészen mindegy, ő úgylis öngyilkos lesz.

Ő, nem amiatt a pár izé miatt, amit majd odahaza az apjától az arcára kap... Galileit is ártatlanul kínozták meg, és Kolombuszt is kigúnyolták. Sőt ha jól emlékszük: Kolombuszt is megpofozta az apja... Nem, igaz, persze, Gullivert pofozta meg... Gullivert... Vagy lehet, hogy nem is két l betűvel írják, Gulliver, csak egy lövel, Guliver... És az se biztos, hogy Kolombusz. Nincs kizárva, hogy Kolombusz, u-val, majd odahaza megnézi a lexikonban... Ámbár úgylis mindegy, ő úgylis öngyilkos lesz.

Mert ha még arra lehetne számítani, hogy az apja, a zord adófelügyelő, félre fogja hívni a vendégszobába, és ott történik meg a dolog... az az elkerülhetetlen leszámolás... hát arról még lehetne esetleg csevegni. De nem fogja félrehívni. Ott fogja megtenni az ebédlőben, a nagy kredenc előtt, ahogy szokta, az egész család jelenlétében, a húga előtt, aki úgylis mindig vi-gyorog, és tisztára neki köszönhető, hogy ő nem részesül kellő méltánylásban az Erzsikénél...

Hiszen ez az Erzsike!... Az unokahúga, aki már negyedik hete lakik itt, náluk, aki elfogad cukrot, aki fagyalatozni jár vele a cukrászdába, akinek a neve napjára medalliont vett aranyból, szívvél és bevéssett dátummal, és e célből eladta a Fekete-féle antikváriumban Arany János összes műveit díszkötésben, amit a papa egész biztosan megbocsátana neki, ha megtudná, de ő átment volna történelemből... És ha nem járna a házhoz Jedlicska, a szép zongoratanár, akire Erzsike úgylis mindig akkorákat sóhajt... Pedig mi van azon a Jedlicskán? Az a pár vacak nyakkendő?... Azt ő is megkaphatná, ha átment volna... Ha odaállhatna Jedlicska elé mint érett ember, férfi a férfi ellen, hát lássuk! ... De így... Nyakkendőről szó se lehet, ellenben minden valószínűség szerint ma este, a kredenc előtt, Erzsike jelenlétében... Igen, ez el van döntve. Öngyilkos lesz.

Már a búcsúleveleket is megfogalmazta magában. Eleinte a Csiszliknek is írni akart ilyesvalamit, hogy mondjuk: „Csiszlik követni fogsz!” Mint azt a francia forradalomban mondta valami izé egy hogyhijjájknak – de aztán meggondolta. Csiszliket úgysis kísérteni fogja az ő véres árnya – ámbár az se biztos, hogy egy víz által megöngyilkolt ember árnya lehet-e véres, és nem akarta, hogy a Csiszlik még az ő halála után is gúnyosan vigyorogjon, ennélfogva az egész Csiszlik-féle levéltől elállt. Csak az apjának fog írni. Röviden, keményen. Csak ennyit: „Atyám, mi soha nem értettük meg egymást. Arany összes műveit ne keresd! Isten vedled!” Erzsikének pedig még kevesebbet fog írni. Csak egy verset:

*Keserű könny, egy édes virág...
Ennyi volt nekem a világ!*

Igaz, hogy ezt a verset Dér Kelemen, az önképzőkör elnöke írta, de ezt egyrészt Erzsike úgyse tudja, másrészt azért a vers némileg az ő sajátja is lenne, mert ő még a következőket is hozzáírná:

*Én itt tovább nem maradhatok,
Eldobom az életet, mint egy kődarabot!*

És ez nagyon költői ötlet. Ez a kődarab. Eldobni. Mint – mondjuk – ezt a kődarabot. Mármint kavicsot, amit most felvett a Tisza-partról, lehajolt és úgynevezett „kacsázó dobással” lódította vízbe. A kő ugrott egyet a vízben.

– Érdekes, csak egyet ugrott – gondolta. – Máskor, ha így, direkt kacsázva dobom, legalább kettőt szokott ugrani. Biztos a kavics nem volt jó.

Felvett egy másik, laposabb kavicsot és gondosan, nagy műértéssel újra dobott. A kő hármat ugrott.

– Megjárja – mondta most már hangosan, és újabb kavicsot vett fel. Beletette minden tudását és szakértelmét a következő dobásba. Kicsit még a száját is összeszorította, már amennyire a cigaretta engedte. A kő elrepült.

– Jé, ötöt ugrott! – szólalt meg a háta mögött egy női hang.

Meglepetten nézett oda. Szabóné volt, a szép Szabóné, az átmenetileg Bácsvárosban tartózkodó jogászok, átutazó fővárosiak, bácsvárosi állományú rendőrtisztek és egyéb nőhódítók

közös sétapartnere, a bácsvárosi gimnázium hatodik és nyolcadik osztályának állandó megbotránkozásainak, de azért titokban érdeklődésének központja. A bácsvárosi Asszony. Asszony, nagy A betűvel. Mert asszony minden vidéki kisvárosban sok van. De ilyen rejtélyes, botránynos és mindenekfölött kívánatos nagybetűs Asszony csak egy.

– Hogy csinálja ezt, hogy ötöt ugrik? – kérdezte a nagybetűs.

– Így, keziccsókolom – mondta az öngyilkos izgatottan. – Az ember vesz egy jó, lapos követ, megcélozza a víz tetejét, de csak a tetejire szabad célozni, és akkor a kavicsnak muszáj egy párat ugrálni a vízben, mert a súrlódás, illetőleg a lejtő törvényei, vagyis ... egyszerűen a fizika törvényei miatt muszáj ugrani neki.

És ezzel eldobott egy újabb kavicsot. Ez a dobás életének mesterműve volt. Hetet ugrott. A nagybetűs Asszony lelkesen számolta.

– Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét! Hát ez remek, ez nagyszerű, ezt nekem is meg kell próbálni!

És már próbálta is. Igéző asszonyi ügyetlenséggel dobott el egy kavicsot. Az nagyot csobbant és eltűnt a víz alatt. A nagybetűsnek legörbült a szája.

– Hát nekem egyet se ugrott! Most mingyár sírni fogok!

– Sírni? – hökkent meg az öngyilkos, de aztán mosolyogva és kissé fölényesen nézte a szépasszonyt. – Ezt nem tesszik komolyan mondani? Hát ezért csak nem érdemes sírni! Mert először is, kérem – folytatta –, a nők nem tudnak dobni, másodszor ezt a férfiak se tudják mind, mert ez, kérem, az ügyességtől függ, és erőtől, keziccsókolom...

– Hát maga olyan erős és olyan ügyes, Gyurka?

– Én?... Hát Istenem, az ember edzi magát a rendszeres sporttal, négyszer úszom én át a Tiszát, oda-vissza...

Keményre dagasztotta a karján a bicepsztét, és eredetileg oda akarta nyújtani a most már ellenállhatatlannak tűnő szépasszonynak, hogy győződjön meg a saját tapasztalata árán, de aztán meggondolta. Nem! Ez talán mégse illik. Kicsit topogott, mondani akart volna valamit, de nemigen jutott az eszébe semmi. Végre megszólalt.

– Tetszik akarni, hogy még egyet dobjak?

– Nem, köszönöm. Most elég. De ... nincs kedve egy kicsit sétálgatni velem a korzón?

– A korzón?

(Az öngyilkos hátán most végigbizergett valami. Istenem, sétálni a korzón, cigarettával, bottal és ezzel a varázslatos asszonnyal...)

– A korzón, kérem? – ismételte kipirultan. – Hát azt... azt lehet, hogyne, keziccsókolom!

És elindultak. Beszéltek. Főleg az asszony. Az öngyilkos csak itt-ott, egy-egy szót, egyre zavartabban, pirosabban, de egyre keményebb léptekkel és egyenesebb gerinccel. Jöjjön, aminek jönnie kell! Ha meglátja a Csiszlik, hát meglátja. És ha este, odahaza az apja jön azzal a... nagyjelenettel, hát jöjjön! Nem ő lesz az első ifjú, aki elhagyja a szülői házat!... És először is ez az egész dolog nem is olyan biztos. Mert ő most nem a kredenc elé fog állni, hanem az üvegszekrény elé. És akkor a papa talán félni fog, hogy ő nekiesik és összetöri a herendi porcelánokat, és ennél fogva talán nem...Vagy ha igen, akkor se biztos, hogy az Erzsike előtt... És ha igen, akkor annyi baj legyen! Mert ki az az Erzsike? Közönséges kis iskoláslány, akiből legjobb esetben mi lehet? Tanítónő valami Isten háta mögötti faluban, míg viszont most itt halad mellette, az ő lépéseivel egybekoppanó léptekkel egy asszony, a legcsodálatosabb asszony, aki épp most mondta, hogy holnap ilyenkor is erre jön, és ha neki, az öngyilkosnak kedve van...

– Van, keziccsókolom – mondta boldogan és harsányan –, van énnekem kedvem mindenhez ezen a világon!

Valami nagy, boldog melegség futott végig a mellén, a hátán, sőt egy kicsit, egész kicsit a gyomrában is érezte. És ment. Felemelt fővel, kemény léptekkel, hadonászott a bottal, új cigarettát sodort magának és rágyújtott. Úgy érezte, hogy most nyílik meg előtte az élet, és hogy megmenekült valami nagy, szörnyű, sötét veszélytől, valami egész visszavonhatatlan szerencsétlenségtől. Esze ágában se volt már az öngyilkosság.

Pedig most, ebben a pillanatban lett öngyilkos.

Megölte magában a fiút, és felébresztette a férfit.

Zentai gimnazista élményei alapján írta: Zágon István.

■■■ SLAVNIC NESTOR VÁROSKÉPEI ■

Slavnic Nestor városképei, portréi s egyéb képzőművészeti alkotásai a sors rendeléséből ma már akaratlanul is úgy hatnak szemlélőjűkre, mint megannyi nekrológ, még ha nem a nosztalgikus fölidézés szándékával fordulnak is a szemlélődőhöz, sőt még ha egy ma is létező világot és annak ma is élő alakját ismerjük fel a képen. Olyanná teszi őket a tátongó űr, amit alkotójuk fájó hiánya kelt bennünk. S mégis minden képe *az élet megszakíthatatlan állandóságát*, a meg nem szűnő, *el nem múló* idő képzetét kelti bennünk, ami azáltal válik *el nem múlóvá*, hogy – noha már mögöttünk van s lepergett – de *megtörtént*, s ezért már semmilyen földi vagy földön túli erő soha többé nem teheti *meg nem történtté*. A megélt időt pedig legfeljebb csak tagadni s feledni lehet, de nem letagadni s elfeledni, mint ahogyan őt magát sem, aki ezt a nagyszerű örökséget ránk hagyta, hisz ő is, mint a valóságnak, a létezésnek egykor már volt, valóságosan is létezett alkotóeleme, abból többé már ki nem iktatható. Mint ahogy a tér vagy az idő darabja sem, amit magáénak mondhatott a Végtelenből. Hangsúlyozom: nem csupán a táj, a figura, az ábrázolat, a tárgyiasult létezés, amely mint az ige: testté vált a képen, hanem ő maga is immár része lett ennek az örök folytonosságnak személyisége minden lényeges, egzisztenciálisan, meghatározóan fontos elemével együtt, hisz e portrékban nemcsak a megmintázott személy van jelen, hanem alkotójuk is. Így aztán ez a kiállítás alkalmat nyújt számunkra, hogy ismét együtt legyünk: volt és mai zentaiak, mindazok, akik még innen vannak, s azok is, akik már túlkerültek a nagy Vízválasztón. Legyen szabad hát a túlélő méltatónak kimondani már itt, amit a tárlat képei egyértelműen sugalmaznak neki: Slavnic Nestor művészetének meghatározó komponense abban a képességében rejlik, hogy meg tudta ragadni a maga pillanatát: a múlt időnek, a maga korának, benne pedig kora emberének esszenciáját, létfontosságú vonásait. Azt is mondhatnánk: a huszadik század Zentájának kondenzált légkörét. Ez pedig mindig több, fontosabb és jelentősebb a művészet számára, s persze a befogadónak is a fényképszerű hűségénél, hisz azt is akkor tartjuk sikeresnek, ha nem a totalitást, hanem a valóság karakterisztikus mozzanatait ragadja meg. Ugyanígy e portrék értékét sem az azonosíthatóság és felismerhetőség maximumában kell keresnünk, nem annak fokában és mértékében, hanem a *lényeglátás* képességében. Ez pedig csak annak adatott meg, aki a mélyéig tud hatolni az ábrázolt világnak. S valóban: (zentai) figurái portréjának túlnyomó többsége e póztól és beállítottságtól mentes, a mélyről felszínre hozott bensőségről beszél, akár élő modelltől készültek, akár pedig az alkalmi tollrajz tréfás szándéka hívta létre őket: mind-mind emberi és művészi dokumentum közösen megélt életünkről. Mi sem természetesebb tehát,

hogy azok a képei is e dokumentumfunkciót látják el, amelyeket maga a történelmi szituáció hívott elő, hisz – vele együtt mindannyian – korunk gyermekei vagyunk: nemcsak teremtői, alkotói, formálói ennek a világnak, hanem teremtményei is.

S hadd mondjak el még valamit Nestor művészeti örökségének egy talán rejtettebb, kevésbé nyilvánvaló vonásáról, amelyre valójában magamat is e portrészorozat kissé figyelmesebb szemlélése döbentett rá. – Régen (lassan már húsz esztendeje lesz) Nestor azzal a kéréssel tisztelt meg, hogy nyissam meg egy akkor rendezett tárlatát. Tárgyában és jellemben azt másféle képanyagból állította össze: nem az embert, hanem az őt körülvevő, de az általa is megélt és átélt tárgyi világot tárta szemünk elé. Látszólag két egymásnak ellentmondó művészi koncepcióról vall az a régi (1979. évi) és ez a mai tárlata. Abban – a régiben – az adott évhez viszonyítva *tegnap*nak mondott tárgyi világ tárult fel a szemlélő előtt: a szülőváros utcái, terei, házai, ahogy azok a valóságban vagy a művész emlékezetében éltek. Akkor a következőket írtam azokról a képekről:

„Képirónkon erőt vesz egyféle ellágyulás a letűnt világ felidézésekor. Innen erednek élénk, ragyogó színei; ecsetvonásain megszépülnek a régi utcák és terek. Ezen túl azonban rá kell mutatnunk valamire, ami elkerülte méltatóinak figyelmét: sok képén egyáltalán nincs ember, az utcák kihaltak, a tereken alig egy-két járókelő, az is csak jelzésszerűen. Nyilvánvalóan ennek is megvan a maga szimbolikája: talán az, hogy az *akkori* ember, akivel egykor benépesültek ezek az utcák és terek, ma már nem ábrázolható földi valóságában; vagy talán az, hogy az *anyag*, a ház – még ha vert falú is – ellenállóbb az időre, mint az ember, aki lakja; vagy talán az a nem éppen optimisztikus szemlélet jut itt kifejezésre, hogy amire emlékeznünk kell, az nem az ember maga, hanem a műve, amely anyagi valóságával túléli őt... Így ezekkel a festői eszközökkel (vagy éppen eszköztelenséggel) kap konkrét jelentést az »embertelenség« elvont fogalma, amit a régi világ asszociál bennünk. S az sincs kizárva, hogy végső soron e jelképiséggel rokon az is, hogy festőnk kerüli a monumentaritást: nem a városháza, nem az impozáns polgári lakok és hivalkodó középületek állnak figyelve központjában, hanem a kisember és annak keze alkotása: a nádtető és a megdőlt deszkakerítés.”

Eddig az idézet egykori önmagamtól. Ehhez most – annyi idő múltán – azt szeretném hozzátenni: örülök, hogy az a mai tárlat lehetővé teszi számomra, hogy pontosabban, világosabban rámutassak: Nestoré tulajdonképpen már akkor is humán szemléletű, emberközpontú világkép volt, csak hogy az az egykori tárlata éppen az ember hiányával akarta az alkotó humanista művészi világképét kifejezni. Most pedig, erről a tárlatról szólva, azt mondhatjuk, hogy tolla és ecsetje úgy ábrázolja az embert, hogy annak vonásai felidéznek bennünk a letűnt, egykor objektíve is meglévő világunkat. Így válik teljessé Nestor *orbis pictusa*, a maga sajátos eszközeivel megfestett világa, amely egyidejűleg egyszeri és egyéni, de mélyen közösségi is. Impresszív, hangulatilag roppant gazdag, egyszerűsített szigorúan objektív. Oly módon individuális, hogy (miként azt a szakma nyelvén mondják) látásmódjában egy generációs mélyemlékezet jut kifejezésre. A mi nemzedékünké s a miénket megelőzőkéé is.

Nagyon boldoggá tenne az a tudat, hogy a töredékesen kifejtett s nem is kellően argumentált gondolatsor közelebb hozná a képek szemlélőjét Nestor művészi és emberi lényéhez. Úgy vélem ugyanis, hogy általuk teljesebben veheti birtokba közös tulajdonunkat, szülőföldünket s otthonunkat a maga emberével. E portrék arról tanúskodnak, hogy élete köztünk eltöltött háromnegyed évszázadát eltéphetetlen szálak fűzték hozzánk. Bizonyítékaul annak, hogy ez a feltárt képi világ éppen annyira az ő műve, az ő szellemiségének a terméke, mint ahogy ő maga is ezé az egykor s a jövőben is itt zajló életé. Nestort ugyanis ennek a környezetnek az alakító hatása tette olyanná, amilyennek ismertük, mint ahogyan nélküle közös szülővárosunk is másféleképpen tükröződne tudatunkban, hisz ő is formálta, alakította környezetét. Így alakult ki aztán benne s bennünk az óhajtott harmónia a külső világgal, a végső egyenleg életünk végóráján: öntudattal vállalta hovatartozását, környezetét és annak embereit, s akit ez az emberi közösség is minden időkre szóló érvénnyel fogad el a magáénak.

1997

A nemrég magunk mögött hagyott évszázad tanított meg bennünket valamire, ami mint bizonytalan sejtés már korábban is föl-fölbukkant a gondolkodó elmékben, de meggyőződéssé sokunkban csak az utóbbi évtizedek viszontagságai során érlelődött. Nevezetesen: ahhoz, hogy bizonyos életigazságok kiteljesedjenek vagy éppen lelepleződjenek bennünk, nemegyszer hét-nyolc évtized tapasztalatára van szükség. Ahhoz tehát, hogy képből, szóban, színben, vonalban, hangban, térben és időben meg tudjuk ragadni és formálni, ki tudjuk fejezni az örökkévalóságtól ránk mért, a nekünk szánt pillanatot, létünk esszenciális tartalmait, magát a kondenzált történelmet. Ennyi időre volt szüksége az utóbbi évszázad emberének, hogy az úgyszólván az évtizedekkel együtt változó államkeretek és államalakulatok, uralkodó rezsimok, társadalmi berendezések, ideológiák, eszmék, hitelvek születése és kimúlása között, ezek irtóhadjáratai és kölcsönös öldöklése kíséretében végül is rátaláljon arra az arkhimédészi pontra, ahol megvetheti a lábát, s amit majd az idők végezetéig elidegeníthetetlen sajátjának mondhat. Olykor azonban ennyi idő is kevésnek bizonyul, mert rá kell döbennie, hogy a már mögöttünk hagyott, de ugyanígy a velünk együtt történő történelem állambölcseinek, hadvezéreinek, uralkodóinak, igehirdetőinek, vallásalapítóinak és tudorainak újabbnál újabb „örök igazságai” e szókapcsolat egyik elemében sem fedti a valóságot, legkevésbé pedig mint komplex fogalom állja meg a helyét. A történelem pilléreinek, tartóoszlopainak, humán világunk támfalainak nem a felsoroltak a letéteményesei, a biztosítékai, a megőrzői. Ez utóbbiakat sokkal inkább mindennapjaink élettényeiben, azok észlelhető, látható, tapintható elemeiben, az ezeknek az összetevőknek az összefüggéseiben, viszonyrendszerében és törvényszerűségeiben ismeri fel az érzékeny lélek.

Ha pedig ezek után valaki nekünk szegezi a kérdést, hogy miben rejlik hát a fotóművész Stevan Kragujević alkotómódszerének különös értéke, a Štica-kép varázsa, akkor arra kell rámutatnunk, hogy az általa megélt és átérzett, az önmaga mélyeiből felhozott humán világot, emberi viszonyaink imént említett sajátos rendjét és törvényszerűségeit volt képes maradéktalanul feltárni. Az individuális jelenségben meglátni azt, ami a tágabb közösségre is érvényes, életünk véletlennek tűnő pillanataiban pedig azt, ami örök és egyetemes.

Azt szokták mondani, hogy a fénykép a futó pillanat, az önkényesen választott egyedi látószög meg az alkalmiság, a véletlenszerűség „műfaja”. Másfelől meg azt is, hogy a valósághoz való ragaszkodásé, a hűségé, a „tükröztetésé”. A fotóművészet csodája (Kragujević Šticaé elsősorban) azonban éppen abban rejlik, hogy ezt a „futó pillanatot” olyképpen tudja

mozdulatlansággá transzponálni (s ezáltal az „örökkévalóság” időterébe átmenteni), hogy a mozdulat pillanatnyiségét sem szünteti meg.

Aztán meg az a bizonyos „egyediség” is (az ábrázolaté éppúgy, mint az ábrázolóé) olyképpen igaz, hogy az *én, te, ő* egyidejűleg a *mi, ti, ők* fogalmát is magába foglalja. A tiszai kompmester, Ferenci Jani bácsi alakja a volgai hajóvontatókét is idézi, azok *Ej juh nyemét* éppúgy, mint évezredek gályarabjainak ütemes sóhaját és nyögését.

Meg hát lehet-e „véletlenről” s alkalmiságról beszélnünk, amikor az örökkévalóság olyan objektumai jelennek meg látókörünkben, mint a vissza-visszatérő motívum, a Tisza. Az a folyó, a rómaiak Tibiscusa, amelynek a jobb partján sorakozó halászkunyhók lakói egykor éppúgy a bal parton felkelő nap simogató sugaraira ébredtek, mint a mai Homok többemeletes épületeinek a bérlői vagy tulajdonosai. A tavaszi ár jöttén meg csakúgy együtt voltak a gáton, mint a maiak.

Mindezt nem az emlékezés kegyelete mondja tollba az e sorokat rová egykori barátak, hanem maga Štica képvilága, az, amit az ő tárgyilencséje rögzített s hagyott örökbe utókorának. Még csak nem is a „megszépítő messzeség” vagy az utcabeli sorsközösség, ami rendszerint ellágyítja a szíveket, hanem a sok tízezer tájékozott újságolvasó ítéletével számoló közíró, az a publicista, akinek a tollát még korántsem a múltidézés eufemizmusa vezeti, hanem a valóságos, az élő és alkotó ember megismertetésének a szándéka. Németh István mintázta meg Štica alakját máig s a jövő számára is érvényes vonásokkal napilapunk 1981. május 9-i számában:

„Stevan Kragujević ül velem szemben, legnagyobb napilapunk, a *Politika* fotóriportere. A zentaiak Šticája. A *Magyar Szó* Kertész Istvánja. (A *Magyar Szó*-beli »keresztapja« Kalapis Zoltán volt.) A *7 Nap* Kormos Istvánja.

Harminc éve újságírók között él, maga is kiváló újságíró – krónikáit Leicával »írja« – tudja, mi a sztori, ontja magából a történeteket.

Nyugdíjba készül. Javasoltam, hogy ezt a találkát ne a lakhelyén, Belgrádban, hanem szülővárosában, Zentán ejtsük meg. Ott, ahol elindult. S ahova mindig szívesen tér meg.

Míg váraкоztam reá a zentai szerkesztőség negyedik emeleti szobájában, gyönyörködtem a Tiszából, a folyó menti erdősávból, az egyenes csíkkal meghúzott horizont alól fölfelé kapaszkodó nagy fehér felhőgomolyagokban. Mintha a folyó, az erdő, mintha maga a föld küldte volna a tiszta tavaszi égre

ezeket a fehéren világító felhőket. Ilyen méltóságteljes felhő-
vonulás talán csak itt van. A negyedik emeleti ablakból épp e
világ végéig lehetett ellátni, vagyis talán úgy Adorján határáig.
Alattam a tűzoltóotthon melletti udvarban zöld fű, teleszórva
nyíló pitypanggal.”

Radnóti *Hetedik eclogájának* a sorai járnak az eszünkben! „Búvó
otthoni táj!...” Csak az tudja látni s meglátni benne emberi létünk zálo-
gát, akinek a látását nem a világnézetek különböző előjelű doktrínái, a
jobb- vagy balpárti, nemzeti vagy éppen anacionalista eszmeáramlatok
szemellenzői irányították és alakították az élete során, hanem az együtt-
élés szándéka, főleg pedig gyakorlata, ami aztán Štica képvilágában az
otthon apoteózisává magasztosul.

Zárjuk hát emlékező sorainkat azzal a megnyugvással és vigasztaló
tudattal, hogy a körünkből távozott földink és barátunk afféle hitbizo-
mányként nemcsak a világ képi megformálásának a titkait hagyta ránk.
Mintha csak a művészlélek reinkarnációjának lennénk tanúi: Tanja
Kragujević, a fotóművész költőleánya, más művészi közegbe, az emberi szó
szférájába áthelyezve ugyan, de mintegy ennek a hagyatéknek a jegyében
énekli tovább a *Pejzaži nevidljivog* témáit, a mikrokozmosz látványát, az
Emberlét panorámáját, szellemivé váltva az érzékit, lelkivé a látottat.

A végső tanulság pedig, amit Stevan Kragujević képe kínál: nem az
eszmei elvontságok, hanem a valóság: az embert a maga mostohaságával
gyakran, áldásaival pedig gyéren látogató természeti világ, a vele folytatott
párbeszéd, létezésünk érdes vagy éppen nyájas felületei azok a történelmi
tényezők, amelyek oly gazdag lélekké formálják az Adai utca lakóját, s
teszik „befogadó” emberré, receptív szellemmé, más szóval: *közösséggé*.

2003

■ ■ ■ ÜZENETVÁLTÁS FÉNYÉVEK TÁVOLÁBÓL ■ ■ ■

Vannak az életnek s szerves tartozékának, az elmúlásnak bizonyos érintkezési pontjai és találkozásai, amelyek nemcsak megdöbbennek, de a maguk jelképiségével, egymásba kapcsolódásával, kölcsönösségével értelmezésük a józan elme számára is kemény próbát jelent. Valami ehhez hasonló kísértett meg jómagamat is, amikor nemrég felkértek, hogy vegyek részt az ötvenöt esztendeje érettségizett egykori zentai diákjaim jubiláris találkozásán. Annak a nemzedéknek az összejövetelén, amelyhez Bori Imre is tartozott. S amelynek öt évvel azelőtti, félszázados találkozásán ugyancsak búcsúzás jutott osztályrészemül, akkor Tóth Horgosi Páltól. S mint akkor, a búcsú motívumaként a háttérben ezúttal is irodalommal összefüggő kérdés húzódik meg.

De hogy mondanivalóim legalább némileg érthetőbbek legyenek, el kell mondanom, hogy életem értelmét sommázó kísérleteim során elhatároztam, hogy még egy (talán utolsó) próbát teszek a régen kísértő és nyugtalanító téma, a lelki-szellemi honosság kérdésének a megválaszolására, ami a nemzeti egység és a regionalizmus fogalmaival sokszor erőszakosan társítva és politikai szennyeződéstől sem mentesen ma is ott kísért sokak tudatában. Így került sor arra, hogy a témakörhöz tartozónak vélt följegyzéseimből s korábbi vázlataimból összeállítsak egy panorámát, amelynek ezt a címet szántam: *Tájékp- és portrévázlatok Zenta honlapjára*. Ez szolgált aztán alkalomként az utolsó üzenetváltásomra Bori Imrével. Olyan gondolatcserére, amely itt, e földön indult, de immár fényévek térségeiben folytatódik.

Miután összeállt a kézirat, akkor ért a döbbenet: hiányzik belőle Bori Imre. Igaz, csak tételszerűen, neve szerint, csak szócikként, viszont jelen van benne jól felismerhető szemléletvilágával, irodalmunk értéktudatával, esztétikai rangjának és helyének megállapításával. Kihagyása nyilván egyenes cáfolata lenne saját elvi álláspontomnak, amit könyvem Előhangjában így fogalmaztam meg: „...az ember karaktervonásai, szellemi, lelki, érzelmi, gondolkodásbeli, etikai magatartása, jelleme s teljes meghitt benső világa, következképpen hovatarozása sem a lakhelyi illetőség ügye, így nem a születési anyakönyvben olvasható bejegyzés kérdése sem, még kevésbé pedig a lakosságnyilvántartó hivatal adatainak a velejárója”. S ugyanerről az elvi álláspontról a maga szépírói módján az önnön „zentaiságáról” való, Tiszaszőlősről Budapest közbejöttével Zentára, majd Szegedre került Zágón István ezt írja.

„...szinte ragyogó emlékeimet őrzöm még ma is a zentai gimnázium felső hat osztályáról, ahol Orbán Károly volt az osztályfőnököm, Veress Árpád, doktor Fülöp Adorján és doktor

Teleky István a legkedvesebb tanáraink [...] Nem tudom, hogy a zentai gimnázium humánus légköre és a *Szegedi Napló* füstös levegője nélkül vállalkozni mertem volna-e a mérnöki körző mellett még az írói toll forgatására is. De most, amikor megindultan mosolygok arra a csoportképre, amelyet Sztudényi kántor úr kertjében készítettek a zentai gimnázium néhai hatodik osztályáról, és amelyen még él Bóbán Jóska, Vartus Feri, Burány Náci, Gere Kelemen meg a többi mind, akiket annyira szerettem – ugyanakkor mélységes, hálás tisztelettel gondolkok azokra, akik írói pályámon elindítottak: Móra Ferencre és Juhász Gyulára.”

Eljárásom igazságtalansága Bori iránt még nyilvánvalóbb lett előttem, amikor beláttam, hogy Zágonhoz hasonlóan ő is részese lehetett a „zentai gimnázium humánus légkörének”, meg hogy ő már nemcsak az Irodalmi Alap tagja volt, mint elődje, hanem két ország akadémiajává is. Mulasztásom miatt azzal próbáltam magam előtt mentegetőzni, hogy róla már több ízben is alkalmam volt írni és szólni majd hatvanesztendősz kapcsolataink során. Itt azonban másról volt szó. Arról, hogy neki is ki kellett volna jelölnöm a helyét a „honlapon”, mert az nem a születésnapj jókívánság súlytalanságával röppen tova az űrbe, hanem egy közösség útjelző mérföldkövének a szerepét tölti be. Arról nem is szólva, hogy közös érzés- és tudatvilágunk építőelemeit, kísérő és kiegészítő motívumait ismerhetjük fel az egész életén átvonuló Tisza-közelségben is (a bácsföldvári szülőhely, az óbecsei alsós, majd a zentai felsős gimnazista élmények, a csókai pályakezdés és családalapítás stb.). Felületességem fölött érzett aggályaim még csak növekedtek, amikor arról értesültem, hogy a kiadó éppen őt bízta meg kéziratom elbírálásával. Nyilvánvaló: teljes joggal, hisz szellemi térségünkben ő az irodalmi-művészeti-szellemi regionalizmussal kapcsolatos tudnivalók legavatottabb ismerője. S amire ezúttal is nyomatékosan rá kell mutatnunk: nem csak a mi (a közelmúltban jugoszláviainak nevezett) irodalmunk határaitól, dimenzióiról, viszonylatairól van szó. A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténetének megfelelő kötete (*A határon túli magyar irodalom*. IV. kötet. Budapest, 1982) Bori Imre munkásságának jelentőségét abban összegezi, hogy a jugoszláviai magyar irodalom múltjának feltérképezésén túl tudatosította annak önértékeit, „felismerte azokat a vonásokat, amelyek fejlődési ívét és esztétikai értékeit sajátossá teszik, megszüntetve ezzel a hagyomány nélkülség érzését, valamint az állandó függőségi viszony látszatát. Ítéletalkotása és szempontjai azonban nem kizárólagosak. [...] Az önértékek, az esztétikai és emberi sajátosságok

felismerése tehát nem vezet bezárkózáshoz, hanem éppen ellenkezőleg: nagyobb nyíltsághoz a világ felé, melynek kétségtelen feltétele az irodalom múltjának, hagyományának, egyedi értékeinek felismerése és objektív megítélése.”

Nos éppen ez a tágasság, az általa bejárt emberi világ nagy térsége teszi majd szükségessé, hogy minap távozott társunknak immár ne egy város honlapján jelöljük ki a helyét, hanem egy monográfia tág keretei között. Ezt azonban már nem egykori tanárától kell elvárunk, hanem volt diákjaitól. Énrám, akinek szövegével utolsó óráit töltötte, mindössze az tartozik, hogy az ifjút férfit érlelő egykori alma mater falai közül fényévek távolába küldve szavaimat megköszönjem, hogy életének válságperceiben is egyértelműen és érvelő higgadsággal mutatott rá kéziratomnak azon helyeire, amelyeken – mint írta – a többiekhez mértén „a kevesebb ihlet nyomai” vehetők észre. De nem tagadom, jólesően olvastam azt a megállapítását is, hogy „Ami közös az írásokban, az a »zentai« ihlet, az ihletett lokálpatriotizmus, valamint az író páratlan, kimunkált előadasművészete, a szó legszebb értelmében nemes prózája. Ez a jellemzője még az aránylag jelentéktelen témának is rangot ad, a szöveg értékét »megemeli«.”

Nem a recenzens rám nézve kedvező véleménye miatt tartom fontosnak idézni ez utóbbi sorokat, hanem azért, hogy felhívjam a figyelmet valamire. Arra, hogy Bori Imre irodalomtudományunk azon ritka jeleseihez tartozott, akiket az elemzett szöveg nyelvi megformálásának a kérdései is érdekeltek. Azon egyszerű oknál fogva, hogy meggyőződése szerint az irodalom bármely ága vagy műfaja nyelvi műalkotás. S ahogyan a festő művéhez elsősorban annak színei, formái és vonalai alapján közeledünk, az írással foglalkozó embertől is anyagának, a nyelvnek a föltétlen birtoklását és biztos kezelését kell elvárunk. Szomorúságunk e napjaiban kétségtelen vigaszt nyújthatna számomra az a tudat, hogy egykoron, ötvenöt éve magam is hozzájárultam e magas igény kialakításához, s hogy azt Bori Imre még középiskolai örökségként vihette magával a zentai gimnáziumból.

2004

Tőke Istvánt évtizedeken át foglalkoztatta az itt csak töredékesen bemutatott anekdotagyűjtemény közrebozsátásának a gondolata. Szerénysége, a nyomtatott szó iránti tisztelete és talán túlzottnak is mondható aggályoskodása volt az oka annak, hogy ez csak most, idő előtti távozsája után került az olvasó asztalára. Pedig tudatában volt, hogy olyan anyaggal dolgozik, amely rendkívül érzékeny a gyorsan múló idő korróziójára, s menthetetlenül elsüllyed a tegnapi emberrel együtt. Olyan anyaggal, amely önmagán túlmutatva egy alig letűnt korszak hétköznapjainak, a félmúlt szemlélet-, gondolat- és érzésvilágának semmi mással fel nem idézhető izeit és árnyalatait képes felvillantani, megéreztetni a maradékkal. Nem ok nélkül idézi a *Híd*ban közzétett anekdotáihoz írt előszavában Illés Endre szavait: „...ez a mikroműfaj sokszor jobban átvilágít egy-egy embert, egy-egy helyzetet, egy-egy kort, mint a hosszú lélekbúvárlások. Kulissza nélkül tudja a lényegét felidézni.” Gyűjtőnk azonban attól tartott, hogy – miként mondogatta – ezek az összeszedetegetett „érdemtelen” esetek nagyon is nyersek, formátlanok, érdesek, s hogy legalábbis kívánatosnak látszik némi pallérozsásuk és »megigazításuk«.” Érelni, tovább rostálni, válogatni szerette volna őket azért is, hogy csak az „autentikus”, hitelesen valló, korhoz, helyhez és személyhez szorosan kapcsolódó anekdoták maradjanak meg a kötetben. Szembesíteni akarta más ilyen jellegű összeállításokkal rokonítás, illetve egybevetés és szelektálás szándékával, s azért is, hogy áttekinthetőbb, rendszerezettebb, típusok szerint is jól elkülöníthető csoportokba sorolja őket.

Amit itt erényként említettünk: a szöveggondozó alaposság, a *halottaknak, az élő beszédben előadottaknak az írásbeliség kívánalmaihoz való alkalmazása*, szöveggé merevítése sok hasonló vállalkozást siklatott már félre. A közbeszéd vagy az eleven népi közlés közelítése az írott, betűbe öntött szóhoz, amannak bármiféle megszűrése emennek „javára” gyakori hibaforrás. Azzal a veszéllyel jár, hogy a stiláris beavatkozás, a történet kikerekítése, az érdes felületek lecsiszolása éppen attól fosztja meg az anekdotát, ami az életeleme: naivitásától, természetességétől, hamvasságától. A „megmunkálás” ugyanis még nem teszi irodalommá, de már eltávolította önmagától, kiemelte természetes életteréből. Nagy megnyugvással mondhatjuk, hogy gyűjtőnk igen szerencsésen kerülte el ezeket a buktatókat. S hogy elkerülhette őket, az személyi adottságaiból következett, egyéniségének sajátosságaival magyarázható. Még ha alkalmasint segítségére volt is mesélőinek, az ő hozzájárulása oly szervesen épült bele a vele közöltkebe, hogy az soha nem hagy nyomot, oda nem illő vonást, idegen színfoltot. Származása, életvitele, a népnyelv korán magába szívott levegője, a népi környezetben sok évtizeden át végzett

munkája voltak azok az elsőrangúan fontos elemek, amelyek szinte rendeltetészerűen jelölték ki számára az utat és a módot vállalt feladatához, ahhoz, hogy közvetítő szerepében is hű maradjon alanyai szemlélet- és gondolkodásformájához, nyelvi eszközeihez. „Beköszöntőjében” csak alig mond valamit saját életkörülményeiről, azokról a családi és társadalmi meghatározókról, amelyek ezeknek az anekdotáknak a világához kötötték szoros kötelékeikkel. Szóljunk hát néhány szót erről a sajnos már befejezett, önmagába már visszakanyarodott életkörnek egy fontos szakaszáról azzal a szándékkal, hogy rávilágítsunk az ember és anyaga kölcsönösségére, egymásra hatására.

Még a hatvanas években kérték fel, mondja el egy kisiskolások számára készülő olvasmánygyűjteményhez, hogyan indult el göröngyös életpályáján. A hosszadalmas magyarázatnál világosabban látszik erről végleges eljegyzettsége azzal a világgal, amelynek mélységeit járta már gyermekfóvel is. A pusztá élettények tanulságain kívül nem fölösleges felfigyelnünk az anekdotákra is jellemző stíluselemekre: a *beszélő* ember rendkívül gazdaságosan mért szóhasználatára, abbeli törekvésére, hogy láttassa, kifejező mozdulatokkal is ábrázolja a személyt, akiről szól, hogy hasonlatképekkel segítse elő a helyzetek jobb megértését („Mint kupec a malacot...”); a szagok, formák, ízek érzékelhetését előmozdító jelzők sorára, az egyéb élénkítő alakzatokra, a keresetlen, „alkalmilag” használt szókapcsolatokra, a bőbeszédűség és szűkszavúság ritmikus váltogatására stb.

„Szeptember tájt, valahányszor szegényszagú kültelki vagy tanyai kisdiaótot vet osztályomba a sorsa, mindig hajdanvolt magamat látom benne. Ilyen lehettem én is valamikor, ilyen ágrólszakadt és ijedt kis vidéki, amikor tizenhárom-tizennégy éves koromban először tévedtem be a szabadkai gimnázium szárnyas vaskapuján. A Szőlősorról indultam el, Topolya egyik szegény-negyedéből, hogy – mint a mesék legkisebb hőse – én is elnyerjem a királykisasszony kezét, azaz diplomát szerezzek. Mindegy, hogy milyet, csak diploma legyen; csak hogy ne ragadjak a szőlősori sárba, honnan a magamfajta szegény ivadék jobbadán csak cselédnek, ritkán inasnak szegődhetett. Pedig kezdetben úgy indult, hogy az elemi iskola után engem is a tisztességes ipar valamelyik érdemes mestere vesz majd keze alá. Mert alig száradt meg a tinta a színötös bizonyítványomon, öreganyám (mint félárva, ő nevelt engem) máris maga elé kanyarította susogásra keményített ünneplő kötényét, s kézen fogva elindult velem – pályát választani. Azaz egyelőre csak keresni, mert akkor még

ismeretlen intézmény volt a pályaválasztási tanácsadó, ahol most – köztudomású – okos emberek okos tanácsokat adnak a szülőknek, milyen pályára is adják a gyermeküket.

Először a boldog emlékezetű öreg zsidónak, Bajkos Kálmán bácsinak az üzletébe nyitott be velem öregszülém. A bolt valahol a Csirkepiac utca végén szerénykedett egy kis oldalházban. Csak az üzlet elé kirakott süvegcsukrok, no meg a cégér árulták el a gyanútlan járókelőnek, hogy ott vegyeskereskedés van, s nem is akármilyen! A petróleum- és kocsikenőccsszagú boltocska pultján ládaszámra állt a gyümölcsíz, s a mérleg mellett ott sorjázta a különféle cukorkásüvegek. Két üvegbura alatt likacsos sajtok kínálták magukat, és emlékszem, nagyon megnyeldekelttem azt a piros héjút, mert sajtnak ízét addig én még nem éreztem a számban.

Kálmán bácsi széles mosollyal üdvözölt bennünket, de mikor meghallotta, hogy nem vásárlás végett tértünk be hozzá, nyomban lehervadt arcáról a fülig szaladó nyájasság. Mint kucpec a malacot, egyből felmért a szemével, és csak a fejét rázta.

Nagyanym, szegény, azonnal kitűnő bizonyítványommal hozakodott elő, s az egyszerű emberek bőbeszédűségével bizonygatta »jófejú« mivoltomat. Ám az öreg szatócsot ezzel nem tudta irányomba hajlítani. – Nem a fejit kifogásolom én, szülém – vette ki végül a csibukot szájából az öreg –, hanem a természetét. Hájszen nézze, olyan nyiszlett ez a gyerek, hogy három ilyet is levernék pipaszárammal a lábáról! Ebben volt is némi igazság, mert Kálmán bácsi igen vastag meggyfaszárú pipából eregette a füstöt.

Nem jártunk több szerencsével a Mihálovits úr boltjában sem, ahol még ki is nevettek, mert nem bírtam vállra venni a megrakott élesztősládikát.

– Nem baj, bogaram – vigasztalt öreganyám. – Ha nem leszel boltos, azért még derék iparos válhat belőled – s a kereskedők után most az iparosokat kilincseltek végig. Előbb csak a Nagy utca, később, mindinkább lankadó reménnyel, már a mellékutcák iparosait vettük sorba – minden eredmény nélkül. Félnap gyüszmékölés után szomorúan és holtfáradtan értünk haza az eredménytelen álláskeresésből. [...] Így maradtam ki a hatodik osztályból és az iskolából is – akkor azt hittem; örökre. [...] Ezért nézek én szeptemberenként minden kopott ruhájú, félszeg kis tanítványomra annyi szeretettel.”

Aki ilyen tarisznyával indul, az élete fogytáig mást sem tesz – nem is tehet –, mint élményeinek e poggyászát bontogatja-teregeti minden órában, mert a málha terhét, amit a szőlősori gyerek vállára rakott az élet, mindvégig érzi. A faluszél, a csordajárás, az alvég örökségét. Ez a nyitja annak is, hogy alapállását nem a néprajzos szakember hűvösen tárgyilagos modora, az iskolázott megfigyelő pedantériája határozza meg, hanem azé az emberé, aki nemcsak *közvetít* és továbbad, hanem *emlékezik* is. Innen a sugárzó melegség és megértés, amivel körülveszi, fellépteti, beszélteti alakjait. S ha meggondoljuk azt is, hogy majd négy évtizeden át, egész pedagógiai pályafutása alatt (mint kesernyés öngúnnyal írja: a „pedagógiai ipar” kenyerén élve) szüntelen és szoros kapcsolatban állt azokkal, akiknek a szavait jegyezte s viselt dolgait mondta el, akkor teljesen érthető, miért lazul fel a gyűjtő feszes hangja, a távolság hogyan rövidül le emberi közelséggé, s miképpen kerülnek bele az előadásba a személyes elemek, akár a Gödrök népéről, akár a kisvárosi szatócsokról, iskolamesterekről, értelmiségi kisegzisztenciákról beszél.

Erről szólva valójában már a „módszer” kérdéseinek az elevenjébe jutottunk, amit azonban gyűjtőnk sohasem tartott meghatározóan fontosnak. Kerülte a teóriák mélyvizeit, s noha teljesen birtokában volt a műfaji tudnivalóknak, ismerte az anekdota válfajait, ismérveit és természetét, sem annak tipológiai beskatulyázása, sem tudományos rendszertana nem foglalkoztatta különösképpen. A hitelesség gondja nemegyszer nyugtalanította ugyan, abban az Arany János-i értelemben is, hogy csak olyasmi kerüljön a jegyzetfüzetébe, ami megtörtént, vagy legalábbis megtörténhetett, de úgy is, hogy egy földrajzilag körülhatárolható területről kerüljenek ki a históriák. Alapjában véve azonban hajlott mesélőjének, az öreg Kalmár Ferencnek bölcs megfogalmazása felé: „Nem baj, ha nem igaz is, de szépen ki van találva. Fő, hogy durranik a vége!” Még a *7 Nap*nak adott utolsó interjújában (1983. január 7.) is kitér az eredetiség és a műfaji hovatartozás kérdésére: „... az anekdota vándortermék. Nem merném azt mondani, hogy ez az összegyűjtött anyag mind hiteles, Tisza menti anekdota lenne, de akad ezek között számos eredeti. A Tisza menti néphumort gyűjtöttem egybe, s ehhez hozzátartoznak a szólások, a szóláseredetek, a falucsúfolók stb.” Tudta, hogy nemcsak ezeknek az egybeszedett daraboknak a jó része járja szüntelen vándorútját, átlépve műveltségkörökön, geográfiai térségeken, nyelvi és etnikai határokon, gazdátlan „bitang jószág” módjára, hanem a világirodalom maga sem más, mint egyetlen, meg nem szűnő, termékenyítő körforgás. Mint képzett irodalomtanár többször mondogatta, ha erre terelődött a szó: mi maradna Shakespeare-ből, ha elpörölnénk tőle mindazt, amit Boccacciótól

s általában az olasz reneszánsz novellától kapott, s mi Molière-ből, ha visszaszámzatnánk Plautusnak azt a kölcsönt, amit a nagy francia vett fel a római kincsestárából? A világ nyilván szegényebb lenne a *Rómeó és Júliával*, *A velencei kalmárral* meg *A fősvénnyel*.

Nem a témában, a mesében, a fabulában van hát az autentikuma, sajátos zamata, tisztai sava-borsa e rövid csattanós históriáknak, hanem az alkalmazásukban, időszerű felhasználásukban, a helyzethez és személyhez való igazításukban. Abban, hogy elmondója a célba vett ember karakterjegyeihez, beszédmódjához szabja-illeszti az esetleg már közkézen forgó történetet. Így aztán amiben az emberi lelemény leginkább megmutatkozhat, az a közlésforma, az anyagformálás mikéntje, a nyelvi faktúra, amely a megjelenített és a közlő személynek a vonásait egyaránt jól láttatja. Tőke István kiváló fogékonyságot árult el ezek iránt. Azt mondja ugyan, hogy nem nyelvi szempontok vezették, még kevésbé nyelvészetiék. Már a *Híd*ban közzétett szövegeihez írt bevezetője is ezt hangsúlyozza: „A régi, a ma már csak főleg öregebbjei által beszélt nyelvi stílust kívántam visszaadni jellemzésül, persze csak mértékkel. Lehet, hogy a hivatásos nyelvész mindezt műnépiesnek fogja ítélni, de hangsúlyozni szeretném: ez a gyűjtemény nem nyelvészeti célokat szolgál.” Mi mégis úgy látjuk, hogy ha szándéktalanul is, az anekdoták nagy értékeket mentettek meg, s a „tiszai beszéd” oly gazdag televényét tárják fel, amire íróink közül csak Móra István vagy Csépe Imre szolgáltatott példát. Azok, akik közelről is megismerhették Tőke István termékeny munkáját, tudják, hogy mindebből mily sok tápanyag szívódott fel tanítványai nyelvkincsébe. Álljon itt ízelítőként néhány szóláshasonlat, szólás, jelzős szerkezet vagy összetétel e gazdagságból:

Csendes lett, mint börtben a mészárszék.

Gyereket fogott időnap előtt.

Meggyulladt a pöndöl eleje.

Látszik, hogy bölcsőre hízol.

Ezt a szégyent köllött megérnem, hogy engem az én fiam
pallóra állítson. (Hatóság elé...)

Nem győzte begyre szedni a hallottakat. Nem győzte hőkölni
az urát.

Talpon áll benne az ördög.

Az ő szája vallása nyomán mondom. Rajtam a hám egész nap.
Szájra markos menyecske volt.

Hamarosan létre jött. (Talpra állt, magához tért.)

Igencsak fönnforgó ember volt. (Élelmes, ismert, kiemelkedő...)

Elment az egylovasok báljára.
Nagyidejű cseléd; madzaghám; fatengelyes világ; dakuködmön;
gatyásbíró; bundalé stb.

Százával lehetne még szaporítani az efféléket annak bizonyságául, hogy a nép kifogyhatatlan a találó jelzőkben, hangulatkeltő kifejezésekben, kitaláló nyelvi ihletben. Gyűjtőnk mindezt csak úgy „mellékesen” rögzítette, nem ezekre összpontosította a figyelmét, nem is felfedezni akart, hanem természetes szerves nyelvi anyagként kezelte őket. Nem önmagukért szedte össze, de jó, hogy megőrizte számunkra.

Egykori jegyzőkönyvek és újságcikkek adják tudunkra, hogy Tőke István sok évtizedes munkájának eredményét a *Híd* pályázatára is benyújtotta (*Mosolygó Tisza mente. Zentai, Zenta környéki élcek, népi anekdoták*). A bizottság ezt a pályaművet nem vehette tekintetbe...

„...hiszen a mű jellege nem szociológiai-szociográfiai volt, ám a gyűjtés áttanulmányozása után az is kétségtelenné vált, hogy érdemes és jelentős az a munka, amit Tőke István végzett, összegyűjtve az élő anekdoták egy jelentős részét, formát adva nekik. [...] Nyilván módot kellene találni a gyűjtés mielőbbi megjelentetésére: szellemi életünk gazdagodna, szellemi javaink gyarapodnának általa, s az is bizonyossá válhatna, hogy érdemes és jelentős az olyan jellegű munka is, amelyet a feladataira ébredt és természetét felismerő tanárember végez a maga sajátos körülményei között, távolabb a tudományos központoktól, s egészen közel az életnek azokhoz a formáihoz, amelyekben hétköznapjainkat éljük” (Bori Imre: Egy gyakorló tanár munkája. *Magyar Szó*, 1969. február 9.).

Így került sor arra, hogy a *Híd* a gyűjtést 1970. januári számában mellékletként közölte, szám szerint harminc anekdotát egy rövid bevezető szöveggel. Azóta vagy százszorosára duzzadt fel a gyűjtemény anyaga, amelyből ez a válogatás készült. Várhatóan kedvező fogadtatása idővel majd szükségessé teszi a teljes anyag megjelentetését is, együtt a kellő felszereléssel, folklórtudományunk javára és gyarapítására.

Különös, fordított arányban áll ma előttünk az ember és a műve Tőke István *Mosolygó Tisza mente* című könyvében. Alig tíz hónapja annak, hogy szerepet cserélt benne egymással az *ábrázolat az ábrázolóval*: életre kelt lapjain a múlt és annak embere, s az elmúltakhoz lett hasonlónak, aki elevenné tette számunkra az egykor volt embereket. Egy letűnt vagy

múlóban lévő világ képét tárja fel a szerző könyvének lapjain, mégsem történelmet írt, a szó tiszteletreméltóan súlyos értelmében, hanem csak apró históriákat az emberi mindennapok ellesett pillanatairól. Jellemző bagatelletet, amelyek azonban a figyelmes olvasó előtt mégis értelmes egészzé állnak össze, s kikerekedik belőlük egy sajátos orbis pictus, a világnak a látható képe. A hozzáértők, a pszichológusok és írók, az emlékezés és a felejtés mechanizmusát jól ismerők egyként azt mondják, hogy az emlékezet szűrőjén leginkább olyasmi akad fenn, ami lényeges elemeivel és létfontosságúan kötődik az élethez, még akkor is, ha a nagy rosta fenekén csupa jelentéktelen hitványság látszik. Móricz Zsigmond is azt írja az *Életem regényéről* szólva, hogy csak érett író korában döb-bent rá, mily nagy mértékben gazdagították emberismeretét az ilyen anekdotikus történetek. Nos Tóke István könyve is valóságos tárháza a rendkívül jellemző mozdulatokkal, tettekkel, kiszólásokkal felvillantott és rögzített alakoknak. Emberileg, szociológiailag, történelmileg hiteles anyagból megformált mintái egy világnak, amelynek a valóságát, ízeit, napi realitásait e minták gyakran érzékelhetőbbé teszik, mint sok nagy apparátussal megírt szociográfiai tanulmány. Az emberi élet jó ismeretéhez sohasem voltak elegendők a tudós akribiával megírt, adatoktól roskadozó, terjedelmes történelemkönyvek, mert azok mindig csak a nagy mozgásokra voltak és lehettek figyelemmel, s szemhatárukból szükségszerűen kiszorult a részlet. Viszont az ember, aki a történelmet teremt, s a történelem, amely az embert a maga törvényszerűségei szerint alakítja, szétbogozhatatlan egységet alkot, folytonos kölcsönhatásban áll egymással. Ezért nélkülözhetetlenek a történetíró számára az emlékiratok, a naplók, a levelek, az intim feljegyzések, az emberi dokumentumok, mert nélkülük a gazdasági-társadalmi-politikai valóságot elemző tudomány a tények rideg közlésévé merevedik, az élet ijesztő vázlatává.

Az egyén reagálása, a nagy mozgások tükröződése az ember életében csak az ilyen apró műfajokban tapintható ki, mint az anekdota. Tehát ez a könyv is a nagy folyamatok mellékágait és hajszalereit mutatja meg, mégis hozzásegíti az olvasót az emberi vegetáció teljességének a megismeréséhez. Ebben az értelemben háttérrel is emberi fedezet is.

Azt mondhatná valaki: talán túlságosan is magasra tettük a mércét, s messzire nyúltunk a példaért, amikor Móricz Zsigmondot vagy a történelmet emlegettük egy anekdotagyűjteményről szólva, hisz ezek az itt elmondott esetek és apróságok alig lehetnek alkalmasak arra, hogy egy világképet mutassanak be az olvasónak. Kétségtelenül igaz, de az igazsághoz tartozik az is, hogy a *fontos* és a *mellékes*, a *lényeges* és a *járulékos* között csak a mi szelektáló tudatunk tesz különbséget, és

sokszor csak az utólagos tapasztalatok birtokában. Hagyjuk hát az ember és a világ bonyolult dialektikájának a kérdéseit, s ne futtassuk elménket ezekről egy olyan könyv ürügyén, amelyről a szerzője maga is úgy nyilatkozott, hogy derűs, furfangos, de „érdemtelen esetek” gyűjteménye. Mérjük tehát önmaga mércéjével, s lássuk azt, amit a könyv objektíve is tartalmaz, felkínál olvasójának. Közelítsük meg mindenekelőtt az olvasó szemével, akinek nincsenek más elvárásai és igényei a könyv iránt, minthogy a jóízű vidám történetekkel kellemes perceket vagy órákat szerezzen magának.

Az első, ami ezt a kellemes érzést kelti bennünk, s rokonszenvünket kiváltja, az az, hogy ismerős világba léptünk. A helyszín, a környék, a ház, az utca, ahol az eset történt, de az is, akivel az megtörtént, még akkor sem idegen tőlünk, ha nem volt személyes közünk hozzá. Egy darabja a tudatunknak, még ha csak dereng is előttünk kiléte. A hatás azáltal mélyül el, hogy az elmondott eset már eleve beilleszkedik egy általában ismert élethelyzetbe. Előre sejtjük, hogy attól, akiről szól, milyen típusú csattanós választ vagy szellemes, talpraesett megoldást várhatunk, s minél jobban illik a kulcs a zárba, s egyszersmind minél eredetibb módon és hatásosabban oldja fel a feszült várakozást, annál felszabadultabb lesz a hallgató vagy olvasó öröme, meglegedett a nevetése. Ez a nyitja tehát népi eredetű anekdoták helyhez és korhoz kötöttségének. Esetünkben annak, hogy a százlancos gazda, a kikapós fiatalasszony, a csavaros észjárású béreslegény vagy a borissza kántor úgyszólván testközelségben él vagy élt közöttünk, előre sejtjük és várjuk a *lehetséges* választ és reakcióját az adott élethelyzetben. Az sem baj, ha nem történt meg vele, amit a közlő állít róla. Az anekdota ugyanis élő, teremtő, önmagát továbbépítő formája a szóbeliségnek s az ilyen fajta irodalomnak, nem pedig végérvényesen lezárt, kihűlt, formálhatatlan öntvény. Szóval nem is irodalom, a szónak az iskolás értelmében: nincs rögzített alakja, voltaképpen nem is írásban terjed, nem védi szerzői jogvédő iroda. Tágul, bővül, terebélyesedik – vagy éppen kopik, szegényedik, szűkül az anyaga. Közben módosul is: a teremtő képzelet tovább görgeti, a száj, amely átörökíti másokra, igazít rajta, csak az a fontos, hogy jellemző legyen arra, akiről szól. Igen találóan fejezte ki ezt a követelményt az itt lejegyzett anekdoták egyik mesélője, aki valahogy így nyilatkozott a gyűjtőnek: Nem baj, ha nem igaz, az a fő, hogy durranik a vége. Ez tehát a kötetbe foglalt anekdoták első esztétikai értékszintje, az a szint, amiről több mint ezer esztendeje Arisztotelész a nevezetes *Poétikájában* mint a *felismerés* esztétikai gyönyöréről beszél. Nem tartozik ez a „bonyolult örömök” közé, de ősi és elemi, mint amilyen a közlésvágy, a mesélőkedv az anekdota elmondójában.

A második értékszint ebből az elsőből természetesen következik: a szűkebb körű hallgatóság előtti otthonos beszéd meghittsége, az előadás közvetlensége és feszélyezetlensége. Az olvasó ezeket a szövegeket voltaképpen nem is úgy érzékeli, mint a betűk sorát, hanem úgy fogja fel, mintha társaságban ülne és hallgatná valakinek a szavait, aki a maga hanglejtésével, hanghordozásával fejezi ki rokonszenvét hőse iránt, összekacsint hallgatójával, cinkosan beavatja valamibe, amit az inkább csak sejtett, mint tudott. Az anekdota hatását még csak növeli, ha a mesélő, jól ismervén alakját, annak hangján, szavajárásával, taglejtésével, mimikájával testi valóságában is megeleveníti figuráját. Tőke István gyűjteményének egyik nagy értéke éppen abban rejlik, hogy sikerült neki – amennyire ezt az írásos lejegyzés egyáltalán lehetővé tette – a betűkbe is átmentenie az élő beszéd hamvasságát, eredetiségét és modorát. Nem irodalmiasít tehát: nem „szépiíti”, nem faragja le a szóbeli közlés kinövéseit és érdesebb felületeit, legfeljebb csak annyit alakít rajta, amennyit a nyilvánosság korlátai vagy az ólomba öntés technikai követelményei szükségszerűen megszabnak neki.

A harmadik értékszint a jelentésfunkcióban van. Mint már mondtuk, ezek a mulatságos históriák a társadalmi tudat kifejezői és egyben alakítói is. Szereplői ugyan mindig a rájuk jellemző módon nyilatkoznak meg a különféle élethelyzetekben, de ha szándéktalanul is, általában a hozzájuk hasonló, azonos nemű, foglalkozású, életkorú, szemléletű, műveltségű emberek módján. Szavaik, tetteik, kifejezéseik, reakcióik tehát nem pusztán egyéniak, hanem kifejeznek egy kollektív tudatformát. Válaszai egy csoportnak, rétegnek, közösségnek, amelyhez tartoznak. Ennek ellenére az anekdota embere nem „kollektív hős”, mint a mesében vagy mondában, mert mindig a személyesség, az egyediség, az egyedül rá illő észjárás, virtus, leleményesség az uralkodó vonása, ez teszi anekdotikusá. De hogy nemcsak önmagát képviseli, azt maga a szerző is sugalmazza; amikor csoportosítja embereit: kanászok, inasok, juhászok, ügyvédek, hatósági emberek, orvosok, csempészek, papok, katonák, lányok-asszonyok, vadászok, koldusok, nagygazdák stb. Az anekdotákban szereplő alakok viselkedése, replikái a hasonszőrűek tudatvilágát és viselkedésformáit is megmutatják. Ez a viselkedés persze jelentést is hordoz: tiltakozást vagy elfogadást, visszautasítást vagy beletörődést, ellenszenvet, rokonszenvet stb. Egyszóval túlmutat önmagán: állásfoglalást és magatartást sugalmaz, igazságot szolgáltat, nevetségessé tesz, megnyer, elítél, valami mellett vagy ellen hangol. Az anekdota jelentésfunkciója tehát igen változatos, tartalma minden egyes darabban más és más, de bizonyos, hogy mindig felismerhető.

Lehetséges persze a könyv másféle értékelése és megközelítése is. Sőt annyiféle, ahányféle maga az olvasó. Ezért a mindenki könyvének is mondhatjuk a gyűjteményt: a törzsökös zentaiaké éppúgy, mint azé, aki csak a felszínét ismeri az itteni világnak. A kisdíáké, aki csak éppen ismerkedik az étellel és az emberrel, az idős olvasóé is, akinek a könyv megidézheti az egykori embert. Érdekelheti a jogászt, a földművelőt, az egészségügyit, a pedagógust, a kereskedőt, a tisztviselőt, az iparost, a közgazdászt, mert ő is benne van, s mert szemléletmódot, tapasztalatot ismerhet meg belőle. Hallottam véleményt róla a tanártól, aki a népi beszédmódot, a nyelvi leleményességet figyelte meg benne, folkloristától, aki arra figyelt fel, hogy témákban és motívumokban hogyan módosul az anekdotaforma a könyv lapjain a helyi adottságoknak és körülményeknek megfelelően. Író is mondta már, hogy a gyűjtemény egyik-másik figuráját beépítette novellájába, de újságok és lapmellékletek is sorozatban közölték színes olvasmányként, önállóan vagy találó illusztrációként cikkekhez, ismertetésekhez.

1983

■ ÉPÍTŐK ÉS ÉPÍTKEZŐK ZENTÁN

Az értékelés aspektusairól

■■■

*Állok az ablak mellett éjszaka
S a mérhetetlen messzeségen át
Szemembe gyűjtöm össze egy szelíd
Távol csillag remegő sugarát.*

*Tanultam én, hogy általszűrve a
Tudósok finom kristályműszerén,
Bús földünkkel s bús testemmel rokon
Elemekről ad hírt az égi fény.*

(Tóth Árpád: *Lélektől lélekig*)

Valkay Zoltán műfaj történeti jelentőségű könyvéről két nagy tudású szakmabeli véleményét olvashatjuk a fedőlap hátoldalán: Hadik Andrásét és Harkai Imrét. Mindketten fontosnak tartják kiemelni, hogy e kiváló monográfiából „...feltárul a kisváros társadalomtörténetének, ipartörténetének, művelődéstörténetének, gazdaságtörténetének számos eddig ismeretlen lapja, sőt fejezete” (Hadik), illetve azt, hogy szerzőnk az „Építészettörténet mellett településtörténettel és helytörténettel is foglalkozik. Interdiszciplináris vizsgálódásai az épületek építése mellett kultúr- és gazdaságtörténeti korrajzot is vázolnak” (Harkai).

Igaz, hogy a művészettörténet e sajátos, Valkay-féle változtatónál még a magyar szakirodalom olyan kimagasló művelője is óva int, mint amilyen Gerevich Tibor volt, aki az újabb kori műtörténetnek (mint tudományágnak) módszereit és ismeretelméleti problémáit elemezve rámutat a történeti és az esztétikai szemlélet állandó küzdelmére a tárggyal foglalkozó tudósok között. Az első szemléletforma – különösen annak a pozitivistá változata – azt a veszélyt rejti magában, hogy az (építő) művészetet másfajta emberi tevékenység alárendeltjévé degradálja, még inkább pedig azt, hogy külső körülmények (kor, faj, materiális tényezők stb.) függvényének rangjára szállítja le. Ez az irányzat – mint írja – „...a művészettörténetének önállóságát veszélyeztette, kultúrtörténetté szélesítette, helyesebben mondva ebbe beleolvastotta. Másik, még nagyobb fogyatékosága volt, hogy a műalkotástól elszakította a művészt, a művészi egyéniséget, s azt a külső hatások választóvizében alkotóelemeire oldotta fel. A művész kezük alatt eltűnt anélkül, hogy ezzel a műalkotás megértése nyert volna. De maga a műalkotás is, mint önmagáért való létezés megszűnt, s nem művészi tényezők hordozójává, megtestesítőjévé lett.” A másik (ma szellemtörténetinek mondott) szemléletformáról

■■■

szólva megállapítja: „Ennek az irányynak népszerűsítő írói nevelték félre az új demokratikus korok szörnyű tömegizlését, rontották el mondjuk a nép, az egyszerű emberek egészséges ösztönizlését, hozták divatba az ő jelzőikhez és kritikájukhoz méltó modoros művészipigonokat, ástak mind mélyebb sáncot az igaz művészet és a közizlés közé...” (*A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1932)

Noha Valkay munkájában éppen azt tartjuk különleges értéknek, hogy nem zárkózik professziója szűk korlátai közé, s hogy szemléletének tág határai messze túlterjednek szaktudománya körén, egyben azt is meg kell állapítanunk, hogy nem bocsátkozik elvont elméletek vagy szubjektív felfogások kalandjaiba sem. Ebben azonban nem valamilyen „iskolához” vagy művészetelméleti doktrínához való ragaszkodás következményét kell látnunk. Előadásmódjából, közlésformájából, anyagának prezentálásából mi két másféle indítékra következtetünk, amelyekről az alábbiakban fejtjük ki gondolatainkat. S már itt kijelentjük, hogy munkája nem pusztán a „szakma öröme” szolgál, hanem tágabb értelemben vett műveltségünk és művészetfelfogásunk egyféle támaszpótlát, tartópillérét vagy éppen magaslati pontját látjuk benne, s mindenképpen lelkiségünk, szellemi életünk, művésztörténeti ismereteink és gondolkodásunk jelentős gazdagodását. Amire pedig az alábbi gondolatok nyomtatékosan figyelmeztetni szándékozik, az a műszaki és a humántudományok módszereinek komplementáris alkalmazása a téma feldolgozása során, ami korszerű világképünk kialakulását mozdítja elő. S persze nem csekély mértékben önmagunk keresésének, követésének s azonosításának folyamatait is. Éppen emiatt tartjuk Gerevich Tiborral szemben e sok irányba tekintő írói gyakorlatot nemcsak megengedhetőnek, hanem egyenesen szükségesnek is.

Kisiskolás korunktól fogva ahhoz szoktattak bennünket, hogy az ember képzőművészeti tevékenységét (festészetét, szobrászatát, építészetét stb.) a népek, fajok, országok, tájak, a mindenkori társadalmi rétegződés, a földrajzi-fizikai, sőt élettani adottságok alapján kell valamilyen rendszerbe foglalnunk. A közkézen forgó szakirodalom, a tankönyvek és népszerű kiadványok, a lexikonok és egyéb publikációk is ilyen értelemben szólnak síksági vagy hegyvidéki építkezésről; történelmi korszakok művészeti stílusáról; paraszti, polgári, kismemesi, főúri stb. ízlésformáról és építészeti jellegzetességekről, németalföldi vagy spanyol, müncheni vagy nagybányai festőiskoláról stb.

Ha mindezt, s az itt nem is említett rengeteg más tényezőt, akár csak futólag és felületesen is áttekintjük, akkor valóban jogosan merül fel bennünk a kérdés, hogy van-e, lehet-e Zentának *építészete*, vagy pedig

csak *épületei* vannak, s ezért csak egy bizonyos helyen megtelepült emberek lakhelyül szolgáló objektumainak építésmódjáról beszélhetünk. Lehet-e Zenta városának *építészete*, amikor ezzel a deverbális képzővel alkotott főnévnek már az alapjelentésében ott lappang a gyűjtőnévre való utalás, az, hogy ezen a szón eleve valamilyen rendszert, több összetevő rezultánsát, az eredőt, a közös vonások együttesét értjük?

Még ha szinte lehetetlennek látszik is e jelzős szerkezetbe, e szópárba foglalt tartalom szabatos kifejtése vagy meghatározása, mégis azt kell mondanunk, hogy az olyan embernek a tudatvilágában, aki a dolgok alkotóelemeit a maguk konkrét egyediségében ismeri, abban a mondottak ellenére is kialakul s felidéződik egyféle kollektív emlékkép vagy jelentésegyüttes, amivel többé-kevésbé fölismerhetően körül lehet határolni a *Zenta építészete* fogalmát. Jóllehet nem olyan egyértelműen, szinte képletszerűen differenciálva, mint ahogy a dalmát, a székelyföldi, a forró égövi, vagy – régi példákra hivatkozva – mondjuk a bizánci, balkáni vagy Rajna-vidéki, toscanai stb. építészetről szokás beszélni, de legalább olyan jellemzők felidézésével, amelyek alkalmasak pl. a mi bácskai városaink *alvégi* vagy *felvégi* negyedeinek a megkülönböztetésére. Vagy amilyenekre hivatkozhatunk – mondjuk – Szentendre, Tabán, Zugló vagy Óbuda építészeti jellegzetességeiről szólva, amelyek azokat elkülönítik egymástól és más városrészeketől.

Az *építészet* szócikknek *A magyar nyelv értelmző szótára* két jelentésváltozatát ismerteti. Elsőül az „elméleti és gyakorlati tudomány” jelentését tulajdonítja neki, másodikul akként definiálja, hogy „A képzőművészeteknek az az ága, mely épületek alkotásában a térhatással, a használt anyag tetszetős, cél- és anyagszerű alakításával, valamint a díszítéssel művészi hatást ér el”. Az itt felsorolt alkotóelemek, tényezők és feltételek természetesen a történelmi változásoknak a függvényei, amelyeknek az egész környezet az építkezés tárgyával együtt a részese: a műveltségi szint, a korlátlás, az építészeti objektum rendeltetése, de ugyanígy a táj, az éghajlat, az élettani körülmények meg igen sok más komponens is szerephez jut sajátosságainak, formai elemeinek a kialakításában. Ilyen értelemben beszélünk a lehetőségek és szükségletek diktátumáról is, amelyek az adott közösség életét egészében meghatározzák. A stílusbeli ismérvek, formaváltozatok, a téralkotó képzelet módosulásai, mint ahogy az emberi élet egésze is, szinte permanens változásokon mennek keresztül, még ha a történelmi folyamat viszonylag nagy időszakaszaira nézve állandósulni látszanak is.

E már-már közhelyként hangzó megállapítások készítetik az olvasót, hogy elgondolkodjék: vajon fölismerhetőek és megnevezhetőek-e azok a

komponensek, amelyek ennek az alföldi mezővárosnak az architektúrájában nagyobb nyomatékkal jutottak kifejezésre, s amelyek együttesen alakítják ki azt a komplex jelentést, amit szerzőnk a könyve címében olvasható szópárnak tulajdonít? Ismerünk-e tehát olyan építészeti specifikumot, amely megkülönböztető érvénnyel tenne tanúbizonyságot az egyedül Zentán tapasztalt architektonikai sajátosságok mellett?

Ha a történelmet fogjuk vattatóra az építészeti stílusváltozatok és specifikumok keresésében, akkor valóban azt kell mondanunk, hogy itt nem zajlottak le oly nagy hatású társadalmi, gazdasági, vallási indítékú vagy másféle korszakos mozgalmak, amelyek pl. a germán, a román s más nyugati nemzetek szellemi világában századokra kijelölték az utakat az emberi tevékenységnek ebben az ágában. Inkább a szinte folyamatosan érkező (ázsiai, balkáni stb.) barbarizmus pusztító nyomai szemlélhetők még ma is művészettörténeti emlékeinken. De a polgári megújulás alig több mint két évszázada is csak nagy lemaradással hoz cseenevész hajtásokat városunk építészetében. S ha mindezek után még azt is figyelembe vesszük, hogy az építészet nem csupán „az ember számára, élete, tevékenysége színhelyéül alkotott, a külvilágtól elhatárolt térség” kialakítása, hanem a tér formálásának sajátos, humanizált módja, akkor ismét a könyvben tárgyalt alapfogalom és annak helyi vonatkozásai gondolkodtatnak el bennünket: a „Zenta építésze” azonos-e a „zentai építészet” fogalmával?

A szavak jelentéstartalmának ilyen alkalmi és kölcsönös átruházása (tudatműködésünk időleges megtorpanásaként) oda hat, hogy mondjuk a főtéri plébániapalota erkélytartó atlaszfiguráit, a Royal Szálló baldachinját, a Deák-ház Zsolnay kerámia és toronytetős megoldását, az Erdélyi-ház manzárdját és egyéb díszítményeit, a Szlávnity-ház homlokzati hullámdíszzeit, a gimnázium „magyaros szecesszióját”, a Széchenyi-ház erkélyeinek kiképzését, s annyi más épület kompozíciós sajátosságát „zentaiként” fogjuk fel, s más tájra, vidékre vagy városba kerülvén (s ott is találkozáván velük) olyan képzetünk támadjon, hogy azok valamilyen Zentáról elszármazott stílus vagy építésmód kirajzása. Gál János, a gimnázium egykori földrajztanára magabiztos meggyőződéssel hirdette, hogy az alvégi „napsugaras” házhomlokzatok vagy a kukucsikai „tutajos” építkezés népi forrásból eredő, pogány kori, még keletről magunkkal hozott ősi s természetesen zentai sajátosság. Tőlünk indult újtjára más – főleg Tisza menti – tájak felé. Föltételezhető, hogy ennek a felfogásnak a nyomait kell látnunk pl. a gimnázium tanulóinak pályázati munkáiban is, akik a *Kukucska világa* címen ötven évvel ezelőtt írt dolgozatukban a városrész házain észlelt, utóbb említett két építészeti sajátosságot helyi

eredetűnek mutatják be, tehát „zentai építészet” jelentéssel ruházzák fel. Ez a második, a „tutajház” megnevezés, a gyakori árvizekkel függ össze: építészeti sajátságainál fogva aránylag könnyen dacolt a Tisza kiöntéseivel.

Amit itt a laikus diákdolgozatok (inkább csak hallomás után) ezekről a fogalmakról mint zentai jellegzetességekről közöltek, azt Valkay a szakember széles körű motivációjával, az anyagi feltételekkel, a gazdasági élet kényszereivel hozza összefüggésbe, továbbá az eredet, a funkció, az elterjedettség s egyéb tényezők szempontjából vizsgálja, amivel aztán nagyrészt választ is ad a helyi építészet autentikus vagy „származék” voltának a kérdésére. A „napsugaras oromzat” motívumáról pl. az alábbiakban világosít fel.

„A *parasztbarokknak* nevezett napsugaras oromzatok elterjedése az éppen virágzását élő neobarokknak, a szegedi nagy árvíz utáni építkezéseknek és a fafeldolgozó gáterek megjelenésének köszönhető. A szegedi napsugaras, kazettás oromzatú házakat egyébként a Királyi Bizottság mérnökei tervezték títustervként a rászorulóknak. Zentai megjelenésük a títustervek helyi interpretációja. Létrejövetelükben mégis a fűrészelt deszka olcsósága a perdöntő. Zentán az 1884-ben állított gőzfűrészt e kérdést oldotta meg.”

Nemcsak kétféle megközelítés és stílus áll itt szemben egymással, hanem két szemlélet- és tudatforma is: az első a Trianon utáni „elveszett nemzedéké”, amely alól tragikusan kicsúszott szellemiségének addigi éltető talaja: a millenniumi romantikus történelemfelfogás, az illúziókkal teli nemzeteszme, az utóbbi tárgyalásmód pedig a két világkatasztrófa utáni, a realitásokkal komolyan számoló „harmadik nemzedéké”, amelyet nemcsak gazdasági válságok, hanem a kisebbségi sors kényszerűségei is a jelzett építésmódban megnyilvánuló megoldások okainak és indítékainak tanulmányozása felé irányít. Íme ennek az akár kordokumentumként is felfogható illusztrációja Valkay könyvének egy másik lapjáról, amely a „tutajház” fogalmát értelmezi:

„A múlt századi leírások a *tutajfalat*, a tutajházat a favázás szerkezetű falváltozatok közé sorolják, amikor az oszlopok által kialakított váz közé nád-, kukoricaszár vagy gyékénykötegeket használtak kitöltőelemként, melyet jól betapasztottak. Építésükkel általában a szegényebb népréteg élt.

A zentai tutajház szerkezete lényegében véve alig tér el a fent említettől. Mint falépítési technikát a századelőn betiltották, de a szükség és kényszer a 20-as évek végén – ha torzítva is – új életre hívta. A gazdasági válság idején a Kukucsában építették ezeket az alacsony falú épületeket a szegény halászok és béresek részére.

A Kukucska a rakpart végénél kezdődő »lápok« (fenyőtutajok) birodalmától délre helyezkedik el a Tisza ártérperemén. A szérúként hasznosított részen az 1890-es évektől kezdve épült ki a földbe vájt kunyhók, fal nélküli putrik alkotta szűk utcás, sűrűn beépített, állandó árvízveszélynek kitett városrész. Nem véletlen tehát, hogy itt kaptak helyet a város legszegényebbjei: a tiszai halászok és a kosárfonók. [...] A zentai tutajház különlegessége a fal egyedi szerkezetében rejlik. Építésük a szükséghelyzet kiváltotta emberi leleményt igazolja. Az ősi falépítési technikára (mint pl. a sövényfalra, palánkfalra, fecskerakásfalra) emlékeztető szerkezeti fogásokat magyarázhatjuk szociális szempontokkal is, együttes alkalmazásuk mégis inkább a néprátermettségét bizonyítja.”

A művészettörténész e problémáját, a Zenta város építészetének autentikumáról vagy „jövevény” voltáról fölmerült dilemmát az irodalomtörténész (e sorok írója) saját anyagán munkálkodva maga is megélte, amikor az irodalmi regionalizmus problémavilágára keresvén a választ (önmagának) azt a kérdést tette fel, hogy lehet-e Zenta „irodalmáról” beszélni, vagy csak írókról szólhatunk, akik – mintegy a véletlen folytán – itt fejtettek ki bizonyos irodalmi tevékenységet. Másképpen fogalmazva: az itt keletkezett és napvilágra hozott szépirodalmi alkotás valóságos, meglévő szellemi organizmus jele és nyoma-e, vagy csak (ahogy mottónk fent olvasható sorai mondják) egy messi, idegen világ képenek és fényének a tükröződése? Ami aztán abban a (mindkettőnket foglalkoztató) kérdésben összegeződik, hogy: „Lehet-e, érdemes-e tehát végső soron művelődési térképünkön a zentaiakat külön is jegyeznünk? Nem afféle hétszilvafát, kutyabőrt, pedigrét kutató divat-e az ősök keresése irodalmunk újabb történetében, mint mondjuk az újjgazdagok gyűjtőszennvedélye, amely az igazi műértékek mellett egyforma buzgalommal raktározza a »neobarokk« bútordarabokat, a repedt szénvasalót, a máktörőt, a kovás puskát vagy a csempe rézmozsarat.”

Különösen nehéz Valkay munkájáról elfogulatlanul nyilatkoznia olyan valakinek, akinek a tudatában (hogy csak a szerző által említett

vagy csak az utca nyelvében élő létesítmények nevét említsük) a Tűzoltó-laktanya, a népkerti kioszk, a kertészlak, a tenispályák, a Szárits-villa, a zsinagóga, a vasútállomás, a Vujić-major, a korcsolyapálya, a gimnázium, a Szlávnity-sarok, a Nagymalom, a Villanytelep, a Vágóhíd, a fűrészgár, a Bergel-udvar, a rituális fürdő, a Hajduska-sarok, a Csonka-lejáró, a Rudics-emelet, az Ördögné szukja, az Iskolatér, a Kukucska, a Juhszél, a Kakasos bolt, a komplejáró, a melegkút, a fürdőház, a Kiserdő, az Ipartelep, az Alsó-rakpart, a Kertek, a Partalja, a Csordajárás, a Janovác-telep, a Régikórház, a Slajz s kisezer más épület és helyrajzi megnevezés olyasmit jelent, aminek az idevaló ember szinte érzi a testmelegét, s aminek mind-egyikét emlékeinek a raja veszi körül. Akik a felsoroltakat még közelről ismerték, azoknak a tudatában mindez nem csupán építőipari létesítmény, aminek szabatosan meghatározott funkciója, tulajdonosa, pontos helyrajza, telekkönyvi iktatószáma, s a mindenkori adminisztráció által számon tartott egyéb meghatározó eleme van. Sokkal inkább olyan lokalitások ezek, ahol sportbarátságok köttettek és sírig tartó szerelmek születtek, vagy ahol életpályák röppentek magasba vagy roppantak derékba. Érthető hát, ha említésükkor nem az architektonikai jellegzetességek, a funkcionalitás vagy a stílus fogalmai nyomulnak tudatunk előterébe, hanem az említett humán tartalmak és személyi élmények. Csak egyet ebből a tágas élményvilágból. A Fő tér egykori templomromja, főleg az idősebb nemzedék képzetvilágában és emlékei között, elsősorban nem mint a bazilikastílus példája merül fel, hanem mint egy épületmaradvány, amelynek az építése 1918-ban végleg megszakadt, s vagy harminc esztendőn át, diáknemzedékek hosszú sorának a képzeletében Drakula gróf bagolyhuhogással, röpködő denevérekkel, vámpírokkal, imbolygó árnyakkal benépesült várának fogalmával azonosult. Meg aztán mint iskolakerülők rejtekhelye, a cigarettasodrás diákműhelye, titkolt és tiltott olvasmányok csoportos megismerésének a színtere, hajléktalanok aziluma, s aminek a képe még hetven-nyolcvan esztendő múltával is föl-földereng a hosszú életű egykori diákban. E csonkán maradt templomromot szerzőnk nagy gonddal, tizennégy nagy formátumú oldalon át tárgyalja, fényképek, számadatok, tervrajzok, térképek, jegyzőkönyvek, újságcikkek s egyéb dokumentumok sokaságával támasztva alá mondanivalóit, olyan alcímek alá sorolva az előadottakat, mint *A harmadik Szent István-templom építése (1911–1947)*; *A régi főtéri templom leégése és az új templom építésének eldöntése*; *Az új templom tervpályázata, a tervek véleményezése és a plágiumvádból fakadó bonyodalmak*; *A templom építésének kérdése és a Főtér rendezési terve*; *Tervmódosítások és tervek*; *Versenyértárgyalás és a munka elkezdése*; *A félbemaradt építés további*

sorsa: az utcavonalba való építés elvetett kísérlete; A templom „elkerítése”; Újabb próbálkozások; A romtemplom lebontása. Első pillantásra nem egyéb, mint pontos, szinte rideg mérnöki körültekintéssel fogalmazott bemutatása egy épület sorsának a tervpályázattól a romok eltakarításáig. Mégis határozottan érezhető, hogy az adatok, a tények, tervek halmaza mögött ott rejlik a szerző személye, aki az épületrom szomorú sorsának jó ismerője, még ha nem személyes élményanyagból meríti is értesüléseit az előadottakhoz, hanem egyszerűen azért, mert (s itt megint költőt kell idéznünk, ezúttal Radnótit):

*Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngye ága,
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.
Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy merre mennek, kik mennek az úton,
s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalakról csorgó, vöröslő fájdalom.*

S ezen a helyen kell szólnunk arról, ami mint írói magatartás vagy alapállás végigkövethető ezen a félezer oldalon, s aminek fogalmi meghatározása talán ez lehetne: a szerző alanyi viszonya tárgy iránt. Ezen pedig – a már elmondottakból is következtethetően – azt kell értenünk, hogy Valkay számára az architektúra nemcsak a tér beépítésének a tudománya és művészete, a tárgyalt objektumot pedig nemcsak annak dimenziói, anyaga, struktúrája felől vizsgálja, hanem az emberi élet színterét látja benne, amiben létformánk megjelenik és realizálódik. Mint ahogy a hivatása magaslatán álló sebészorvos műtőasztalán sem egy halom élettani rekvizitum: sejtek, vénák, idegek, csontok stb. biológiai masszája hever, hanem élő, mozgó, légző emberi lény, akinek a további sorsa jelentős mértékben függ az ő diagnózisától is. Ennek a felfogásnak a jegyében teljesedik ki szerzőnk gondolatrendszerében az építészet „egzisztenciális emberi tevékenységgé”, ahogy hittel és meggyőződéssel vallja egy korábbi tanulmányában (Zentai építőiparosok. *Létünk*, 1997. 1–2. szám). Úgy is mondhatnánk: nem a kanti bölcelet Ding an sich fogalma, nem egy önmagáért és önmagának való valami, hanem ami életfunkciónk szolgálatát végzi. Érthető tehát, hogy művészettörténeti vizsgálódásainak az előterébe az embert helyezi, aki az alkotást, a művet megteremti, és akinek a számára az építészeti alkotást az említett élettani funkció végzésére alkalmassá teszi. Meggyőződése ugyanis, hogy – miként a *Létünk* cikkében írja – „Az igényes köz- és polgári építkezés igényes és

a mesterséghez méltó munkát követelt. A stílusok ismerete, alkalmazása körültekintést és szakmai ismeretet feltételezett. A stílus a kor szellemi-gazdasági lehetőségeinek lenyomata. Olvasható, magyarázható és megérthető. Egyszerűen tükrözi az életkörülményeket. Elég, ha csak a 30-as évek válságától sújtott építészetre gondolunk, melynél a purifikáló építést nem ízlésből, hanem szükségéből alkalmazták...” Mint látjuk, tanulmánya tárgyát emberközelbe hozza és életközelből szemléli, aminek folytán az olvasó a „maga ügyét” látja benne. Mondanunk sem kell, hogy az ilyen írói megközelítés, illetve az effajta író-olvasó viszony kialakulása szükségszerűen megkívánja mindkét részről az adott tárgynak (a mi esetünkben Zenta város építészeti objektumainak) a beható ismeretét és a hozzájuk fűződő személyes kapcsolatot. A *Létünk* cikkét a mondottak miatt egyféle „előhangnak” tekinthetjük e humán központú monográfiához, amelyben terjedelmes szövegrészletek mutatják be az építészt, a mű létrehozóját, annak gondolati-eszmei elképzeléseit, céljait, egész koncepcióját, sőt külön névindexet állít össze a zentai vagy itt működő érdemes építőmesterek, építészek és mérnökök személyéről (életrajzi adataik, illetve alkotásaik ismertetésével), azokról, akik nyomot hagytak a város architektúrájának a történetében. Összesen száztizenkilenc nevet sorol fel.

*

Amikor a szerzőnek tárgya iránti „alanyi viszonyáról” beszélünk, arra mutatunk rá, hogy nem a kabinettudós modorában fordul hozzánk, eszünkbe sem jut azonban tudományának valamilyen profanizálása, még csak relativizálása sem. Pusztán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a műszaki tudományok mindenhatóságára esküvő, a „reáliáknak” a „humaniorákkal” szemben oly nagy előnyt juttató korunkban, mai „csupa értelem” világunkban a művészettörténész Valkay e hatalmas munkája kiváló példája lehet e komponensek szerencsés szintetizálásának. Mintegy figyelmeztetésül a műtörténetből ismert negatív jelenségre, arra, hogy e tudományterületek elkülönítése mindkettő meddőségét eredményezi. S annak bizonyítására, hogy a „lélektől lélekig” megteendő út csak akkor lesz járható, ha az emberből kiindulva jut el a műalkotásig, s onnan ismét az emberig vezet bennünket. Tehát nem a tetlen nosztalgia érzésvilágát táplálja bennünk, hanem az elkötelezettséget ébresztí szülőföldünk iránt, hisz csak így maradhatunk meg önmagunként önmagunknak.

Sommázva Valkay munkájának erőnyeit és tanulságait, azok közül kettőt nevezhetnénk alapvető fontosságúnak, mert belőlük vezethető le a könyv többi pozitívuma is:

- a) Műtörténeti hagyományvilágunknak, városunk építészeti jelenének és múltjának maradéktalan számbavétele, valamint annak a mindenkori társadalmi (történelmi, gazdasági, kulturális stb.) helyzetével és fejlődési tendenciáival összefüggő részletes, dokumentumokkal alátámasztott elemzése.
- b) A szerző és a feldolgozott tárgy bensőséges, személyi kapcsolataira visszavezethető előadás, a közvetlen, megnyerő és egyéni stílus.

A Zenta építésze ezek folytán tölti be műfaj történeti szempontból is úttörő feladatát. Ekként válik a természeténél fogva kimért, száraz műszaki fogalmazás nemcsak olvasható, hanem olvasmányos írássá, e sorok róvója számára pedig beteljesülésévé annak, amiről a költő énekel:

*Egy égi üzenet, mely végre most
Hozzám talál: a szememben célhoz ért
S boldogan hal meg, amíg rácsukom
Fáradt pillám koporsófüdelét.*

2002

„A feltárt valóság megbízhatóan pontos bemutatására elengedhetetlenül szüksége van minden társadalomnak, közösségnek, sőt egyénnek is, ha nem óhajt saját jelenében szelűtöttként tapogatózva emlékezetkiesésben élni. [...] A múltat vállalni emberséggel, felnőtt nemzetként, szorongás és öncsonkítás nélkül nem gyengesség, hanem az erő jele, és egyben forrása is.”

(Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. 1987)

Nem ennek a folyóiratnak a hasábjaira tartozik, még kevésbé a műkedvelő történész dolga, aki e sorokat rója, hogy a maga igazi jelentőségéhez méltóan értékelje e háromszáz esztendő történelmi eseményt, vagy hogy az igazságtétel szándékával szóljon róla ezen a kerek évfordulón. A legkevésbé pedig azt érzi feladatának, hogy a tudomány nevében ítélkezzen a jubileum ürügyén közzétett szövegekről, vagy pedig az avatott műértő nézőpontjáról az alkalom szülte művészi produkciók fölött. Arra azonban erkölcsi parancs kötelezi, hogy szóvá tegye bizonyos észrevételeit, mégpedig családja több évszázados zentai gyökérsége jogán, s egy közösségi morál diktálta kényszerből, aminek nyomasztó terhetől immár hetvenöt éve képtelen megszabadulni. A mondottak miatt az alább következők inkább csak afféle „ceruzasorok”, ha nem is Petrarca könyvében (amibe nagy költőnk jegyezte a „nem szeretettek” zokszavait és panaszát), hanem a történelemkönyvön, amelyről tudva van, hogy lapjain nem mindig a *történettudomány*, hanem jóval számosabb esetben a *történetírás* üli triumfusát. Mindennek folytán pedig e sorokban bizonyára jóval több lesz az alanyiség eleme és mozzanata, mint amennyit megengedhetne a tárgyról szóló alkalmi megemlékezés, még ha többrendbeli kapcsolat fűzi is íróját a tárgyhöz.

Amióta egy kiváló közírónk könyvében először találkoztam a nála is már-már jelképi jelentéssel felruházott „történelemközel” fogalmával, egyre nyugtalanítóbban kísért a gondolat, hogy a magam és közvetlen hozzátartozóim életében (egy kevés – talán megbocsátható – történelemmisztikával) megkíséreljem megvizsgálni e „történelemközeliség” szimbolikájának valós, gyakorlati nyelvre fordított jelentését, hisz erre családomban nemcsak közelebbi, hanem – Bod Péter *Magyar Athénásának* tanúbizonysága szerint – távolabbi felmenőinek a sorsa is úgyszólván predestinál: apám a kiegyezés közelében született, anyám a millennium előestéjén, magam pedig karnyújtásnyira Trianonról. Ide nem tartozó elemző eljárásokkal ki is mutathatók e „történelmi áthallás” jelenségei személyi sorsunkban (Szemlér Ferenc meg is teszi a *Mirigy esztendeje* című művében), s ha ehhez még hozzáadjuk azt a történelmi véletlent is, hogy a szeptember 11-én lezajlott zentai csata egyben e jegyzet írójának

a születésnapja is, akkor némileg mégis menthetőnek látszik a történelmi misztika fenti emlegetése. Erre egyébként hite szerint az is feljogosítja, hogy a csata óta lepergett roppant időnek éppen egynegyed részét vette immár a vállára, ily módon pedig – nolens volens – a történelmi felelősség terhének egynegyedét is. Az alábbi sorok szubjektív hangvétele mégsem a személyes motívumokban keresendő; a jegyzet írója inkább a felelősség terhéát átérezve panaszolja fel a kései utódok méltatlan voltát a jeles évfordulóhoz, illetve történelmünk e nagy eseményéhez, amely sokkal inkább rászolgál a „népek csatája” megnevezésre (noha az majd csak egy jó évszázad múlva következik el), mintsem arra, hogy holmi végvári csatározás és vitézkedés nivóján emlegessék, amire, mint az „idegen nemzet” történelmére tartozó esemény bagatellizálására, szintén van példa mértéket vesztett napjainkban. Korunk jó nevű, akadémiai körökhöz tartozó kutatójának a megítélése szerint ugyanis (arra a kérdésre vonatkozóan, hogy miben látja a szakma teendőit e jubiláris esztendőben) „a tudománynak itt már nincs semmi teendője, mert már mindent feltárt, napfényre hozott, amit erről tudni kell”. E válaszból aztán olyasmire is következtetni lehet, hogy az aktuálpolitika által orientált ember számára nem időszerű a tárggyal való foglalkozás. Nagyon történelmietlen gondolkodásra vallana a részünkről is, ha éppen napjainkban, a liberális polgári szemlélettel és történetfelfogással szembehelyezkedő újsütetű nacionalizmusok évadján várnánk el a jubileumi alkalom mérlegkészítőitől, hogy a méltányosság, az elfogulatlan és objektív tudományosság álláspontjáról mutassanak rá a térség népeinek sorsát nemzeti megkülönböztetés nélkül egyaránt mélyen befolyásoló, sőt eldöntő csata jelentőségére. De így van ez manapság történelmi gondolkodásunk teljes mélységi tagoltságában is, legyen szó akár Buda, akár Nándorfehérvár visszavételéről, mint ahogyan a Rigómezőről meg a mohácsi csatamezőről komponált retorikai gyakorlatokban is. Miért lenne hát éppen Zenta, s a két évre rá bekövetkezett Karlóca a kivétel? Pedig érdemes lett volna már korábban is végiggondolni a „népek csatájának” mondott lipcsei csata az imént korántsem taláломra fölemlített analógiáját, mert akár intő például is szolgálhatott volna az elkövetkező századok számára. Ugyanis éppen a „mi” 1697-es csatánkat előzték meg, majd pedig követték a nagy embertömegeket megmozgató vándorlások, telepítések, újratelepítések, újszerzeményi birtokbaiktatások, birtokelkobzások, száműzetések, a diplomáciai csapdaállítások, a privilégiumok uralkodói érdekeket szolgáló osztogatása és sok más, amiről a „nemzeti” történetírók és történelemkönyvek csak éppen érintőleg szólnak, holott... Nem egyféle „előképe”-e ez annak, hogy jó száz év múlva, 1813. október 19-én az osztrák–orosz–porosz stb. szövetségesek végleg megtörik a zsarnoki hatalom eszközévé züllött, egykor az európai népek felmentőjének pózában tetszelgő grandé armée

erejét, két évre rá, 1815-ben pedig összeült a győztesek bécsi kongresszusa, s megteremtí a Szentszövetséget, a nemzeti szabadságmozgalmak megfékezésének leghatékonyabb eszközt, amely egyenesen a nemzetközi politikai reakciónak a liberális polgárság alkotmányos törekvései ellen és annak elfojtására irányult. Ez aztán ismét szülőanyja lett a tizenkilencedik század első felében kibontakozó mozgalmaknak, végső soron 1848-nak is. Nem csoda hát, ha a különböző érdekeltségű nemzeti szempontoktól befolyásolt történetírói gyakorlat más-más úton közelíti meg reflexióink tárgyát, s az esemény értékelésében eltérő mozzanatokra helyezi a hangsúlyt, másokról viszont a nem szólást tartja célszerűnek.

Látszólag pusztán módszertani differenciákról van szó. Vannak, akik a pozitívizmus nálunk is már jó másfél évszázada honos eljárásával ma is úgy vélnék eleget tenni a tudomány megkövetelte „objektivitásnak”, hogy az ütközet jelentőségét az európai hadtörténetben egyébként valóban pártját ritkító méretű, impozáns és egyidejűleg ijesztő mennyiségi mutatókkal illusztrálják: a felvonuló seregek lélekszámával, az ágyúk, a hadiszekerek, sátrak, tevék, lovak, vágóállatok, kincstári értéktárgyak, arany dukáttal tömött zsákok számbavételével; szétszórt hullák, elesett basák és vezírek, hadifoglyok, sőt rabul ejtett háremhölgyek seregszelméjével, bandériumok, megsemmisített lovas- és gyalogezerdek felsorolásával, a hadra kelt seregek szárnymozdulatainak részletes leírásával, a háborús makro- és mikrovilág teljességének a bemutatására törekedve. S mindezt anélkül, hogy a történetíró a humántörténelem legalapvetőbb követelményeire akárcsak egy oldalpillantást is vetne: van-e s mi a célja, oka, értelme, következménye e beláthatatlan anyagi, szellemi értékek felhalmozásának, latba vetésének és elpusztításának.

Van aztán, aki a dinasztikus történetírás hőskultuszának szellemében dicséri a szövetséges seregek nemzeti korpuszainak a helytállását s vezénylő tábornokainak erényeit a panegiriz szintjére alacsonyítva az egyesült európai hadak jobb sorsra érdemes vezéreit.

Nem csodálkoznánk, ha mindezt az általunk meghaladottnak minősített szemléletű történetírók műveiben olvassánk. Pörlekedő kedvünk akkor támad fel, ha e már túlélte, kicsinyes, szűk látókörű szemlélet újra támad mai szerzőknél is. Valójában tehát nem is Ugróczy Ferenc *A zentai ütközet* címen 1816-ban írt könyvének a tétéleivel van vitánk, hanem korunk történelemszemléletének egy sajátos torzulásával, illetve azokkal a mai szerzőkkel, akik a nemzeti romantika historiográfusaihoz hasonlóan saját koruk tendenciáit igyekeznek belevetíteni a történelmi jelenségekbe. Ennek az a következménye azután, hogy hazai történetírásunkban (főleg pedig a napipolitikai használatra rendelt fogalomtárunkban és annak

hatóeszközei között) tetemesen nagyobb az ázsíója a nemzeti csatavesztéseknek, s persze nagyobb azok anyagiakban kifejezett forgalmi értéke is, mint az Európára szóló diadalnak. A Gazimesztán és Zenta között vont párhuzam rendkívül instruktív példája lehet ennek. De itt, e ponton már egészen messzire kerültünk a történetírás problémavilágától, a történettudomány tartományától, az eszmei szféráktól, és átléptünk a pragmatikus történelemszemlélet felségterületére, de ami már kívül esik gondolatvezetésünk etikai határain.

Zárjuk ezt a jubileumi évforduló jegyében fogant elmélkedésünket azzal a gondolatsorral, amit írásunk mottójául választott szövegének szerzőjéről mintegy tíz éve fogalmaztunk meg, ha már véleményünket azóta sem volt okunk, alkalmunk és lehetőségünk felülvizsgálni:

„Hazai művelődéstörténeti kutatásaink tartalmait és kérdéskörét körvonalázó munkánk során magunknak is szembe kellett néznünk az olyanféle fölfogásokkal, amelyekről Kosáry is említést tesz, s amelyek abban a groteszk, majdnem nevetséges kijelentésben csúcsonyulnak, hogy »a történészek baja, hogy a múlt felé fordulnak«. Úgy látszik, hogy másutt is, és még mindig, a régiek bölcs felismerésére kell hagyatkoznunk, miszerint kevés értelemmel kormányozzák a világot. Annak idején azzal érveltem e képtelenségre, hogy bűnös könnyelműség lenne nem okulni azon, amivel ingyen szolgál a történelem. Ezt persze ma is hiszem, mindössze abban vagyok kénytelen korrigálni egykori önmagammat, hogy »ingyen«. Ma már tudom, hogy a történelmi tényanyag, a bizonyításra nem szoruló materiális igazságok sem mindig tartoznak a történelem evidenciái közé, s hogy azokért is áldozatot kell hozni. A történelemnek azonban nem is a múlttal gyűlt meg a baja eddig sem, hanem a történetírók alvilágával, a múlt önkényes interpretációival, tagadóival, elhallgatóival, következésképpen kisajátítóival és hamisítóival. Ne beszéljünk ezúttal a kérdésetörténetfilozófiai vonatkozásairól, s ne hivatkozzunk a könyvégetők, a képprombolók, múzeumgyűjtogatók, puritánok és álforradalmárok példájára: a közelebbi és távolabbi múlt csótlól kínálja a kézenfekvő tanulságokat: a vandalizmus csak olyan korokban és társadalmakban tudott erőre kapni és felülkerekedni, amelyekben elhalványodott, kiveszett a történelmi kultúra képe. A diktátoroknak előbb mindig a történelmet kellett az útjukból eltakarítaniuk, »megrendszerbe foglalni« és diszkriminálniuk, hogy a hatalom birtokába kerülhessenek. Nérotól Hitlerig.”

Legendateremtő képzelettel megáldott régi krónikások hagyták ránk azt a hiedelmet, hogy Napóleon név szerint ismerte minden katonáját. A mítoszromboló történészek aztán a császár emlékiratait elemezve megállapították, hogy még tábornokai közül se mindegyiket. Pedig hát az ő alig két-két és fél évtizednyi katonakarrierje jóval kevesebb időt hagyott számára a feledéshez, mint a miénk, akik immár félszáz esztendővel, meg ennél is nagyobb időbeli egységekkel méregetjük pedagógiai pályánk dimenzióit. Ez idő alatt pedig a mi tudatunk mezején is ezrével futottak át egykori növendékeink, szüleikkel, kollégáinkkal és a pedagóguspálya más kapcsolt részeivel együtt. Érthető hát, hogy e jó félszázados múlt nem is mindig s nem is annyira konkrét személyekhez kapcsolt, egyedekre lebontott, nevekhez fűződő, valamint helyrajzilag hiteles és pontosan meghatározott emlékképeket idéz fel bennünk, hanem inkább csak elmúlt időkre jellemző, tanár és diák sorsát egyaránt befolyásoló, sőt eldöntő eseményeket, fordulatokat vagy folyamatokat. Úgy vélem hát, nem lesz minden tanulság nélkül még a mai aktív pedagógus nemzedék számára sem, ha az egykori állapotainkra, iskolai viszonyainkra, közéletünkre, káderpolitikánkra, no meg a magát forradalminak nevező korszak „megoldásaira” jellemző mozzanatokra hívom fel a figyelmet. Hogy láthassuk: a múlt milyen terheit hordoztuk vállunkon évtizedekig. Meg aztán figyelmeztetésül is, nehogy megint a csöbörből a vödörbe jutottak sorsában osztozzunk. Szól tehát ez a história a fenti tanulságok levonására ösztökélve olvasóját.

Voltunk jó néhányan zentai ifjak, akik a háború alatt négy-öt fél-éven át folytattunk bölcsészkar stúdiókat Pesten, Szegeden vagy más városban, míg aztán a háború közbeszólt, tanulmányaink pedig félbemaradtak. Jómagam a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom szakán, Erdélyi István barátom meg a szegedi egyetem matematikai tanszékén próbálkoztunk egyetemi oklevélhez jutni, de a háborús sors bennünket sem kímélt. S amikor aztán az európai harcterekről és egyéb hányattatásainkból mégis épségben hazajutottunk, valamilyen foglalkozás után kellett nézünk, ha élni akartunk. Én újságíró-gyakornoknak szegődtem el, Erdélyi barátom meg a Zentán akkor beindult tanítótanfolyamra jelentkezett abban a reményben, hogy a még egyszer-kétszer megismételt tanfolyam végeztével tanítói oklevélhez jut, s szülővárosa valamely iskolájában helyezkedhet majd el. Fölvételi kérvényére azonban néhány nap múlva olyan végzést kapott, hogy fölveszik ugyan a tanfolyamra, de nem diáknak, hanem a matematika tanárának. Rövidesen velem is hasonló dolog történt: az újságírás tág teréről áthelyeztek (majdnem azt írtam: átvezényeltek) az említett

tanfolyamra magyartanárnak. A tanfolyam végeztével pedig mindkettőnket a gimnáziumba. Egy esztendei szolgálatunk leteltével megnyílt Újvidéken a négyszemeszteres Tanárképző Főiskola, ezért az 1946–48-i tanévet ott töltöttük, hogy aztán visszatérjünk az alma materba, abban a biztos tudatban, hogy most már nyugdíjas korunk eljöveteléig megleltük végleges munkahelyünket és foglalkozásunk tárgyát.

Nem így azonban M. N., a tartományi tanfelügyelőség fura ura, aki egy inspekciós körútja során, betekintvén egy-egy órára hozzánk is, meghozta megfellebbezhetetlen ítéletét: „ideológiai” tantárgyat ezentúl pedig csak párttag oktathat, s mi sem természetesebb, hogy ide sorolta a nyelvet és az irodalmat is. (S itt nyeri el az értelmét az a Léphaft Pál karikatúragyűjteményében olvasható rólam szóló életrajzi adat is, amely szerint: „...pályáját népakaratból híres matematikusként kezdte a zentai gimnáziumban”. A párttagsági börzén jegyzett pillanatnyi árfolyamunk e rendeletből kifolyólag ugyanis azt hozta magával, hogy nekünk kettőnknek fel kellett cserélnünk tantárgyainkat. További következményként meg azt is, hogy esténként felváltva készítettük fel egymást a másnapi órákra, meg aztán kölcsönösen javígtattuk a tanulók dolgozatfüzeteit. Mindaddig, míg az oktatás színvonalaért s eredményéért magát felelősnek tartó igazgatónk „titokban”, vállalva velünk a cinkosságot, vissza nem juttatott bennünket tantárgyaink jogos birtokába.

Aligha kell mondanom, hogy minden további szó csak kárára lenne a föntiekből adódó tanulságok levonásának. A história önmagáért beszél.

2001

Aki sokáig él, az sokakat eltemet – tartja a népi megfigyelésen alapuló mondás. Azt már én teszem hozzá, hogy a dolgok természetéből és az élet környékeltelen logikájából kifolyólag egyre kevesebb magánál öregebbet s egyre több magánál fiatalabbat. Minthogy az előbb említettek már nagyon kevesen vannak. S ez teszi a hosszú élet szomorúságát még szomorúbbá, a sors igazságtalanságát még kirívóbbá. Különösen a kiszolgált pedagógusét, ha bennük – akiktől búcsúzik – volt diákjait gyászolja. Igaz, Palihoz fűző kapcsolatomra (mint ahogy egyikhez sem az ő nemzedékének tagjai közül) nem a tanár-diák közti – egy kicsit mindig feszélyezett – viszony volt a jellemző. Ennek okát pedig nem abban kell keresnünk, hogy a most ötven éve érettségizettek között akadt nem egy katonaviselt, sőt harctereket megjárt, nálam alig hat-hét, de legfeljebb tíz esztendővel fiatalabb „hadfi”, mint pl. emlékezésünk tárgya, Tóth Horgosi Pál is. Inkább abban, hogy a hirtelen ránk szakadt újszerű demokrácia fölborított minden addigi viszonyrendszert, merev generációs elkülönülést, beidegzett érintkezési szokást, hivatali, foglalkozásbeli és társadalmi hierarchiát. Kettőnkre például ez olyképpen volt érvényes, hogy 1949-ben még diákom volt, ugyanebben az évben, a gimnázium titkáráként már munkatársam, legfőbb támaszom és kalauzom az iskola igazgatójának a vállára nehezedő hivatali teendők labirintusában, a bürokrácia kacskaringós útvesztőin, alig öt év elteltével (a járási oktatásügyi titkárság vezetőjeként) meg már főnököm mintegy két éven át, én pedig mint ugyanennek a szolgálatnak a tanfelügyelője: az ő beosztottja. Hivatali kapcsolatainkat e mintegy tíz esztendő alatt azonban sohasem egymásnak alá- vagy fölérendeltjeként éltük meg, hanem mint jó barátok, amit az ugyanezzel a jellegével lebonyolított közös irodalmi vállalkozásunk is bizonyít. A Palicson tartott legutóbbi érettségi találkozásunk alkalmából meg is mondtam neki: ha az én igazgatói funkcióim végzése idején nem ő lett volna az iskola adminisztrátora, akkor az én ügyvitelben, pénzügykezelésben, hivatali tennivalókban szinte közmondásosan ismert járatlanságom, sőt ügyetlenségem következtében a felsőbb iskolai hatóságok hamarosan bevezették volna a kényszerigazgatást (ami persze az én megszabadulásomat is jelentette volna a nem kívánt tisztség terhétől). Így azután egyidejűleg kell hálát mondanom s megrónom is azért, amit tett.

Együttműködésünk egész ideje alatt ő képviselte – más téren is – a reális, a gyakorlati, a tényekkel mindig messzemenően számoló gondolkodást, jómagam meg – ahogyan ma, fél évszázad távolából látom – mindennek igen gyakran éppen az ellenkezőjét: az elméletiség és töprengés felé hajló, az elvontságok csábításai iránt esendő ember típusát és magatartását, de akik aztán végül is éppen ezek folytán válhattak egymást kiegészítő, komplementáris személyiségekké.

Az itt jelzett emberi viszonynak meghatóan kedves emlékét őrzi egy közösen vállalt irodalmi kalandunk, amelynek motívumai között ismét csak ezek az említett, egymást korrigáló karaktervonások játszottak szerepet: az ő magabiztossága, vállalkozó szelleme és gyakorlatisága, illetve az én meditatáló-tűnődő, „ráérős” gondolkodásom. Ő figyelt fel a Vajdasági Magyar Kultúrtaács felhívására, amely irodalmi alkotások dramatisálására hirdetett pályázatot. Rögtön elő is állt az ötlettel: Pályázzunk! Tartózkodásomra és érvelésemre, hogy mint tanárnak és mint az iskola irányításáért felelős személyeknek egyéb fontos dolgunk is akad, azzal tromfolt le, hogy nekem, aki magyarórakon oly meggyőzően mutattam rá a drámai mozzanatokra Móricz Zsigmond regényeiben, kutya kötelességem, hogy be is bizonyítsam állításom helyénvalóságát. Végül is hát ráálltam, de azzal a feltétellel, hogy vállalja a társszerző szerepét. Így került sor arra, hogy Jóbarátok jelíggel benyújtsuk pályázatunkat: Móricz *Sárarany* című regényének színpadra alkalmazott változatát.

Elgondolásának megvalósítása érdekében Pali mindenre hajlandó volt: vállalkozott, hogy legépeli, sokszorosíttatja, határidőre elküldi a pályázati zsűri tagjainak a címére, nekem „csak” a műfajváltás elméleti kérdéseire s azok megoldására legyen gondom. Meg hát a nyelvi megmunkálás követelményeire... Rajtam azonban (ezúttal is) leküzdhetetlenül úrrá lett a pedagógusgustermész: társszerzőm ám tegyen tanúságot arról, hogy felfogta és megértette, amit anno dacumál mondtam Móricz regényeinek drámaiságáról, s azt szövegszerűen is bizonyítsa: előszóként írjon egy tanulmányfélét, amelyben megindokolja témaválasztásunkat, eljárásunk módszerét, kifejti Móricz drámai látásmódjáról szerzett tapasztalatait, s mindazt, ami indokolja részvételünket a pályázaton. Megállapodtunk a teendőinkben is: az én dolgom, hogy a regényben megjelöljem a leendő dráma szerkezeti egységeit (felvonás, jelenet, kép), a drámai fordulatokat, csomópontokat; hogy egységekre tagoljam és párbeszédre bontsam a cselekményt, ő pedig a képszerű megjelenítés, a színpadi kivitel, a megvalósítás feladatait vállalta magára. S ekkor, a munka folyamán ért a pedagógus igazi és őszinte öröme: egykori tanítványa nem csupán színpadtechnikai feladatként fogta fel teendőit: kvintesszenciája felől közelítette meg a tárgyat. Megérezte, hogy az epikum átmentése a dráma nyelvére nem egyszerű technikai vagy rendezői rutinfeladat, hanem a lélek- és jellemábrázolással szorosan összefüggő valami, az író valódi közölnivalójának eszköze és támasza rejlik benne. Társszerzőm dramaturgiai fölfogásának igazi próbatételét a regénycselekmény zárószakasza jelentette: a hős összeütközése ellenfelével. Itt kerül sor Turi Dani és Karay gróf egymással való fizikai leszámolására, ami azonban az író ábrázolásművészetének a csúcspontja is. De itt

nemcsak a prózaíró vizsgázik, hanem sokkal inkább az, aki arra szánja el magát, hogy a regényből drámát írjon. Jól mondja Féja Géza, amikor arra figyelmeztet, hogy:

„Móricz Zsigmond a kényes, rémregényszerű befejezésben mutatja meg igazán művészi erőit. Ezt a részt csak a legnagyobb lélektani biztosság, a művészi önmérséklet avathatta tiszta irodalomká. A »Sárány«-ban így történt. Nem ragadta magával a társadalmi hév, de a hatásadás sem. A regény a századforduló idején föllobbanó népi lázadásnak, népi hatalomvágnak időtlen hőskölteménye.”

Daniból ebben a jelenetben szinte lávaszerűen tör ki a Dózsa György óta egyre gyülemelő, de személyi motívumoktól is fűtött indulat, ami aztán elsöpör és széttép minden gátat és féket, beteljesítve nemcsak Karay gróf, hanem saját végzetét is. Teljes mértékben indokolt hát Móricz írói koncepciója: Dani nem egyszerűen *megöli*, hanem valósággal *megsemmisíti* ellenfelét. Ez a regényben akként történik, hogy a vadászból hazatérő László gróf, vállán vadászpuskájával, belép kastélya kapuján, s szembe találja magát a grófné hálószobájából kilépő Turi Danival, a nőre éhes Parasztkirályal, a falusi Don Juannal. E pillanattól kezdve nemcsak a labancá lett földesúr kései sarja s a kuruc jobbágyivadék néz farkasszemet egymással, hanem a két szerelmi vetélytárs is. Szembekerülésüknek tehát többrendbeli ösztönzője is van, amit a jelenetezésnek is éreztetnie kell. De míg a regényíró az epikai közlés–elmondás–leírás eszközeivel élve fönntartás nélkül az olvasóra bízta az előadottak elképzelését, a paraszti őserő és indulat kirobbanását, aminek folytán eszközeiben sincs korlátok közé szorítva, addig a drámának nem az *elképzeltetés*, hanem a *bemutatás*, a *megjelenítés* a szinte egyedüli művészi eszköze: ugyanezt a lélektani pillanatot nem a képzelet határtalan térségeiben kell elhelyeznie, hanem a színpadok által határolt valóságos tér lehetőségei közé szorítva kell ábrázolnia. Konkrét feladatként a dramaturgiának a regény alábbi fantáziaképet kellett a színpad valóságában megjelenő képpé transzponálnia:

„Turi Dani lángot vetett, az arcába ugrott, szembe, vadul, vicsorogón, s mint az éhfarkas ragadta torkon s tiporta a hóba. Arccal vágta le a testét és arccal gyúrta bele a hóba, és vasmarokkal szorította a torkát és a boldogtalan tetemet hagyta, hogy gyászosan vonagoljon, rugdosson, vergődjön, kinyúljon. És irtózatosan rövid volt a küzdelem. A büszke emberállat olyan rövid ideig

tombolt a markában, mint egy tyúk a gazdaasszony kezében. S a paraszt, aki a vértolulások szenvedély irgalmatlanságában is tisztán figyelte a nagy test vonaglását, türelmetlenségében már megglazította ujjai kapcsát. S ahogy újra megmozdult és újra kapálni kezdett sarkával az égre, eleresztette a jobb tenyérrel, hogy balba fogja a nyakát, a jól megfogható gégejét, és a jobb öklével üthesse-vághassa, és ütötte-vágta, ütötte-vágta.

És olyan volt, mintha megbomlottak volna az izmai, és szabályosan kezdett sújtani a csontos bunkóval a puha, szakállas és véres és szétlapított fejre, és ütötte-vágta, és cafatokban verte le róla a húst, és mállasztotta le a lógó porcogóst. És ütötte-vágta, és amikor ez is kevés volt, felugrott, két karba kapta a lábszáraknál fogva is úgy csapta a kapuállványhoz a fejét, hogy szétment és újra kanyarított a nyomorult tetemmel és paskolta vele a kőfalat, mintha az volna az ősi ellenség, amit egy hitvány húsostorral, nyavalyás szétfolyó hússzaloppal kellett volna szétvernie.

És mikor már rongy volt, alaktalan, haszontalan tömeg volt csak a kezében, és mikor eldobta a hóba, hát kevesellte a munkáját, ökölbe szorította az öklét, és fújt és toporzékolat és nem bírta kilihegni a vad tüzet.”

Talán mondani sem kell: *így s mindezt* a fellángoló szenvedély önkívületi fokának fentebb leírt gesztusaival a drámába egyenesen átvinni: *színpadi nonszensz*. Ezért aztán, jóval a pályázati izgalmak elültével, a darab bemutatójának előkészületei során, nagy tapasztalatú rendezőnk, Nothof Károly azt javasolta, hogy a zárójelenet igencsak összetett problémáját oldjuk meg a gróf puskájának a segítségével, ami már egyébként is a „színen van”, hisz Karay vállra vetett puskával jelenik meg a színen, s még csak nem is kell holmi deus ex machinához folyamodnunk, elővárázsolnunk a megoldás eszközét, mint a görög drámaíróknak. Meg aztán régi dramaturgiai igazság, hogy mindennek, ami a színpadon fizikai valóságában jelen van, szerepet kell kapnia a darabban, tehát semmi sem lehet fölösleges... Ha a dráma első felvonásában egy puska ott lóg a falba vert szögön, akkor annak a puskának a harmadik felvonásban el kell sülnie. Ilyesmit tanácsol Gyárfás Miklós is a *Tanuljunk gyorsan és könnyen drámát írni* című könyvében, de az még nem járulhatott hozzá a mi drámaírói tapasztalataink öregbítéséhez, mert jó tizenöt évvel a mi vállalkozásunk után jelent meg. Ő ugyan nem puskáról értekezik, de példázatából ugyanez a főnti tanulság vonható le:

„Az első felvonás első jelenetében megjelenik a függővasút alkotója, és elmondja, hogy ez a függővasút élete egyetlen büszkesége és értelme. A közönség ebből mindent sejt... Tudniillik azt, hogy az utolsó felvonás végén ennek a függővasútnak le kell szakadnia.”

A pályázat és a bemutató közötti „lappangási idő” alatt alighanem jócskán átruháztam Palira az én teoretikus természetemből, mert rendezőnk egyébként egészen logikus megoldási javaslatát, nevezetesen azt, hogy Turi Dani csavarja ki a puskát a gróf kezéből, s egyszerűen löje vele agyon, Pali azzal az esztétikai és drámaelméleti érvelésével háritotta el, hogy ez egyszerű nyílt színi gyilkosság lenne, nem pedig egy féktelen indulat drámai kitörése. Márpedig Turi Dani nem gyilkos, hanem saját, sokszorosan motivált indulatának a rabja, illetve áldozata. S az sem megoldás, hogy a két férfi dulakodása során véletlenül elsült puskát oltja ki Karay életét, mivel a *véletlen* fogalmát a dráma nem ismeri. Meg aztán a kifejelet ily módon nem a drámai összeütközés természetes következménye, hanem transzcendens erőké, azaz drámán kívüli tényezőzők játszanának szerepet az emberi sorsok alakulásában, ami megint a művésziatlanság veszedelmeit rejti magában.

Noha legjobb tudásunk és valóban sokféle tekintő elméleti tájékozódásunk szerint próbáltunk eljárni, hogy eleget tegyünk a dráma írott és íratlan törvényeinek, kényszerből és szükségből mégis az elsőként fölmerült (s már eleve drámaiatlannak minősített) munkaváltozatot fogadtuk el. Amit azonban jócskán korigált a jótékony véletlen – noha, teljes joggal, azt már kirekesztettük dramaturgiánkból.

Történt ugyanis, hogy a bemutatón, amelyen nemcsak a város és a járás tekintélyei jelentek meg, hanem a magyar művelődési élet tartományi korifeusai is, minden a legnagyobb rendben, zökkenőmentesen zajlott – egészen a puskajelenetig. Ott aztán a mitológiai Párkák és Moirák, a Végtet istennői vették a kezükbe jobb sorsra szánt drámánknak további irányítását. Az annyiszor vitatott, a darabba hol be-, hol kiiktatott színpadi rekvizitum, Karay gróf puskája ugyanis megmakacsolta magát: semmi áron nem volt hajlandó teljesíteni rendeltetését a színpadon. Elfelejtette szerepét. Magyarul: csütörtököt mondott. (Az is lehet, hogy éppen a sok ki- és beiktatás ártott meg neki.) Hála azonban a mi Turi Daninknak, ennek a tagbaszakadt, keménykötésű s épp ily mértékben talpraesett Döme Gyuszi barátunknak, mégis megoldódott a drámai csomó: miután látta, hogy a puskát többszöri nógatás ellenére sem óhajt engedelmeskedni, a „legkézenfekvőbb” megoldáshoz folyamodott. Mennyboltrepesztő

hangján rákiáltott riválisára: „Meghalsz!!!”, s buzogányöklével lesújtott rá. Gyakorlott műkedvelő lévén tudta, hogy kell „halálos” csapást mérnie ellenfelére, az pedig – szintén régi színpadi bútordarab – rögtön vette a lapot: fölfogta, mit jelent a forgatókönyvben nem olvasható s a próbákról sem ismert fenyegetés, s azonnal eleget is tett a parancsnak: a második sújtásra szabályszerűen „meghalt”, a társszerzők nagy megkönnyebbülésére, lehetővé téve a darab előírásos befejezését. Történt pedig mindez anélkül, hogy a gyanútlan néző bármit is megsejtett volna ebből a második szálon futó drámából. De még mindig nem ért véget a színpadi játék, mert miután a függöny legördült, s elült a taps, a közönség meg elégedetten vonult kifelé a színházteremből, a függöny mögül felcattanó hatalmas durranás jelezte, hogy Turi Dani megtalálta a módját, hogy szóra bírja a rakoncátlan néma szereplőt. Ily módon nyert darabunk még egy *felvonásvéget*, egy *utójátékot* anélkül, hogy azt Móricz, a Jóbarátok, akár pedig az előadást rendező Nothof Károly bátyánk műsorra tűzte volna.

Mindezek után el kell mondanunk még valamit, ami azonban valójában „mindezek előtt” történt. Mint már szó volt róla a fentiekben: Palinak volt az érdeme, hogy egyáltalán létrejött a *Sárarany* dramatizált szövege; az ő módszeressége, kitartása, következetessége kellett hozzá, hogy mindenféle határidős és egyéb feltételnek sikerüljön eleget tenni, de igen nagy részt vállalt a dramatizálás lényegi feladataiból is: a megszerkesztés, szövegformálás, színszerűség drámapoétikai követelményeinek megfelelő színpadi alkotás létrehozásából. Jórészt tehát neki köszönhető, hogy a Jóbarátok kapták a legsikeresebb pályaműnek odaítélt második díjat (az első díjat nem osztották ki), abban viszont, hogy csak a másodikikat, nyilván engem illet a felelősség. A *Magyar Szó* 1953. július 5-ei (vasárnapi) száma terjedelmes cikkben számolt be a színműpályázat eredményéről, s a *Sárarany*ról, mint a „viszonylag legjobb pályázati munkáról” beszél, de szóvá teszi, hogy a harmadik felvonás a többihez mérten túl rövid, holott – mint a bizottság tagjaival később lezajlott beszélgetésekből megtudtuk – szerintük éppen ez a cselekményrészlet lett volna alkalmas arra, hogy Dani és László gróf szembekerülésének szociális háttérét részletezőbben is bemutassa, hogy ellentétes társadalmi pozíciójukat széles esetvonásokkal rajzolja (szerintünk pedig: hogy legtöbb drámaiatlan elemmel terhelje szövegünket). Ugyanis Danit itt elkerülhetetlenül valamilyen eszmének a képviselőjeként kellett volna felléptetnünk, holott minden tette, mozdulata, gesztusa az ösztönösen cselekvő emberé. Ezért akartuk mindenképpen elkerülni, hogy egyéniségével nem összhangzó, hozzá nem illő vonások kerüljenek színpadi figurájára. Emiatt aztán osztályának a képviselőtét sem ruházhattuk rá, s ebben – meggyőződésünk szerint – Móricz koncepciójához is hívek

maradtunk. Nem beszélve arról, hogy a társszerzőm bevezető szövegében is idézett Kemény Zsigmond is hangoztatja annak a szükségességét (amit magunkra nézve kötelezőnek véltünk), hogy „a főjellem cselekvő legyen, s hogy a katasztrófában jellemző, erős és valami *tényleg* mutatkozó költői igazságszolgáltatást lássunk” (*Eszmék a regény és dráma körül*).

Emiatt nem lehetett hát Danit ráérősen, epikus bősséggel megrajzolt, elvi álláspontjához következetesen ragaszkodó (s azt terjengősen fejtegető) figuraként bemutatni. Ez volt hát az oka a kifogásolt rövidségnek a harmadik felvonásban. A bírálóbizottság azonban nem méltányolta kellő módon, hogy mi nem kívánjuk Móricz felfogását korrigálni, mert azt nehezményezi a dramatizálók munkájában, hogy „a maga korában kétségtelenül haladó szellemű nagy magyar író egy-egy művének színpadra ültetésénél valahogy kiejtették a merészebb szociális szembefordulást, mert azt esetleg betű szerint nem találták meg a műben – vagy nem látták meg benne [...] elfelejtették, hogy a dramatizálás bizonyos fokig szerzőtársra avatja a regény és általában az irodalmi mű feldolgozóját, és hozzá kell nyúlni bizonyos színházi eszközökhöz, hogy a szerző nyilvánvaló szociális tendenciáit, a közélet és bizonyos életjelenségek elleni tiltakozását kifejezésre juttassák. Ez áll általában a legtöbb értékesnek elbírált műre, a legtöbb pályaműre, sőt a jutalomban részesített pályamunkákra is.”

Mi Palival fegyelmezetten vettük tudomásul a bizottság (az írók közül: B. Szabó György, Gál László, Majtényi Mihály, Német P. István) véleményét, sőt igen hízogóként tartottuk ránk nézve a második díj odaítélését. Még csak a megítélésünk szerint merev elvi-eszmei és drámaelméleti álláspontját illetően sem tettünk semmilyen megjegyzést, noha kétségbevonhatatlan ellenérvek szóltak eljárásunk igaza mellett. Nem így azonban minden pályázó. Főleg azt kifogásolták, hogy a legjobbnak tartott pályamunka nem kapta meg az első díjat (ami a helyezések további fokozatában is valószínűleg előbbrelépést eredményezett volna). Folyt tehát a szóváltás, a perpatvar, a huzakodás a nagy nyilvánosság előtt az ilyenkor elmaradhatatlan „mélyütések”, rágalmozások és sértegetések kíséretében, amittől mi messzemenően távol tartottuk magunkat. Mindaddig, míg egy jeles írónk (noha mint mondta, nem olvasta egy pályázó munkáját sem, de minden bizonnyal az írói mundér becsületének védelmében) olyasmiket kezdett mondani, hogy a pályázók ilyen követelése mellett „végül nem lehetne lasszóval sem olyan bírálóbizottsági tagokat fogni, akik már előre elkötelezik magukat arra, hogy esetleg rossz, művészietlen fércmunkához adják elismerésül a nevüket, a presztízsüket, az irodalmi élet tisztaságába vetett hitüket”. Amit aztán akár egyenesen utalásként, allúzióként lehetett érteni a *Sárarany* dramatizálóira.

„Ilyesmivel megvádolni őket körülbelül ugyanaz lenne, mint amikor az elfogult szülő részrehajlással és rosszindulattal vádolja meg a tanárt, amiért négyes helyett hármast adott a gyermekének. S ha már színvonalról és kritériumról van szó, miért ne fordulnánk példáulért valóban az iskolához, ahol szintén van egy általános színvonal s a tanár ahhoz mérten adja az osztályzatot.” Majd mindennek a betetőzéséül: „A hoppon maradt pályázók eddig csak magukban dörmögték el sérelmüket. Most már nyilvánosan tiltakozhatnak, vádolhatnak, prejudikálhatnak. Hová jutottunk?”

Ezen a ponton a vitázó felek már-már tanári hivatásunk erkölcsi tisztaságába vetett hitünket vonták kétségbe, s ingatták meg. Mi is nem egyszer kerültünk olyan helyzetbe, hogy diákjaink vagy szüleik kérdésére kellett magyarázkodnunk, bizonygatván, hogy személy szerint sem közvetlenül, sem pedig a háttérből nem vettünk részt e dicstelen háborúskodásban. Mivel azonban a vitázók már pedagógus voltunkat kérdőjelezték meg, és funkciónk betöltésére való alkalmasságunkat vonták kétségbe, megírtuk nyilatkozatunkat a kérdésben, de annak közlése helyett Steinitz Tibor 1953. augusztus 24-ei válaszát hozta a posta:

„Megkaptuk Tóth Horgosi Pállal közösen írt válaszokat, amit a Nyílt színtér rovatának szántatok. Engedd meg, hogy baráti magyarázattal szolgáljak, mert úgy vélem, hogy félreértettétek H. J. hozzászólását. H. nem a pályázók műveit, sem pedig őket, így természetesen benneteket sem bírál, illetve illet a tengernyi kifogásolt jelzővel. Azt hiszem, félreértés lenne, ha ti most nekirugaszkodnátok, mert senki nem értelmezi a ti elképzelésetek szerint a kérdéses H. cikket.”

Ezzel aztán véget is ért a mi nagy kalandunk, s a következő fél évszázadban ki-ki tette a maga dolgát, tettük és tesszük, míg el nem jutunk vagy már el nem jutottunk Móricz Sáraranyának végső konzekvenciájáig: hiábavalóságunknak, de önértékünknek is a felismeréséhez:

Mi az élet?

Sár.

És az ember benne?

Arany a sárban.

1999

Feltételezem, hogy a sajtó, a televízió, a rádió, a „tribünök” meg a nagy nyilvánossággal szoros és állandó kapcsolatot tartó más orgánumok esetenként azért szólaltatják meg a ma már nem is annyira időseknek, mint inkább előregedőnek mondható nemzedék egy-egy képviselőjét, hogy azok visszaemlékezéseiből, élményeik felidőzéséből bizonyos tanulságokat vonjanak le a maiak számára. Még ha nem maga az interjú készítője, a beszélgetést vezető újságíró vállalkozik is erre a műveletre, igyekszik odahatni, hogy a nagy nyilvánosság elé került história önmagában is alkalmas legyen ilyesmire. Ahogy az eddigiek során más alkalmakkor, ezúttal is ez jár a fejemben, amikor a zentai gimnázium százharmincadik születésnapján, életemnek nyolcvanötödik, pedagógus múltamnak pedig hatvanadik esztendejében a velem és az iskolával történeteknek azon fordulatairól kérnek egy-két fejezetnyi visszaemlékezést, amelyek alkalmasnak látszanak arra, hogy felidézzék a gyorsan távozó évtizedek emberi világát, erkölceit, szellemiségét, gondolati horizontjait, más szóval mindazt, amit egy ilyen jeles évfordulón időbeli fedezetként és háttérként érdemesnek látszik korunk emberével megismertetni. S mivel az efféle óhaj szükségszerűen személyes hangvételt vár el a kérdeztőtől, ezért eleve elnézést kell kérnem az olvasótól az általa elfogultnak, esetleg tolakodóan bizalmasnak minősített beszédmodorért. Ha azonban arra gondolok, hogy az 1931-től 1956-ig tartó negyed évszázados időtartam alatt először négy évig diákja, aztán három évig tanára, hét éven át pedig igazgatója voltam ennek a tanintézetnek (sőt négy évig laktam is benne), akkor ez az összesen majd másfél évtizedes, szoros szellemi és fizikai érintkezés talán menthetővé teszi e meghittebb hangvételt. Azét az emberét, aki mindezt, amit elmond, testközelben látta és élte meg. Nem szólvá arról, hogy már maga a tárgy is erre ösztönöz: a pedagógus jellemet, gondolkodást, erkölcsöt nevelő munkája meg az erre hivatott intézet.

Úgy gondolom, hogy a vele való kapcsolataimnak említett három szakasza és három változata, illetve az azokból merített kép felidézése lesz a leginkább alkalmas arra, hogy az iskola e közel másfél évszázados történetének néhány újabb kori fontos mozzanatát megidézze.

A KIBONTAKOZÁS, MAJD A VISSZAFEJLŐDÉS ÉVEI

Tízévesen, 1931-ben iratkoztam be az egykori főgimnázium az időre már négyosztályos algimnáziummá degradált első osztályába. Ehhez tudnunk kell, hogy az 1876-ban algimnáziumként megnyílt iskola fennállásának elkövetkező huszonöt esztendeje alatt nyolcosztályos főgimnáziummá fejlődött, s 1901-ben kibocsátotta első érettségizőit. A két világháború között, Sándor jugoszláv király diktatúrájának már első esztendejében, 1929-ben

a zentai gimnázium megint négyosztályos algimnáziumi szintre süllyedt, s csak 1942-ben emelkedett ismét főgimnáziumi rangra. Az 1929. évi lefokozás pedig azzal járt, hogy az oktatói kar fölöslegessé vált tanárai közül többet nyugállományba helyeztek, másokat (akik elfogadhatónak minősített nyelvismeretük, s megbízhatónak vélt állampolgár voltuk folytán erre alkalmasnak bizonyultak) áthelyezték Šabac, Leskovac s más városok gimnáziumába, ismét másokat pedig egyszerűen elbocsátottak állásukból. Magyar tanári utánpótlás nem lévén, a néhány megmaradt magyar anyanyelvű tanárnak szakképesítésétől eltekintve vállalkoznia kellett arra, hogy ellátja a még magyar nyelven oktatott minden tantárgy tanítását. Így került sor például arra, hogy Teleky István magyartanárunk (valamikor a „békebeli békeben” védte meg *A tárgyaset Arany Jánosnál* című doktori értekezését), tehát hogy ez a dr. Teleky egyik óráján Négyessy *Stilisztikáját* vagy *Verstanát* magyarázza, a következőn egészségügyi ismereteket tanítson, a harmadikon az ízeltlábúakról tartson előadást természetrajzból. Másik magyar–latin szakos tanárunk, Csincsák Endre (Juhász Gyula egykori kollégája az egyetemen) a magyar nyelvtan mellett a számtant, de olykor még a kézimunkát és a szépírást is „oktatta”. Egy tanévben pedig Harsányi Lajos rajztanár révén ismerkedtünk a „közös nevező” meg a „legkisebb közös többszörös” fogalmával. Simon Mihály, az iskola latin–történelem szakos tanára a vegytan és a fizika rejtelseibe avatott be bennünket. A történelem, a földrajz s még néhány más tantárgy (így például az ének is) „állami érdekből” már eleve nem tartozott az anyanyelvi oktatás körébe.

Igaz ugyan, hogy 1929-ben a szerb tannyelvű osztályokat is leépítették, s ily módon szinte teljesen megszűnt a város értelmiségi utánpótlása, mégis meg kell állapítanunk, hogy ez a legfelsőbb helyről jövő sajnálatos intézkedés túlnyomórészt a magyarok lakta város és hasonló népességgű környezete számára lett végzetes, mert míg az előnyösebb társadalmi (s ennél fogva előnyösebb anyagi) pozíciókban lévő többségi nemzeti fiataljainak számos középiskola állt rendelkezésére (még az akkori Dunai bánóságban is), ahol folytathatta tanulmányait, magyarul viszont csupán a szabadkai gimnázium magyar tagozatán tanulhattunk. Így aztán az én esetemben is bekövetkezett a zentai magyar diákok többségének szinte elkerülhetetlen sorsa: tanulmányaik rövidebb-hosszabb ideig tartó vagy pedig végleges megszakítása.

Tanulmányaim háromosztályos megszakadása után (de már a szakképzett vaskereskedő-segéd munkakönyvével a zsebemben) valamilyen diákmentő akció révén, s némi rokoni támogatással sikerült aztán to-

vább tanulnom s leérettségiznem a szabadkai gimnáziumban. Felső osztályos éveim anyagi vonatkozásairól azonban ma sem tudok sokkal többet, mert apám nem tartotta sem célszerűnek, sem tanácsosnak azokban az években, hogy bővebben beszéljen kiskorú fia előtt e diáktagozat mozgalomról. Ám a sok keserves tapasztalat, ami középiskolai éveim alatt felhalmozódott bennem, mindinkább megérlelte azt a – mint ahogy később be kellett látnom – naiv és idealista nézetet, hogy minden bajunk, kínunk és keservünk ősforrása az életről, a világról, a társadalomról való ismereteink hiányában, az elégtelen és fogyatékos emberi tudásban keresendő. Ahhoz pedig, hogy ezeket orvosolhassuk, elsősorban az emberiség gondolatvilágát, szemléletét, erkölcsi felfogását kell nemesebbé, humánusabbá, emelkedettebbé tennünk. Ez pedig mindenekelőtt a pedagógus, az iskola, a nevelő-oktató tevékenység feladata. E jóhiszemű és ártatlan gondolat, de a hiszékeny és tapasztalatlan lélek frigyéből született meg bennem az elhatározás, a döntés a pedagógiai életpálya mellett. A pesti egyetemen töltött néhány szemeszter, elsősorban pedig a tudós tanárok szellemi kisugárzása és példamutatása (Horváth János, Szekfű Gyula, Pais Dezső, Bárczi Géza, Hadrovics László s mások) még inkább fokozta-erősítette bennem azt a felfogást, amelynek a helyességéről az emberi hitványosság, felelőtlenység és ostobaság hamarosan bekövetkező újabb bizonyítékai, a háborús rémségek még inkább meggyőztek.

KÍSÉRLETEZÉS EGY ÚJ HUMÁNGONDOLAT MEGHONOSÍTÁSÁVAL

A mintegy másfél esztendeig tartó katonai szolgálat, a frontélmények, majd pedig egy rövid ideig tartó újságírói tevékenység után kerültem ismét az egykori alma mater közelébe, sőt annak falai közé. A pedagógust bennem megérlelő esztendő első, gyakorlati próbájának az ideje következett el, persze korántsem olyképpen, ahogy azt korábbi képzelgéseimben magam elé festettem.

A nagy tanárhány miatt akkoriban úgy volt, hogy még a leckeönkvben hitelesített néhány szemeszter vagy szaktárgyból letett kollokvium is elegendőnek bizonyult a középiskolai oktatás ellátásához. Így volt ez az én esetemben is: 1945 szeptemberében már magam is egykori iskolám tantestületének a tagja lettem. Az előző, 1944–45-i tanév még rendkívül zilált viszonyok között zajlott. A gimnázium épületében katonakórházat rendeztek be; a tanítás csak december közepén kezdődött el a polgári és az elemi iskolák között szétszórta elhelyezett osztályokban, az elhordott, megsemmisült szertárak, gyűjtemények és segédeszközök híján, s persze az egykor kb. 30 000 kötetnyi könyvtár állományának csak alig felével,

mert annak papírányaga kiváló „gyújtósnek”, sőt fűtőanyagának bizonyult a vas- és cserépkályhák üzemeltetéséhez. A rezsimváltozást követő katonai közigazgatás, a Térparancsnokság majd a Városi Népfelszabadító Bizottság is megtette első intézkedéseit: megszüntette, illetve felfüggesztette a hittan, a latin nyelv és a történelem oktatását; a német nyelv helyett pedig az orosz vezette be. (Nem egy esetben olyan végbizonyítvány is kikerült az iskolából, hogy „Ez a bizonyítvány érvényes a latin nyelv osztályzata nélkül is.”) A gimnázium diákságának az összetételéről, illetve az oktatás nyelvéről pedig úgy rendelkezett, hogy szerb nyelven beindítja az első öt osztály munkáját, amit 1945-ben már hétosztályossá fejlesztett föl, 1946-ban pedig az iskola már első érettségizőit is kibocsátotta. A magyar tagozaton csak késve indult meg a munka, úgyhogy a befejező osztályok tanulói a szerb osztályba jártak, de külön magyarórájuk is volt, s engem ért a megtiszteltetés, hogy azokat én tartsam. Erről az 1945–46-os pedagógiai „próbaévevről”, annak problémavilágáról, munkafeltételeiről, de szellemi orientációjáról és egyéb vonatkozásairól az én régmúlt, ma már jó hetven esztendővel ezelőtti diákkorom jut az eszembe. Mint ahogy akkor, úgy 1945–46-ban is valamilyen formában szereplői voltak a gimnáziumi oktatásnak jogászok, mérnökök, egyetemi hallgatók, lelkészek, orvosok, gyógyszerészek, sőt még szélesebb foglalkozási skálán működő gyakorlati emberek is, akik mint alkalmilag meghívott vendég óraadók próbáltak eleget tenni a rájuk bízott feladatnak. Meg aztán a nem szakmabeliek kontárkodása a tőlük idegen tantárgyakban... S mégis: ott és akkor mintha a gyakorlat, a szakmai orientáltság lett volna inkább az oktatói feladatra való alkalmasság foka és mértéke, emiatt (1945–46-ban) pedig csakhamar szinte kizárólag „ideológiai” megfontolásoké lett a döntés elve és joga. Nem egyszer szóltam már róla, ezért itt csak érintőleg: az ideológiai szférába sorolt nyelvet és irodalmat csak pártbeli taníthatta, aminek a következtében saját tantárgyamat fel kellett cserélnem a párttag matematikuséval. Hasonló helyzetek, tünetek, állapotok tehát, még ha évtizedes messzeségben is egymástól. S mégis: az előbbi a pusztuló és hanyatló rend szimptomája, emez meg mintha valami újnak a szülési fájdalmaira emlékeztetne. Persze a régi sokkal előbb dőlt össze, mint amennyi idő és erő kellett az új létrehozásához. S ez utóbbiakhoz kellett a mi háborútól véntített ifjú erőink.

ÖNMAGUNK MEGLELÉSE S ÖNNÖN ÚTJAINK KÖVETÉSE

Az iskola általam bejárt nagy múltjából kétségtelenül az utóbbi hatvan esztendő hozott a legtöbb (sokszor drámai) fordulatot, különösen annak az 1945 és 1956 közé eső szakasza. Nem csoda, hisz szinte szüntelenül

fluktuáló szervezési gondok között, hol egy, hol két gimnáziumként, hol külön, hol közös igazgatóval, tanári karral, iskolaszékkal és tanácsal, költségvetéssel, ingó és ingatlan tulajdonnal rendelkező jogi személyként; városi, járási, tartományi hatóságok váltakozó irányításával és azok anyagi, személyi és szellemi függvényeként; világnézetek és politikai felfogások állandó hullámverésének kitéve; tantárgyak oktatásának megszűnése és újak bevezetése közepette; folytonosan módosított tantervek és programok bizonytalanságainak árnyékában, kül- és belpolitikai feszültségek zaklatásaitól kísérve, kényszerűen követve egy magát újnak nevező pedagógia meg-megfoltozott szertartásrendjét, s időnként pótvizsgára utalva mondjuk a szocialista realizmus vagy a tükrözésmélet ortodoxiáját. Mert a Párt ideológiai vegykonyhája szinte havonta bocsátotta útjára a használati utasítással ellátott receptjeit, amelyeket az iskoláknak és tanszékeknek kellő reverenciával illett tudomásul venni s a tanrendbe beiktatni. S persze: mindennek személyekre lebontott s pedagógiai tevékenységükre kiható súlyos következményeivel.

Számunkra, fiatal és kezdő pedagógusok számára, akik a háború utáni újjászületéstől a „minőség forradalmát” vártuk, nem pedig egy új, lélekromboló dresszúrát és valamilyen renovált jezsuitizmust (s akik – közbevetőleg – csak tegnap szabadultak a háború lélekromboló, személyiségpusztító gonosz erőtől) különösen súlyos terhet jelentett a léptenyomon kísértő szellemi kontroll, ami a tanfelügyelői látogatások, hatósági ellenőrzések, jelentéstételek, „karakterisztikának” nevezett írásbeli minősítések és hasonló formájában nyilvánult meg az iskola során. Mindez ma már általában ismert és tág körök által tapasztalt valóság, emiatt csak egy-két mozzanatot idézek fel iskolánk történetéből a mondottak illusztrálására. Valamikor az ötvenes évek elején a tartományi tanügyi hatóság körlevelet intézett az iskolákhoz azzal a meghagyással, hogy az önálló tanügyi intézményeknek nevet kell adni, elsősorban olyan személyekét (írókét, tudósokét, a történelem kimagasló alakjait), akik példaképpül szolgálhatnak az ifjúság számára. Ma már nem egy magyar művelődési intézmény, iskola, utca, egyesület stb. viseli pl. Széchenyi, Jókai, Kossuth, Kodály, Rákóczi s más jeles magyar személy nevét, ezért furcsának tűnhet, hogy amikor egy Zenta környéki általános iskola Csokonai neve mellett döntött, valaki a névadás jóváhagyásával megbízottak közül fölvetette a költő úgymond filozófiai nézeteinek, nemzetfelfogásának, vallási szemléletének a kérdését. A zentai gimnázium illetékes magyartanárának kellett aztán írásbeli véleményt adnia – igazgatói egyetértéssel és jóváhagyással – a magyar felvilágosodás nagy költőjének eszmei feddhetetlenségéről és alkalmasságáról a szerep betöltésére.

Az akkor éppen önálló, külön életet élő szerb és magyar gimnáziumra is várt a névadás művelete. Az elsőül említett iskola esetében kézenfekvő volt a megoldás: Stevan Sremac, akinek írói tekintélye mellett az is indokolta névadó szerepét, hogy a gimnázium közvetlenül az ő szülőháza mellett épült. A magyar tannyelvű gimnázium névadásában nem mutatkozott ilyen természetes és egyszerű megoldás, ezért a felsőhegyi iskola esetén okulva körültekintőbben kellett eljárunk. Mint iskolaigazgató, magyartanár meg a hazai kulturális hagyományok ismeretében többé-kevésbé otthonosan mozgó ember Bolyai Farkas nevét javasoltam elfogadásra a tantestületnek. Nemcsak azért, mert mint matematikus és mint régmúlt, török időket idéző drámaíró alig okozhat fejtörést az éber névelenöröknek, hanem elsősorban azért, mert mint tanár és gondos apa példamutatóan egyengette fiának, Bolyai Jánosnak az útját a geometriai tudományok európai ormai felé, ahova az a német Gaussal és az orosz Lobacsevszkijjal együtt fel is jutott... Jólesően tapasztaltam később, hogy Németh László *A két Bolyai* című drámájából is efféle sugalmazás olvasható ki. Arra az ellenvetésre pedig, hogy akkor hát miért nem Bolyai Jánosról, a világ élvonalában számontartott matematikusról nevezzük el az iskolát, nos erre már a hazai művelődéstörténész adott választ: mi a névadás e gesztusával nem a marosvásárhelyi kollégium hajdani tanárának az emlékét fogjuk ápolni, hanem a két világháború között Belgrádban tevékenykedő magyar egyetemi hallgatók Bolyai Farkasról elnevezett körének az emlékét, amely a harmincas években példát szolgáltatott tagjai „önsegélyezésére”, alapvető életfeltételeik biztosítására, legalábbis megkönnyítésére. Éppen napjainkban folyik annak a valamikor oly jelentős diákkör munkájának teljes feltárása és szerepének okmányokkal alátámasztott rekonstrukciója. Annyit azonban addigi ismereteinkből is tudtunk róla, hogy adományok gyűjtésével, rendezvényeiből befolyt pénzeivel, zenekarának föllépéseivel, menzájával, tehetősebb családok asztalánál biztosított vendéglátásaival s másféle intézkedéseivel sok szegény magyar egyetemi hallgatónak tette lehetővé tanulmányai folytatását és befejezését.

Örömnökre szolgál, hogy a „magunk nyomában járva” (Majtényi Mihály) eljutottunk a „meglelt örökség birtokába” (Gerold László). Most az vár ránk, hogy a megtett úton szerzett tapasztalatok révén, tehetségeink irányításával és gondozásával megfogalmazzuk magunknak a *minőség* Németh László-i fogalmát és követelményeit. Szem előtt tartva minden cselekedetünkben, hogy – mint arra éppen öt esztendeje hívtuk fel a figyelmet: „...e táj embere nem afféle hitbizományként jut saját kulturális kincseinek a birtokába, hogy azok aztán örök időkre

kisajátíthatatlan és elidegeníthetetlen tulajdonai maradjanak, hanem fáradságos munkával, annak meg- és visszahódításával, majd végül is a megelt örökség óvó gondozásával.” Megelégedéssel állapítjuk meg, hogy a zentai csata történelmi emlékének a jegyében ez év szeptember 11-én létrehozott Bolyai Farkas Alapítvány a maga rendeltetését ugyancsak a hasznos emberi tevékenység ápolásában és fejlesztésében jelöli meg, célja pedig a „Bolyai Farkas és fia, János szellemi hagyatékának megőrzése és e szellemiség továbbvitele a tudományos kutatás, valamint a kulturális tevékenységek területén.”

E sorok írójának az nyújthat megnyugtató elégtételt, hogy mintegy fél évszázada a föntiek jegyében járulhatott hozzá ennek az örökségnek a továbbviteléhez és érvényfolytonosságához. Annak tudatában, hogy ma nem frázisok üresjáratára, hanem közösen végzett alkotómunkára van szükségünk.

Gruik Ibolya levélinterjúja (2005)

